

(2)

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

4/1974

9. 11. 1974
Шп

Більшість матеріалів цього номера журналу підготовлена філософами — викладачами вищих учбових закладів і співробітниками науково-дослідних установ, що розташовані на півдні нашої республіки і організаційно охоплені діяльністю Одеського філіалу Українського відділення Філософського товариства СРСР.

Зміст

Характерні риси соціалістичного способу життя

В. Л. Лукеренко — Суспільні відносини соціалізму — основа соціалістичного способу життя 3

С. І. Сочинська (Одеса) — Соціальна відповідальність особи у соціалістичному суспільстві 15

А. І. Братановський (Херсон) — Критика «історичної школи» права в ранніх працях К. Маркса 22

Методологічні питання спеціальних наук

В. М. Костюк (Одеса) — Специфіка і філософське значення проблем сучасної формальної логіки 28

В. А. Яцко (Одеса) — Історичний факт і його інтерпретація 36

Основні функції науки

Л. М. Курчиков (Одеса) — Вимірювання — функція науки 45

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

П. О. Федченко (Сімферополь) — Абсолютність і відносність критерію практики в космології 54

А. І. Уйомов (Одеса) — Про об'єктивну природу речей, властивостей, відношень 60

І. О. Гризова (Одеса) — Роль абстрагування в художньо-образному мисленні 67

М. С. Шепелева (Одеса) — Становлення почуття совісті 74

В. Б. Моїн (Одеса) — Деякі соціологічні проблеми дослідження мотивів . . 81

На допомогу соціологові-практику

А. М. Яценко (Одеса) — Методика дослідження показників ставлення до праці 85

В. В. Попович (Одеса) — Визначення ефективності соціальних норм трудової діяльності 92

А. В. Шишова, В. С. Максименко (Одеса) — Дослідження виробничої обізнаності робітника 102

Проблеми викладання філософії

В. В. Бабенко (Миколаїв) — Формування особистих переконань — одне з головних завдань у викладанні філософії 110

Критика буржуазної ідеології

М. М. Халілова, Т. А. Тарасенко, К. Г. Клець (Одеса) — Ідеологічна спрямованість концепцій західнонімецького техніцизму 117

П. Г. Гопченко (Одеса) — Антикомуністична суть клерикальної «футурології» 122

Науове життя

С. В. Остапенко (Одеса) — Дослідження з філософії у південних областях Української РСР 125

Критика і бібліографія

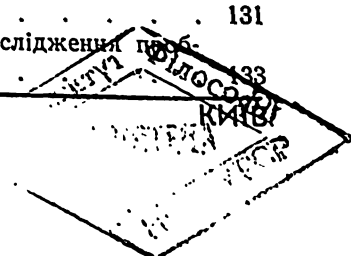
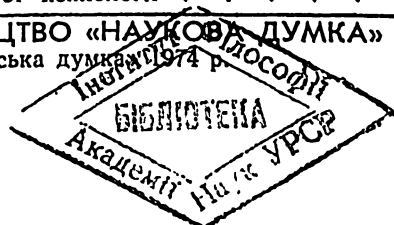
А. К. Зубанов, І. Я. Матковська, А. І. Уйомов (Одеса) — Збірники наукових праць філософів Сегедського університету 128

О. І. Афанасьєв, А. Ю. Цофнас (Одеса) — Матеріалістична діалектика як методологія пізнання та творчої діяльності 131

А. В. Веселаго, В. А. Стокяло (Одеса) — Філософське дослідження проблем релігійної психології 133

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

© «Філософська думка» 1974 р.

СО Д Е Р Ж А Н И Е

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *В. Л. Луке-ренко* — Общественные отношения социализма — основа социалистического образа жизни ◆ *С. И. Сочинская* (Одесса) — Социальная ответственность личности в социалистическом обществе. *А. И. Братановский* (Херсон) — Критика «исторической школы» права в ранних работах К. Маркса. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *В. Н. Костюк* (Одесса) — Специфика и философское значение проблем современной формальной логики. *В. А. Яцко* (Одесса) — Исторический факт и его интерпретация. ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ НАУКИ. *Л. Н. Курчилов* (Одесса) — Измерение — функция науки. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *П. А. Федченко* (Симферополь) — Абсолютность и относительность критерия практики в космологии ◆ *А. И. Уёмов* (Одесса) — Об объективной природе вещей, свойств, отношений. *И. А. Гризова* (Одесса) — Роль абстрагирования в художественно-образном мышлении. *М. С. Шепелева* (Одесса) — Становление чувства совести. *В. Б. Моин* (Одесса) — Некоторые социологические проблемы исследования мотивов. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *А. Н. Яценко* (Одесса) — Методика исследования показателей отношения к труду. *В. В. Попович* (Одесса) — Определение эффективности социальных норм трудовой деятельности. *А. В. Шишова, В. С. Максименко* (Одесса) — Исследование производственной информированности рабочего. ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ. *В. В. Бабенко* (Николаев) — Формирование личных убеждений — одна из главных задач в преподавании философии. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *М. М. Халилова, Т. А. Тарасенко, Е. Г. Клец* (Одесса) — Идеологическая направленность концепций западногерманского техницизма. *П. Г. Гопченко* (Одесса) — Антикоммунистическая сущность клерикальной «футурологии». НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *С. В. Остапенко* (Одесса) — Философские исследования в южных областях Украинской ССР. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *А. К. Зубанов, И. Я. Матковская, А. И. Уёмов* (Одесса) — Сборники научных работ философов Сегедского университета. *А. И. Афанасьев, А. Ю. Цофнас* (Одесса) — Материалистическая диалектика как методология познания и творческой деятельности. *А. В. Веселаго, В. А. Стокяло* (Одесса) — Философское исследование проблем религиозной психологии.

CONTENTS

TYPICAL FEATURES OF THE SOCIALIST MODE OF LIFE. *V. L. Lukerenko* — Public Relations of Socialism — Basis of Socialist Mode of Life. ◆ *S. I. Sochinskaya* (Odessa) — Social Responsibility of a Person in Socialist Society. *A. I. Bratanovskiy* (Kherson) — Criticism of the "Historical School" of Law in Early Works by K. Marx. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *V. N. Kostyuk* (Odessa) — Specific Character and Philosophic Significance of the Problems of Modern Formal Logic. *V. A. Yatsko* (Odessa) — Historic Fact and Its Interpretation. MAIN FUNCTIONS OF SCIENCE. *L. N. Kurchikov* (Odessa) — Measurement — a Function of Science. PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERRELATION. *P. A. Fedchenko* (Simferopol) — Absoluteness and Relativity of the Practice Criterion in Cosmology. ◆ *A. I. Uiyomov* (Odessa) — On Objective Origin of Things, Properties, Relations. *I. A. Grizova* (Odessa) — The Role of Abstraction in Artistic-Picturesque Thinking. *M. S. Shepeleva* (Odessa) — Forming Feeling of Conscience. *V. B. Moyn* (Odessa) — Certain Sociological Problems of Studying Motives. AID TO THE SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *A. N. Yatsenko* (Odessa) — Methods for Studies of Indication of Relation to Labour. *V. V. Popovich* (Odessa) — Determination of the Efficiency of Labour Activity Social Norms. — *A. V. Shishova, V. S. Maksimenko* (Odessa) — Investigation of the Industrial Informativity of a Worker. PROBLEMS OF TEACHING PHILOSOPHY. *V. V. Babenko* (Nikolaev) — Formation of Personal Convictions — One of the Main Problems in Teaching Philosophy. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *M. M. Khalilova, T. A. Tarasenko, E. G. Klets* (Odessa) — Ideological Direction of Conceptions of the Western Germany Technicism. *P. G. Gopchenko* (Odessa) — Anti-Communist essence of Clerical "Futurology". SCIENTIFIC LIFE. *S. V. Ostapenko* (Odessa) — Philosophical Investigations in the Southern Regions of the Ukrainian SSR. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *A. K. Zubanov, I. Ya. Matkovskaya, A. I. Uyomov* (Odessa) — Collections of Scientific Works by Philosophers of Seged University. *A. I. Afanasiev, A. Yu. Tsognas* (Odessa) — Materialistic Dialectics as Methodology of Cognition and Creative Activity. *A. V. Veselago, V. A. Stokyalov* (Odessa) — Philosophic Investigation of the Problems of Religious Psychology.

Суспільні відносини соціалізму— основа соціалістичного способу життя

В. Л. ЛУКЕРЕНКО

Соціалістичний спосіб життя давно вже став предметом великого інтересу й уважного вивчення у всьому світі. І це невипадково. У соціалістичному способі життя як у фокусі відбиваються економічні й соціально-політичні відносини соціалістичного суспільства, його культура, ідеологія й мораль.

Соціалістичний спосіб життя в нашій країні склався в результаті докорінної перебудови усього укладу суспільного життя, під визначальним впливом цілеспрямованої роботи Комуністичної партії й Радянської держави. Він стверджувався у процесі індустріалізації, колективізації й культурної революції в країні, гартувався у полум'ї Великої Вітчизняної війни і досягнув зрілості в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

Вивчення соціалістичного способу життя з метою його подальшого поліпшення стає настійною необхідністю. Насамперед у зв'язку з потребою правильно визначати довгострокові перспективи розвитку економіки й культури, розв'язувати важливі соціальні проблеми, пов'язані з найповнішим задоволенням матеріальних і культурних потреб людей. Особливої уваги тепер потребує розробка питань, пов'язаних із вивченням суспільних основ способу життя, з'ясуванням якісної протилежності й переваг соціалістичного способу життя порівняно з буржуазним. Характеристика найбільш важливих, фундаментальних рис соціалістичного способу життя дає можливість наочно показати ті величезні зміни, що відбулися у нас в соціально-економічній, політичній і культурній сферах з погляду становища і ролі людини у суспільстві, її ставлення до праці, до суспільно-політичного життя й поведінки у побуті. Це має також велике значення у світлі вказівок XXIV з'їзду КПРС про необхідність давати вчасну, рішучу й ефективну відсіч ідеологічним нападкам імперіалістичної пропаганди, що зводить наклепи на соціалізм, нести мільйонам людей правду про соціалістичне суспільство, про радянський спосіб життя, про будівництво комунізму в нашій країні.

У сучасній ідеологічній боротьбі буржуазні філософи й соціологи серед багатьох інших питань свідомо перекручують дійсний зміст поняття способу життя, тлумачать його з класових позицій монополістичної буржуазії і в її класових цілях¹. З науковим розумінням соціалістичного способу життя пов'язане й розв'язання однієї з найскладніших проблем комуністичного будівництва — проблеми формування нової людини.

В основі способу життя людей, як й будь-якого іншого соціального явища, лежать історично визначені певні суспільні відносини і насамперед виробничі відносини.

¹ Див.: «Вопросы философии», 1973, № 6, стор. 11.

Історично суспільні відносини виникають разом з виникненням специфічно людського, суспільного фактора матеріального виробництва, яке якісно змінило спосіб зв'язку індивідів один з одним і з оточуючим світом. З його появою природну історію людей було перетворено на історію суспільну. Загальною і визначальною основою системи суспільних відносин є спосіб виробництва матеріальних благ.

Матеріальність виробничих відносин, що знаходить вияв у формі матеріалістичного зв'язку людей між собою², у жодному випадку не зводиться до речовості, предметності. Виробничі відносини у межах загальної залежності від розвитку продуктивних сил і їхнього взаємозв'язку з надбудовою не розчиняються у матеріально-технічному виробництві. Вони складають відносно самостійну частину усєї системи суспільних відносин і детермінують ідеологічні відносини — політичні, правові, моральні, релігійні й інші. Тому змішування технологічного аспекту виробництва з соціальним об'єктивно веде до затушування історичних і соціальних умов виробництва³.

Соціалістичні виробничі відносини, як й інші типи цих відносин, відіграють роль суспільної форми виробництва, функціонування й розвитку продуктивних сил. Саме у соціалістичних виробничих відносинах кореняться економічні переваги соціалізму. Вони визначають головну відмінність між соціалізмом і капіталізмом як принципово різними соціально-економічними системами.

Суспільні відносини, разом з цим, не існують у якомусь самостійному, відособленому, чуттєвому вигляді поряд з індивідами, як не існує нарізно суспільство й індивід. В дійсності вони існують і виявляються тільки у діях і поведінці окремих людей як засіб їхніх взаємних відносин. «Відносини індивідів в усякому разі не можуть бути нічим іншим, як їх взаємними відносинами»⁴. Отже, носіями, суб'єктами суспільного відношення виступають самі люди — соціальні класи, суспільство в цілому. Суспільні відносини існують і проявляються як соціальні якості, властивості індивідів і груп людей, що відповідають їхній життєдіяльності. «Умови, при яких відбувається спілкування індивідів, являють собою умови, що відносяться до їх індивідуальності, і не є чимсь зовнішнім для них; це — умови, при яких ці певні, існуючі в певних відносинах індивіди тільки й можуть виробляти своє матеріальне життя і те, що з ним зв'язане; отже, вони є умовами самодіяльності цих індивідів і створюються вони цією їх самодіяльністю»⁵.

Тому суспільство й індивід, суспільне й індивідуальне — сторони одного й того самого явища — соціальної форми руху матерії. Суспільство — це «сама людина у її суспільних відносинах»⁶, суспільний стан є станом суспільної сутності індивідів, що складають суспільство. З другого боку, в людині немає нічого такого, що б не визначалося безпосередньо або опосередковано суспільними відносинами, суспільством.

Отже, індивідуальне й суспільне життя людини, хоч і по-різному виявляються, не протистоять одне одному, а тісно пов'язані між собою. Особисте ніколи не буває лише особистим, а так чи інакше пов'язане з суспільним, є виразом суспільного, і навпаки. Застерігаючи проти протиставлення «суспільства» як абстракції індивіду, К. Маркс пише: «Індивід є суспільна істота. Тому всякий прояв його життя — навіть коли він і не виступає в безпосередній формі колективного, здійснюва-

² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 27.

³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 189—190.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 418.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 67.

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 222.

ного разом з іншими, прояву життя, — є проявом і утвердженням суспільного життя. Індивідуальне і родове життя людини не є чимось відмінним, хоч неминуче спосіб існування індивідуального життя буває або більш особливим, або більш загальним проявом родового життя, а родове життя буває або більш особливим, або загальним індивідуальним життям»⁷.

Сутність особи, таким чином, виступає як індивідуальна, персоніфікована форма суспільних відносин. Тому усі форми прояву суспільства, його соціальні інститути — це форми існування колективного життя людей, а не незалежної від них самостійної реальності. Не можна забувати, відзначає у зв'язку з цим К. Маркс, що «окрема індивідуальність є людська індивідуальність і що державні функції та сфери діяльності являють собою людські функції; що державні функції і т. д.— не що інше, як способи існування і дії соціальних якостей людини»⁸.

Основою єдності індивіда й суспільства є історично конкретний спосіб матеріального виробництва, який як життєвираз і спосіб діяльності конкретних індивідів створює у кінцевому підсумку й суспільну сутність особи, її соціальні якості. «Спосіб виробництва треба розглядати не тільки з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів. Ще в більшій мірі — це певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний спосіб життя. Яка життєдіяльність індивідів, такі і вони самі. Те, що вони собою являють, збігається, таким чином, з їх виробництвом — збігається як з тим, що вони виробляють, так і з тим, як вони виробляють. Отже, що являють собою індивіди,— це залежить від матеріальних умов їх виробництва»⁹.

Отже, спосіб життя людей виступає як безпосередня конкретна реальність, існування, виявлення суспільних відносин, без чого вони стають безсуб'єктивними, втрачають свій реальний зміст. Адже матеріальні суспільні відносини втілюються й виявляються у масі різноманітних обставин, з якими людина зустрічається щоденно. Так, наприклад, сутність соціалістичних виробничих відносин (суспільна власність на засоби виробництва, планомірність розвитку, відносини товариського співробітництва й соціалістичної взаємодопомоги) у реальній дійсності виявляються у вигляді певних умов праці, побуту, добробуту людей, у їхніх взаємовідносинах. Не випадково, пояснюючи суспільно-економічну формацію виробничими відносинами, К. Маркс, за словами В. І. Леніна, дав «кістяк капіталу», тобто теоретичний аналіз суспільних відносин капіталізму. «Вся справа, однак, в тому, що Маркс цим кістяком не задовольнився, що він самою «економічною теорією» в звичайному розумінні не обмежився, що — *пояснюючи* будову й розвиток даної суспільної формації *виключно* виробничими відносинами — він проте скрізь і завжди простежував відповідні цим виробничим відносинам надбудови, прибирав кістяк у плоть і кров. Тим-то «Капітал» мав такий велетенський успіх, що ця книга «німецького економіста» показала читачеві всю капіталістичну суспільну формацію як живу — з її побутовими сторонами, з фактичним соціальним проявом властивого виробничим відносинам антагонізму класів, з буржуазною політичною надбудовою, яка охороняє панування класу капіталістів, з буржуазними ідеями свободи, рівності і т. п.»¹⁰. За такого цілісного розгляду суспільно-

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1972, стор. 549.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 228—229.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 19.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне збір. творів, т. 1, стор. 130.

економічної формації спосіб життя людей, тобто типові форми їхньої життєдіяльності, праці, побуту, суспільно-політичної діяльності, характер людських взаємин¹¹, виступає невід'ємним елементом суспільно-економічної формації, що має важливе значення при характеристиці того або того суспільного ладу.

З позицій діалектико-матеріалістичного розуміння життєдіяльності людей можна виділити основні поняття, що дозволяють описати спосіб життя як соціальне явище. Це, по-перше, умови життєдіяльності індивідів, матеріальні умови їхнього життя, і, по-друге, поведінка людини, суспільної групи. Інакше кажучи, спосіб життя як цілісний процес життєдіяльності людей складається з двох органічно взаємопов'язаних сфер буття: реальної життєдіяльності людей й матеріальних умов, соціального середовища, системи, в якій вона здійснюється.

Відносно поведінки, життєдіяльності індивідів умови життя можна поділити на дві групи. Це, по-перше, зовнішні щодо людини умови, тобто природа суспільних відносин, що визначають важливі сторони людського життя. Сюди ж належать конкретні умови життєдіяльності, що прямо й безпосередньо впливають на людину й її поведінку. Вони утворюють найближче соціальне оточення — мікросередовище особи, що включає колектив, сім'ю й побут, коло друзів, обсяг й форми проведення вільного часу тощо. Звісно, що загальні й конкретні умови не існують ізольовано одні від одних, оскільки соціальні відносини людей складаються із багатьох різних за характером і формами зв'язків кожної людини з великими й малими групами й колективами: соціально-виробничими, трудовими, громадсько-політичними, територіальними, сімейними, дружніми тощо. Зовнішні умови, проте, детермінують життєдіяльність лише у кінцевому підсумку і у загальному вигляді. Багато дечого залежить від суб'єктивних якостей, індивідуальних особливостей самих людей. Ці особливості, хоч і формуються під впливом зовнішніх умов, проте не збігаються з ними, утворюючи відносно самостійні детермінанти людської поведінки й способу життя в цілому. Це насамперед соціально-групові особливості людей — класова й професійна приналежність, стать, вік, сімейний стан, освіта, загальна культура тощо. Вони виступають також і як конкретні зовнішні умови щоденної поведінки людей, визначають їхнє ставлення до праці, громадського життя, поведінки у побуті. Разом з зовнішніми щодо людини умовами вони складають конкретний вияв, конкретну реальність способу життя, що сприймається як життєві обставини¹², умови життєвої обстановки¹³. Як проміжну, також відносно самостійну ланку, що поєднує життєві обставини з конкретною поведінкою, вчинками людини, можна вважати індивідуальні біопсихічні й соціально-психологічні якості людей, які є невід'ємними рисами людської особистості й справляють величезний вплив на її поведінку.

Отже, про спосіб життя можна говорити нібито в двох аспектах: 1) характеризувати життєві обставини, умови життєвої обстановки і 2) характеризувати дії і поведінку людей, їхні інтереси і цілі, що визначаються цією обстановкою, їхньою діяльністю. Вивчення цих аспектів у їхній сукупності виявляє численні суспільні механізми, що визначають залежність щоденної поведінки від зміни конкретних умов життєвої об-

¹¹ Див.: Г. Глезерман. Ленини и формирование социалистического образа жизни.— «Коммунист», 1974, № 1, стор. 106.

¹² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 373.

¹³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібр. творів, т. 1, стор. 400.

становки — матеріального становища, освіти, культури тощо і дає, отже, можливість свідомо регулювати соціальні процеси.

Поняття «життєві обставини», «умови життєвої обстановки» і поведінки людей, що ними визначається, за своїм змістом близькі до понять суспільного буття й суспільної свідомості, матеріальних і ідеологічних відносин. Тому стосовно них можна вживати усі характеристики, що описують буття й свідомість. Взаємозв'язок життєвих обставин і поведінки людей виступає як зв'язок об'єктивного й суб'єктивного.

В умовах науково-технічної революції, що змінює не тільки виробництво, а й усі сфери суспільного життя, істотно змінюється, ускладнюється багато що з способу життя людей, їхньої праці, побуту, дозвілля, засобів сполучення й зв'язку, потреби, активність й емоційно-психологічні установки. Спекулюючи на цьому незаперечному факті, ідеологи так званого постіндустріального суспільства намагаються довести, що сам по собі науково-технічний прогрес без класової боротьби й соціальної революції скасовує класові відмінності й перетворює суспільство і спосіб життя людей на чисто технічній основі. Поняття «технізований спосіб життя», «машинна цивілізація», «урбаністичне суспільство», в якому техніці відводиться вирішальна роль, характерні для праць таких авторів, як Ж. Фурастье, З. Бжезінський¹⁴, Д. Белл та інші. Ненауковість і класова тенденційність їхніх тверджень полягає в абсолютизації технічного прогресу, у відриві техніки від економічного базису й політичного ладу суспільства. Для того, щоб реально змінити спосіб життя людей у буржуазному суспільстві, необхідно зробити переворот не лише у технічному базисі виробництва, а й в усій системі суспільних відносин. Спосіб життя об'єктивно не зводиться до організаційно-технічного боку виробництва, хоч і включає його. Він нерозривно пов'язаний з основами життєдіяльності людей, із способом виробництва. Це поняття не технологічне, а насамперед соціально-економічне.

Тому соціальний зміст способу життя людей — праця, побут, культура, поведінка, організація громадського життя у цілому — усе це зумовлено насамперед характером виробничих відносин, формою власності на засоби виробництва. Сутність способу життя людей неможливо правильно зрозуміти без врахування характеру суспільних відносин і класової структури суспільства. Інакше кажучи, характеристика способу життя, як й інших суспільних явищ, вимагає класового підходу. Різний характер суспільних відносин капіталізму і соціалізму визначає якісну протилежність буржуазного й соціалістичного способу життя. Вирішальний вплив на зміст способу життя людей роблять виробничі відносини. Спосіб виробництва матеріальних благ є найглибшою основою способу життя.

Як соціальне явище спосіб життя можна розглядати у вигляді системи, що охоплює коло матеріальних і духовних явищ, громадського й особистого життя, від умов праці й розподілу матеріальних благ до культури поведінки й особистісних стосунків людей. Структурними елементами цієї системи, що відповідають основним сферам життєдіяльності людини, є насамперед праця, її організація й соціальне значення у даному суспільстві, побут, його умови, форми використання людьми вільного часу й задоволення матеріальних й культурних потреб. Важливим елементом способу життя, що істотно характеризує суспільний лад в цілому, є умови громадсько-політичної діяльності й реальна участь людей у суспільно-політичному житті, в управлінні громадськи-

¹⁴ Z. Brzezinski. *Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era.* N. Y., 1970, p. XIV.

економічної формації спосіб життя людей, тобто типові форми їхньої життєдіяльності, праці, побуту, суспільно-політичної діяльності, характер людських взаємин¹¹, виступає невід'ємним елементом суспільно-економічної формації, що має важливе значення при характеристиці того або того суспільного ладу.

З позицій діалектико-матеріалістичного розуміння життєдіяльності людей можна виділити основні поняття, що дозволяють описати спосіб життя як соціальне явище. Це, по-перше, умови життєдіяльності індивідів, матеріальні умови їхнього життя, і, по-друге, поведінка людини, суспільної групи. Інакше кажучи, спосіб життя як цілісний процес життєдіяльності людей складається з двох органічно взаємопов'язаних сфер буття: реальної життєдіяльності людей й матеріальних умов, соціального середовища, системи, в якій вона здійснюється.

Відносно поведінки, життєдіяльності індивідів умови життя можна поділити на дві групи. Це, по-перше, зовнішні щодо людини умови, тобто природа суспільних відносин, що визначають важливі сторони людського життя. Сюди ж належать конкретні умови життєдіяльності, що прямо й безпосередньо впливають на людину й її поведінку. Вони утворюють найближче соціальне оточення — мікросередовище особи, що включає колектив, сім'ю й побут, коло друзів, обсяг й форми проведення вільного часу тощо. Звісно, що загальні й конкретні умови не існують ізольовано одні від одних, оскільки соціальні відносини людей складаються із багатьох різних за характером і формами зв'язків кожної людини з великими й малими групами й колективами: соціально-виробничими, трудовими, громадсько-політичними, територіальними, сімейними, дружніми тощо. Зовнішні умови, проте, детермінують життєдіяльність лише у кінцевому підсумку і у загальному вигляді. Багато чого залежить від суб'єктивних якостей, індивідуальних особливостей самих людей. Ці особливості, хоч і формуються під впливом зовнішніх умов, проте не збігаються з ними, утворюючи відносно самостійні детермінанти людської поведінки й способу життя в цілому. Це насамперед соціально-групові особливості людей — класова й професійна приналежність, стать, вік, сімейний стан, освіта, загальна культура тощо. Вони виступають також і як конкретні зовнішні умови щоденної поведінки людей, визначають їхнє ставлення до праці, громадського життя, поведінки у побуті. Разом з зовнішніми щодо людини умовами вони складають конкретний вияв, конкретну реальність способу життя, що сприймається як життєві обставини¹², умови життєвої обстановки¹³. Як проміжну, також відносно самостійну ланку, що поєднує життєві обставини з конкретною поведінкою, вчинками людини, можна вважати індивідуальні біопсихічні й соціально-психологічні якості людей, які є невід'ємними рисами людської особистості й справляють величезний вплив на її поведінку.

Отже, про спосіб життя можна говорити нібито в двох аспектах: 1) характеризувати життєві обставини, умови життєвої обстановки і 2) характеризувати дії і поведінку людей, їхні інтереси і цілі, що визначаються цією обстановкою, їхньою діяльністю. Вивчення цих аспектів у їхній сукупності виявляє численні суспільні механізми, що визначають залежність щоденної поведінки від зміни конкретних умов життєвої об-

¹¹ Див.: Г. Глезерман. Ленин и формирование социалистического образа жизни. — «Коммунист», 1974, № 1, стор. 106.

¹² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 373.

¹³ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. творів, т. 1, стор. 400.

становки — матеріального становища, освіти, культури тощо і дає, отже, можливість свідомо регулювати соціальні процеси.

Поняття «життєві обставини», «умови життєвої обстановки» і поведінки людей, що ними визначається, за своїм змістом близькі до понять суспільного буття й суспільної свідомості, матеріальних і ідеологічних відносин. Тому стосовно них можна вживати усі характеристики, що описують буття й свідомість. Взаємозв'язок життєвих обставин і поведінки людей виступає як зв'язок об'єктивного й суб'єктивного.

В умовах науково-технічної революції, що змінює не тільки виробництво, а й усі сфери суспільного життя, істотно змінюється, ускладнюється багато що з способу життя людей, їхньої праці, побуту, дозволя, засобів сполучення й зв'язку, потреби, активність й емоційно-психологічні установки. Спекуюючи на цьому незаперечному факті, ідеологи так званого постіндустріального суспільства намагаються довести, що сам по собі науково-технічний прогрес без класової боротьби й соціальної революції скасовує класові відмінності й перетворює суспільство і спосіб життя людей на чисто технічній основі. Поняття «технізований спосіб життя», «машинна цивілізація», «урбаністичне суспільство», в якому техніці відводиться вирішальна роль, характерні для праць таких авторів, як Ж. Фурастьє, З. Бжезінський¹⁴, Д. Белл та інші. Ненауковість і класова тенденційність їхніх тверджень полягає в абсолютизації технічного прогресу, у відриві техніки від економічного базису й політичного ладу суспільства. Для того, щоб реально змінити спосіб життя людей у буржуазному суспільстві, необхідно зробити переворот не лише у технічному базисі виробництва, а й в усій системі суспільних відносин. Спосіб життя об'єктивно не зводиться до організаційно-технічного боку виробництва, хоч і включає його. Він нерозривно пов'язаний з основами життєдіяльності людей, із способом виробництва. Це поняття не технологічне, а насамперед соціально-економічне.

Тому соціальний зміст способу життя людей — праця, побут, культура, поведінка, організація громадського життя у цілому — усе це зумовлено насамперед характером виробничих відносин, формою власності на засоби виробництва. Сутність способу життя людей неможливо правильно зрозуміти без врахування характеру суспільних відносин і класової структури суспільства. Інакше кажучи, характеристика способу життя, як й інших суспільних явищ, вимагає класового підходу. Різний характер суспільних відносин капіталізму і соціалізму визначає якісну протилежність буржуазного й соціалістичного способу життя. Вирішальний вплив на зміст способу життя людей роблять виробничі відносини. Спосіб виробництва матеріальних благ є найглибшою основою способу життя.

Як соціальне явище спосіб життя можна розглядати у вигляді системи, що охоплює коло матеріальних і духовних явищ, громадського й особистого життя, від умов праці й розподілу матеріальних благ до культури поведінки й особистісних стосунків людей. Структурними елементами цієї системи, що відповідають основним сферам життєдіяльності людини, є насамперед праця, її організація й соціальне значення у даному суспільстві, побут, його умови, форми використання людьми вільного часу й задоволення матеріальних й культурних потреб. Важливим елементом способу життя, що істотно характеризує суспільний лад в цілому, є умови громадсько-політичної діяльності й реальна участь людей у суспільно-політичному житті, в управлінні громадськи-

¹⁴ Z. Brzezinski. *Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era.* N. Y., 1970, p. XIV.

ми справами. Нарешті, спосіб життя включає в себе рівень духовної культури людей, в тім числі й їхній світогляд, ідейно-моральні, психологічні й естетичні установки людини, які закріплюються в її поведінці. Отже, у якому б аспекті не йшлося про спосіб життя, завжди маємо на увазі становище й роль людини у суспільстві, її працю, побут, участь (або неучасть) у громадському житті, її світогляд, прагнення й ідеали. Спосіб життя виступає як концентроване відбиття у соціальній сутності людини матеріального, предметно-речового й духовно-морального, естетичного середовища, в якому людина живе й діє і яке визначає її життєдіяльність¹⁵.

Отже, при порівняльних характеристиках способу життя людей у двох світових системах, не можна обмежитися показниками розвитку промисловості, цінами на товари або організацією побуту, тобто матеріальними статками й описом лише зовнішніх, відкрито спостережуваних, форм поведінки людей, у яких спосіб життя відбивається. «Рівень життя», тобто ступінь задоволення матеріальних, фізичних потреб людей, що склалися історично, безумовно має важливе значення, але відбиває лише кількісні характеристики матеріального добробуту суспільства. А характеристика гідного людини життя має включати в себе весь спектр людських цінностей: культуру, світогляд, мораль, які визначають дещо незмірно важливіше для людини, — якісний бік життя. Відбиттям цієї «якості життя», що виявляється за допомогою соціально-філософського аналізу, є спосіб життя. Тому вивчення соціалістичного способу життя розкриває багато важливих сторін і тенденцій розвитку соціалістичного суспільства як цілісного процесу.

Економічні, соціально-політичні й культурні основи соціалістичного способу життя в нашій країні досягли зрілості в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, коли повністю виявилися властиві соціалізму об'єктивні закономірності й принципи, а також забезпечено найповніше їх використання в інтересах трудящих.

Розвинуте соціалістичне суспільство має потужну багатогалузеву матеріально-технічну базу, забезпечує високі темпи зростання виробництва й продуктивності праці. Виробничі відносини соціалізму ґрунтуються на суспільній власності — загальнонародній й кооперативно-колгоспній, при чому провідна роль належить загальнонародній власності на засоби виробництва. Соціалістична форма виробничих відносин забезпечує розвиток норм колективізму, товариського співробітництва й соціалістичної взаємодопомоги. Специфічною формою такого співробітництва і взаємодопомоги є соціалістичне змагання — могутній фактор розвитку ініціативи мас, формування комуністичного ставлення до праці й утвердження соціалістичного колективізму. Усе це якісно змінює характер праці, джерела задоволення матеріальних потреб людини, способи і розміри отриманого прибутку.

Капіталізм, як відомо, обумовлює відчуження від трудящих продукту їхньої праці. Створене трудящими багатство монополістичний капітал перетворює у засіб експлуатації, політичного насильства й духовної омани людей. Тому в умовах капіталізму, за словами К. Маркса, «робітник тільки поза працею почуває себе самим собою, а в процесі праці він почуває себе відірваним від самого себе»¹⁶. Для робітника праця за таких умов виступає як засіб виробництва зарплати, а не як засіб створення засобів споживання. Це підриває ставлення до праці

¹⁵ Див.: В. И. Толстых. *Мода как социальный феномен.* — У кн.: *Мода за и против.* М., 1973, стор. 21.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. *З ранніх творів,* стор. 524.

як до творчого акту навіть тоді, коли діяльність пов'язана з втіленням елементів нового. Ставлення робітника до продукту своєї праці як «до чужого предмета, як до чужого світу, який йому вороже протистоїть»¹⁷, антагонізм між людьми — ось що характеризує становище трудящої людини у капіталістичному суспільстві.

На відміну від капіталізму, який обмежує рамки трудової кооперації капіталістичним підприємством, соціалістична економіка — це єдиний організм у масштабах усього народного господарства. У доповіді Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу РСР» підкреслюється, що важливою особливістю розвинутого соціалістичного суспільства є те, що наша економіка — це «єдиний господарський організм, що склався на основі спільних економічних цілей та інтересів усіх націй і народностей»¹⁸. За цих умов праця все більше стає безпосередньо суспільною працею: робітник має справу не з капіталістом, а через свій колектив з усім суспільством. Оскільки продукт спільної праці належить усьому суспільству, й розподіляється за працею, а добробут кожного члена суспільства залежить від успішної праці усіх трудящих, то суспільний інтерес об'єктивно поєднується з інтересами усіх членів суспільства. Багатство суспільства сприймається як своє власне багатство. Усе це змінює працю й ставлення до неї. З вимушеного засобу до існування робітника і його родини, з форми відчуження особи, праця перетворюється на головний вид суспільної діяльності, на першу життєву потребу, джерело морального задоволення для мільйонів людей. Соціалістична дисципліна праці стає вільною і свідомою дисципліною самих трудящих¹⁹, виступає як «дисципліна самостійності й ініціативи»²⁰. У наших законах і постановах, що стосуються принципів і методів роботи підприємств, обов'язково передбачається участь трудящих в управлінні виробництвом, підвищенні ролі громадських організацій і колективів трудящих у підготовці й виконанні планів, поліпшенні умов праці й побуту, в удосконаленні усієї діяльності підприємства. Відчуття людиною своєї причетності до керівництвом суспільним виробництвом створює умови, щоб кожний свідомий робітник, за словами В. І. Леніна, «почував себе не тільки господарем на своєму заводі, а й представником країни»²¹. Трудівник за соціалізму — господар виробництва й головна фігура усього громадського політичного життя. Це породжує нову свідомість і ставлення до соціалістичного виробництва, створює основу для масової й свідомої активності.

За капіталізму, як відзначав К. Маркс, «робітники є індивідууми, які вступили в певне відношення до одного і того самого капіталу, але не один до одного», оскільки «в процесі праці вони вже перестають належати самим собі, вони стали частиною капіталу»²². Соціалізм ставить виробників як колективних працівників у процесі виробництва у відносини один до одного і через свій колектив з іншими колективами й суспільством в цілому. Соціалістична праця, взаємодопомога стає силою об'єднання людей. Колективізм як якість соціалістичних суспільних відносин виникає тут об'єктивно й розвивається як закономірний продукт соціалістичного виробництва і як необхідна умова його прогресу.

¹⁷ Там же, стор. 522, 525.

¹⁸ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 20.

¹⁹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 373.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 465.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 358.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 319.

Виробничі відносини зрілого соціалізму визначають соціальний, політичний і культурний розвиток нашого суспільства. Найчисленнішим класом у нас є робітничий клас, що складає 58 процентів зайнятого населення. Кращі риси радянського робітничого класу стають характерними рисами усього радянського народу. Суттєво змінилось селянство, позбавлене приватновласницької психології на шляхах колгоспного виробництва. Якісно новою соціальною групою стала інтелігенція, яка давно і твердо стоїть на позиціях соціалізму.

Величезне значення для дальшого розвитку соціалістичного способу життя має розподіл національного доходу нашої країни, що дорівнюватиме на кінець п'ятирічки трильйону 625 мільярдам карбованців. $\frac{3}{4}$ цієї суми піде на народне споживання. При цьому йдеться про зростання добробуту не окремого класу або груп, а усіх членів суспільства. Варто порівняти: прибутки $\frac{1}{5}$ (найбагатшої) частини усіх американських сімей перевищують комбіновані прибутки усіх інших сімей і становлять 40 процентів прибутку. Отже, $\frac{1}{5}$ сімей володіє 77 процентами усього особистого майна, що у три рази перебільшує майно 80 процентів сімей²³.

Серед накреслених XXIV з'їздом соціальних заходів одним з важливих є збільшення суспільних фондів споживання, чого не знає й не може знати капіталізм. За чотири роки п'ятирічки зарплата збільшиться у 47 мільйонів робітників, службовців, зростуть доходи у 30 мільйонів чоловік, понад 45 мільйонів чоловік поліпшать свої житлові умови²⁴. Обсяг виплат і пільг з суспільних фондів для населення збільшиться у 1,4 раза і становитиме 90 мільярдів карбованців. Національний дохід, суспільні фонди споживання становлять основу не лише добробуту народу й соціалістичного розподілу, а й зміцнюють єдність людини з колективом, суспільством, єдність усього багатонаціонального радянського народу.

Отже, на відміну від капіталізму соціалізм, за словами В. І. Леніна, «творює нові, вищі форми людського співжиття»²⁵. На основі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного й культурного життя склалася нова, не бачена ще в історії, історична спільність людей — радянський народ. Вона характеризується єдиним способом життя, єдиним світоглядом усіх членів суспільства, новими, спільними для усіх, рисами життєвого укладу, загальнорадянських традицій, звичаїв й моральних норм.

Утвердження комуністичних начал у суспільному житті стає особистою справою кожної радянської людини. Усе це збагачує соціалістичний колективізм, в умовах якого тільки й може утверджуватися індивід як особа.

Становлення єдиної соціалістичної політичної і моральної свідомості у всіх суспільних груп, єдиної ідеології й спонукальних мотивів практичної діяльності, спрямованої на побудову комунізму, якісно відрізняє розвинуте соціалістичне суспільство і його спосіб життя від способу життя в класово-антагоністичних суспільствах.

Величезне значення для розвитку соціалістичного способу життя має соціалістична демократія, практична участь людей у вирішенні громадських справ. Не випадково, що питання демократії, з'ясування переваг соціалістичної демократії перед буржуазною стоять в центрі ідеологічної боротьби наших днів.

²³ Див.: «Известия», 1 вересня 1972 р.

²⁴ Див.: Промова Л. І. Брежнева перед виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви. «Радянська Україна», 15 червня 1974 р.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібр. творів, т. 26, стор. 34.

В умовах класово-антагоністичного суспільства носія предметно-втіленої діяльності — трудівника — усунуто від управління державою. Так, наприклад, в жодній з палат американського конгресу немає жодного робітника, хоч робітники складають 47 процентів населення США, жодного фермера або рядового службовця. У конгресі США сьогодні — 200 банкірів, бізнесменів, великих землевласників і плантаторів, близько 300 професіональних політиків і юристів, кілька десятків мільйонерів. Ця ситуація, зокрема, викликає у рядових американців скептицизм, аполітичність, розчарування. «Епідемія емоційного омертвіння загрожує країні», — констатує публіцист Колмен Маккарті.

Соціалістична демократія як принципово новий тип демократії, що охоплює усі сторони соціалістичного способу життя, дійсно гарантує права й політичні свободи для усіх трудящих, створює умови для глибоко гуманного вирішення життєво важливих проблем, породжує у трудівників почуття упевненості й соціального оптимізму. Проте цим далеко не вичерпується принципова відмінність й переваги соціалістичної демократії перед буржуазною. Соціалістична демократія — це новий історичний тип суспільної життєдіяльності особи. Як принципово новий спосіб включення людини у систему суспільних відносин, соціалістична демократія виводить його з вузького кола особистих турбот, професійної замкненості, обмеженості, частковості у широкий світ громадських інтересів й інтенсивних соціальних зв'язків. Це має вирішальне значення для усебічного розвитку особи.

Реальний демократизм нашого суспільства, за В. І. Леніним, полягає в тому, що широкі маси трудящих залучаються «до постійної і неодмінної, притому вирішальної участі у демократичному управлінні державою»²⁶. Це забезпечується через Ради депутатів трудящих, органи народного контролю, а також через такі масові громадські організації, як профспілки і комсомол. Важливим засобом залучення трудящих до вирішення господарських і громадських справ є виробничі наради, робочі збори, загальні збори колгоспників, на яких формується колективна воля, виробляються соціалістичні зобов'язання, ухвалюються необхідні рішення. У цьому важливе джерело динамізму нашого суспільства, стійкості політичної системи соціалізму.

Широко залучаючи маси до управління державними й громадськими справами, партія виходить з того, що тільки практична участь у справах колективу й суспільства розширює кругозір людини, формує у свідомості людей необхідні ідейно-політичні й моральні установки. Громадсько-політична діяльність виступає також важливим фактором формування комуністичних установок особи.

Головним носієм принципів радянської соціалістичної демократії, гарантом її успішного поступального розвитку є Комуністична партія Радянського Союзу — політичний авангард радянського суспільства. Спираючись на наукові дослідження соціальних процесів, партія визначає головні напрями розвитку економіки, ідеології, науки й культури, освіти й виховання у нашій країні. Норми відносин, що встановлюються всередині партії, сприймаються усіма трудівниками, стають нормами їхньої моралі. Комуніст для мільйонів людей уособлює нову людину, виступає як ідейний і моральний взірець формування комуністичної особистості. Керівна роль партії як головного ядра політичної системи нашого суспільства — одна з найважливіших умов побудови комунізму.

Виробничі відносини зрілого соціалізму є головним фактором, що визначає торжество соціалістичного способу життя не тільки у сфері буття, а й у сфері свідомості. Суспільна соціалістична свідомість, що включає в себе культуру й світогляд радянських людей, характеризується високою ідейністю, наснагою у праці, активністю у громадських справах, духом колективізму, патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму. На противагу буржуазній культурі з її культом насильства, патології, садизму, презирства до людини й антикомунізму, соціалістичній культурі притаманна глибока партійність, народність, оптимізм і революційний гуманізм. Інтернаціоналістська за духом, соціалістична за характером наша культура все більше стає необхідною внутрішньою потребою радянської людини, збагачує її внутрішній світ, робить її життя яскравішим, цікавішим. Якщо врахувати, що сьогодні 70 процентів працівників мають вищу й середню (повну й неповну) освіту, то стає очевидним, що наука й культура стає практичним надбанням усіх, могутнім фактором комуністичного прогресу й виховання духовно багатого будівника комунізму.

Отже, усі сфери суспільних відносин розвинутого соціалістичного суспільства від виробничо-економічної до духовно-моральної, від державно-політичної до побутової становлять основу для утвердження й розвитку якісно нового соціалістичного способу життя людей, їх світовідчуття, психології і моралі. «Адже мета соціалізму, — підкреслював Л. І. Брежнев, — задоволення також і соціальних, духовних, моральних потреб людей. Кожній людині важливо усвідомлювати те, що вона рівна в правах з іншими членами суспільства, завжди може розраховувати на справедливе, шанобливе до себе ставлення, на піклування держави, на допомогу і підтримку колективу. Кожна людина заінтересована в тому, щоб брати активну участь у справах свого підприємства й установи, у справах своєї держави. Кожна людина хоче бути впевненою у своєму завтрашньому дні, у влаштованому майбутньому своїх дітей. У нас створено умови для задоволення цих соціальних потреб. Це — величезне завоювання соціалізму»²⁷. Оскільки соціалістичні суспільні відносини не є чимось зовнішнім щодо людини, то, формуючи особу, вони стають змістом її думок і почуттів, надбанням індивідуальної свідомості.

Сказане дає можливість виділити основні, найзагальніші ідейні й моральні принципи соціалістичного способу життя. В основу цього виділення можна покласти відношення людини до суспільства й держави, до самого себе і до власної діяльності, ставлення до інших людей.

Провідною рисою свідомості й поведінки радянської людини є комуністична марксистсько-ленінська ідейність, свідомість відданість радянських людей соціалістичному ладові й революційним традиціям. Вона визначає їхню стійкість, організованість, високі моральні якості й соціальний оптимізм. Утвердити в свідомості кожної радянської людини комуністичний світогляд, зробити його надбанням особистих переконань і рушійною силою індивідуальної поведінки — означає вирішити одну з основних проблем комуністичного виховання. Вирішального значення тут набуває виховання політичної свідомості, що виявляється у класовому, партійному підході до суспільних явищ, у принциповій непримиренності до буржуазної ідеології, у активному протистоянні проявам ідеологічного пацифізму.

Важливим проявом комуністичної ідейності є соціальна активність особи, ініціативний, творчий підхід до справи, до загального інтересу,

²⁷ Промова Л. І. Брежнева перед виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви. «Радянська Україна», 15 червня 1974 р.

непримиренність до таких чужих соціалізму явищ, як несумлінне ставлення до праці, недисциплінованість, індивідуалізм, кар'єризм, до виявів міщансько-егоїстичної і споживацької психології.

Комуністична ідейність визначає ставлення більшості радянських людей до власної діяльності, до своєї праці, розуміння свого місця в суспільстві. Соціологічні дослідження переконливо показують, що людина соціалістичного суспільства сприймає завдання комуністичного будівництва як свою кровну, особисту справу, знаходить найвище моральне задоволення у творчій праці, в служінні високим гуманістичним ідеалам комунізму. Ідейні спонуки у праці, свідомо турбота про спільні справи становить основу усіх масових рухів у соціалістичному будівництві, породжує справжніх героїв праці, людей, що уособлюють наш радянський спосіб життя. Живим прикладом цього є наші всесоюзні суботники, які В. І. Ленін назвав «фактичним початком комунізму». Найповніше ідейність у праці виявляється у соціалістичному змаганні, в якому практично реалізується трудящими моральна вимога — берегти і примножувати соціалістичну власність. Взаємний обмін досвідом, підтягування відстаючих, сила особистого прикладу — все це розширює не лише професійний, а й політичний кругозір людей, утверджує принципово нові відносини в середині колективу і між колективами трудящих. Соціалістичне змагання стало справжньою школою інтернаціонального виховання і братньої взаємодопомоги виробничих колективів усіх союзних республік. В ньому втілюється колективізм, морально-політична й ідейна єдність нашого суспільства, комуністичне ставлення до праці, патріотизм, свідоме служіння людини загальнонародним інтересам.

Вищим проявом трудового ентузіазму є рух ударників комуністичної праці. Боротьба за високу якість праці і дисципліну, раціональне використання техніки, а також за підвищення загальноосвітнього, професійно-технічного рівня, бездоганну поведінку в побуті — все це змінює ставлення трудящих до культурних і духовних цінностей. Потяг до знань, інтенсивне зростання духовних потреб і інтересів — характерна риса соціалістичного способу життя.

Головним моральним принципом соціалістичного способу життя є колективізм, відданість громадським інтересам. На противагу буржуазному колективізму, який К. Маркс і Ф. Енгельс називали «сурогатом колективності», «уявною колективністю», «ілюзорною колективністю», сутність соціалістичного колективізму — у відносинах співробітництва й взаємодопомоги між людьми, об'єднаних спільними ідеалами й практичною діяльністю. Принцип «кожний за усіх, усі за одного», відповідальність кожного за справи усього колективу і суспільства в цілому виступає як одна з невід'ємних рис соціалістичного способу життя. Це сприяє утвердженню глибоко людського і колективістського характеру відносин між людьми, поваги до гідності людини. Комуністична мораль успадковує і розвиває гуманістичні норми моралі — працьовитість, чесність, щирість, товариськість і інші.

Соціалістичний колективізм нерозривно пов'язаний з радянським патріотизмом і пролетарським інтернаціоналізмом — вищим проявом ідейно-моральних якостей радянської людини. Загальнонаціональна гордість радянської людини — це ідейно-моральна і соціально єдина свідомість і почуття всього радянського народу. В ній виявляється гордість радянських людей соціалістичним способом життя, його моральними цінностями і ідеалами. «Важко переоцінити, — відзначав Перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький, — значення того, справді революційного перевороту, що відбувся в суспільній свідомості нашого народу і який перетворив інтернаціоналізм з ідеалів групи комуністів

у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів радянських людей усіх національностей»²⁸. У принципах братнього співробітництва й взаємодопомоги народів СРСР, колективізмі й інтернаціоналізмі відбивається спільність корінних інтересів класів і націй нашої країни з інтересами усієї співдружності соціалістичних країн.

Отже, соціалістичний спосіб життя наглядно демонструє переваги соціалізму в суспільному розвитку, надихає всіх тих, хто бореться за суспільний прогрес.

* * *

Соціалістичний образ життя — це присущі соціалістичному обществу типові форми життєдіяльності людей, умови праці, побуту, громадсько-політичного життя, характер людських взаємин. Її основу складають соціалістичний спосіб виробництва, соціально-політичні та культурні здобутки соціалізму та марксистсько-ленінська ідеологія. Найважливішими її рисами виступають комуністична ідейність, соціалістичний патріотизм та пролетарський інтернаціоналізм, щире народолюбство, колективізм та товарищеска взаємодопомога, гуманні стосунки між людьми, повага до гідності людини, соціальний оптимізм, висока громадсько-політична активність та відповідальність членів громади. Визначальна роль у утвердженні та подальшій вдосконаленні соціалістичного образу життя належить Комуністичній партії.

Соціалістичний образ життя в порізняк від образу життя всіх попередніх громадсько-економічних формацій представляє собою якісно нове соціальне явище, втілення в практику марксистського гуманізму. Розширюючи межі людської життєдіяльності, збагачаючи та одухотворяючи її новими духовними цінностями, він створює умови для вільного всебічного та гармонічного розвитку людини. Як одне з найглибших проявлень переваги соціалізму над капіталізмом, соціалістичний образ життя надає революціонізуючий вплив на свідомість людей по всьому світу, посилюючи кризу буржуазно-індивідуалістичної системи життєвих цінностей та світогляду. Тому наукове дослідження питання про суттєві риси соціалістичного образу життя має актуальне теоретичне та практичне значення.

²⁸ В. В. Щербіцький. Про завдання партійних організацій республіки по подальшому поліпшенню ідеологічної роботи в світлі рішень ХХІV з'їзду КПРС. Доповідь на Пленумі ЦК КП України 16 травня 1974 р.— «Радянська Україна», 17 травня 1974 р.

Соціальна відповідальність особи у соціалістичному суспільстві

С. І. СОЧИНСЬКА

В умовах розвинутого соціалізму невпинно зростає значення моральних, духовних чинників у розвитку всіх сфер суспільного життя. Виступаючи на урочистому засіданні в Алма-Аті, присвяченому 20-річчю освоєння цілини, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслив: «Підвищення відповідальності, розвиток ініціативи, діловитості, соціалістичної практичності, виховання свідомої дисципліни і нетерпимості до недоліків — ці риси партійного стилю роботи набувають вирішального значення»¹.

Висока відповідальність особи за виконання свого громадського обов'язку, за доручену справу, за утвердження свідомої дисципліни й організованості є необхідною умовою успішного здійснення грандіозних накреслень ХХІV з'їзду КПРС по дальшому розвитку економіки і культури нашої країни. Розв'язуючи складні і взаємопов'язані завдання по створенню матеріально-технічної бази комунізму, удосконаленню суспільних відносин, формуванню нової людини, Комуністична партія приділяє постійну увагу дальшому підвищенню особистої відповідальності за доручену справу кожного керівника, кожного трудівника, вбачаючи у цьому важливу складову частину своєї організаторської і ідейно-виховної роботи.

Аналіз сутності соціальної відповідальності, шляхів і методів формування її як риси характеру особи при соціалізмі, як риси комуністичної свідомості має важливе теоретичне і практичне значення. В марксистській філософській науці дослідженню проблеми відповідальності приділяється велика увага. За останні роки вийшов ряд цікавих праць, опубліковано низку статей, в яких аналізуються різні аспекти проблеми відповідальності². Водночас чимало питань цієї доволі широкої і складної проблеми залишаються недостатньо вивченими. В даній статті спинимось на формах прояву соціальної відповідальності особи при соціалізмі.

Соціальна практика підтвердила, що формування соціально відповідальної особи є об'єктивною суспільною потребою розвитку соціалізму, його переростання в комунізм. Тільки соціалізм, який залучає до свідомої історичної творчості найширші маси трудящих, здатний задовольнити цю найважливішу соціальну потребу, створюючи економічні, соціально-політичні й ідеологічні передумови, що відкривають реальну можливість забезпечення соціальної відповідальності особи в усіх сферах суспільного життя. Відповідальність формується всім укладом соціалістичного способу життя. Водночас вона є результатом комуністичного виховання трудящих.

Відповідальність — широка соціологічна категорія. Форми прояву відповідальності залежать від різних сфер суспільного життя і діяль-

¹ «Радянська Україна», 16 березня 1974 р.

² Див., наприклад: Н. Головка. Проблема моральної відповідальності в марксистській етиці. К., 1972; М. Плахотный. Свобода и ответственность. Харьков, 1972.

ності людини. Її сутність і зміст зумовлені характером взаємозв'язків суспільства і особи.

Людина з необхідністю включена в певні суспільні відносини, які визначають основний напрям діяльності і поведінки особи, створюючи об'єктивні умови вибору тих чи інших рішень в конкретній ситуації. Лише тоді, коли особа у своєму виборі виходить насамперед із інтересів суспільного розвитку, її поведінка буде соціально відповідальною. Життєдіяльність людини, саме її існування можливе лише завдяки найтіснішим зв'язкам із суспільством, в процесі виробництва і споживання нею матеріальних, культурних цінностей на основі освоєння створеного попередніми поколіннями соціального досвіду. З потреб суспільного розвитку випливає необхідність для людини додержувати певні соціальні норми, виконувати трудові, суспільно-політичні функції. Вплив суспільства на виконання особою соціально необхідного, належного здійснюється через її відповідальність за виконання своєї соціальної ролі.

Особа не є механічним наслідком суспільного впливу. Перебуваючи у багатогранних зв'язках з оточуючим світом, із суспільством, вона знає різних впливів. Проте реакція особи на цей вплив вибіркова. Суспільна необхідність не є однозначною, вона містить в собі різні можливості, тенденції, варіанти, які по-різному виявляються в залежності від об'єктивних і суб'єктивних умов. Відповідальність виникає тому, що особа користується відносною автономією у своїй діяльності, що вона має свободу вибору рішень, яка залежить від характеру суспільного ладу.

Свобода і відповідальність найтісніше пов'язані одна з одною. Якщо свобода передбачає відповідальність, то остання в свою чергу є необхідною умовою здійснення свободи. Якщо свобода є здатністю діяти із знанням справи у досягненні соціальної мети і здійснюється тим повніше, чим глибше пізнані об'єктивні закономірності, то відповідальність — це зумовлена об'єктивними обставинами необхідність вибору способів дії для досягнення мети. Свобода породжує відповідальність, а остання спрямовує діяльність особи до суспільно корисного.

Соціалістичні перетворення докорінно змінюють характер свободи і відповідальності в усіх їх проявах. Утвердження суспільної власності на знаряддя і засоби виробництва, спільність корінних інтересів суспільних груп, соціально-політична й ідейна єдність суспільства створюють сприятливі умови для вільного вияву всіх обдарувань і здібностей особи, для активної участі найширших мас трудящих в управлінні суспільними справами.

Відповідальність виступає як один з найважливіших соціальних чинників регулювання діяльності і поведінки особи відповідно до належного, цінного для суспільства. Це становить об'єктивний бік відповідальності як результат здійснення соціально необхідного, як прерогатива суспільства вимагати від своїх членів соціально корисної поведінки.

Зв'язок особи і суспільства — взаємний. Як активний суб'єкт спілкування особа певним чином виявляє своє ставлення до сфери належного, до свого громадського обов'язку, суб'єктивно оцінює свою соціальну роль, функції, які виконує. Ця оцінка становить суб'єктивний бік відповідальності.

Суб'єктивний аспект відповідальності — важлива риса особи, яку вона набуває в процесі трудової діяльності шляхом суб'єктивізації суспільних зв'язків, в систему яких вона вклучена, і означає її здатність свідомо підпорядковувати свою діяльність суспільним інтересам. Виступаючи як активний суб'єкт, що позитивно утверджує свою індиві-

дуальність, особа впливає на діяльність колективу, сприяє його розвиткові сумлінним творчим ставленням до виконання свого громадського обов'язку. І чим більш повним і вільним є вияв здібностей, знань, волі й енергії, що їх особа свідомо віддає служінню громадським інтересам, тим повніше реалізується її соціальна роль. Громадський обов'язок і відповідальність виступають як реалізація соціальної ролі особи, її ступінь усвідомлення особою громадського обов'язку, вміння обрати необхідні засоби до його виконання, здатність передбачати наслідки своєї діяльності. Таке визначення характеризує відповідальність особи в умовах розвинутого соціалізму.

Важливою особливістю відповідальності є її позитивний зміст, коли вона виступає не як кара і примус до відповіді за учинене, а як стимул творчої діяльності особи, її соціальної, трудової активності. Відмітну рису відповідальності особи при соціалізмі становить її двобічний характер. Не лише особа є відповідальною перед суспільством, а й суспільство несе відповідальність за долю своїх членів. В цьому особливо виразно виявляється обумовленість відповідальності системою соціалістичних суспільних відносин. Соціалістичне суспільство бере на себе відповідальність за задоволення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб трудящих, створює умови для всебічного і гармонійного розвитку особи. Надані особі широкі права передбачають неухильне виконання нею громадського обов'язку сумлінно працювати, охороняти суспільну власність, дотримуватись громадського порядку, захищати Соціалістичну Вітчизну. Принцип соціалістичного суспільства: один за всіх, всі за одного втілює двобічний характер відповідальності при соціалізмі.

В соціалістичному суспільстві створено об'єктивні умови для поєднання особистих і громадських інтересів, що становить основу для органічного зв'язку персональної і колективної відповідальності. Органічний взаємозв'язок особистої і колективної відповідальності спричиняє правильне розв'язання питання про співвідношення прав і обов'язків кожного члена суспільства, кожного керівника і підлеглого. Єдність корінних класових інтересів, обумовлених в кінцевому підсумку суспільною власністю на засоби виробництва, становить об'єктивний ґрунт для єдиного розуміння відповідальності представниками всіх класів і соціальних груп соціалістичного суспільства. Кожний трудівник є відповідальним насамперед перед народом, перед соціалістичною державою, у якій немає інших інтересів, крім інтересів трудящих.

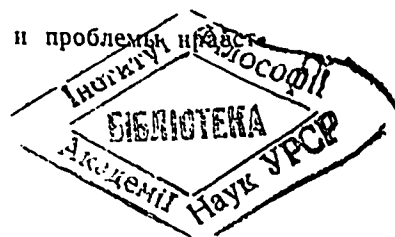
Невід'ємною рисою соціалістичного способу життя є принцип: «відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного працівника»³.

В капіталістичному суспільстві експлуататори несуть відповідальність лише перед своїм класом, який є безвідповідальним з погляду суспільного прогресу, оскільки володіння приватною власністю служить основою експлуатації і гноблення трудящих. «Принцип наживи за самою своєю природою несумісний з соціальною відповідальністю, яка передбачає відмову від індивідуалістичної орієнтації»⁴.

Розуміння відповідальності трудящими, яке докорінно відрізняється від буржуазного, виходить з інтересів боротьби проти соціального гноблення, з інтересів побудови нового суспільства, що відповідає потребам соціального прогресу.

³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 92.

⁴ Ф. В. Константинов. Научно-техническая революция и проблемы нравственного прогресса.— «Вопросы философии», 1973, № 8.

Практика будівництва соціалізму і комунізму, весь радянський спосіб життя справляють вирішальний вплив на формування у трудящих високого почуття відповідальності за розвиток їхньої трудової активності. У свідомому ставленні до праці набуває найбільш повного вияву відповідальність трудящих перед суспільством, їхня ідейна зрілість, відданість ідеалам комунізму.

«Радянський лад,— підкреслив Л. І. Брежнев у доповіді «П'ятдесят років великих перемог соціалізму»,— виховав у трудящих відданість справі соціалізму, колективізм, почуття господаря своєї країни. Але бути господарем — значить поряд з великими правами мати й великі обов'язки. Це значить нести високу відповідальність не тільки за свою особисту працю і поведінку, але й за справи колективу, підприємства, всієї країни. Виховання цих якостей, які повинні стати невід'ємними рисами внутрішнього світу кожної радянської людини,— одне з найважливіших завдань партії в комуністичному будівництві»⁵.

Відповідальність становить невід'ємний елемент духовного багатства нової людини. Формуючись на основі комуністичного світогляду, ідейності, переконаності, відповідальність органічно пов'язана з такими морально-політичними якостями особи, як відданість справі комунізму, організованість, дисциплінованість, ініціативність, принциповість та ін. Якнайтісніше відповідальність сполучена з такими формами моральної свідомості, як обов'язок і совість.

Совість є формою самоконтролю особи, а відповідальність визначає усвідомлення і оцінку особою міри своєї соціальної активності з точки зору вимог суспільства.

Відповідальність визначає міру громадського обов'язку, спонукає особу «вирušити» назустріч обов'язкам, сприймаючи їх не за щось нав'язане ззовні, а як спосіб вияву своєї соціальної активності. Ми поділяємо думку Н. Головки про те, що порівняно з категоріями обов'язку і совісті зміст відповідальності значно ширший. Він має більшу соціальну спрямованість⁶.

Як один з найважливіших виявів взаємозв'язку особи і суспільства, відповідальність обіймає широку сферу суспільних відносин — економічні, духовні, моральні, політичні, організаційні. Залежно від суб'єкта розрізняють індивідуальну і суспільну відповідальність. Остання може виступати, як державна, класова, колективна, національна, групова тощо і визначається природою тих відносин, які нею обіймаються. Будь-яка форма соціальної відповідальності — політична, моральна, юридична та інші передбачає необхідність для особи бути лід-звітною перед колективом, суспільством за свою поведінку, певні санкції з боку суспільства, що впливають з оцінки діяльності особи. Види соціальної відповідальності відрізняються один від одного за формою прояву, за змістом, за сферами відношень, які вони регулюють. Водночас всі вони тісно між собою пов'язані, оскільки відображують систему взаємовідношень людини з соціальним середовищем.

Наприклад, політична відповідальність може бути одночасно і моральною, і професійною.

Політична відповідальність — це відповідальність за дії, що зачіпають класові, національні, державні або інші політичні інтереси. Необхідність політичного підходу до господарських, до вирішення економічних і культурних проблем впливає з ленінського положення про

⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Т. 2, К., 1971, стор. 102.

⁶ Див.: Н. Головки. Взаємозв'язок поняття відповідальності з категоріями долга и совести.— «Проблеми категорій марксистско-ленінської етики», Новосибірськ, 1969, стор. 189.

першість політики над економікою. Тільки науково-обґрунтована політика, що ґрунтується на пізнанні законів суспільно-економічного розвитку, виключає авантюризм, політичну безвідповідальність.

Постійно дбаючи про вдосконалення структури управління, Комуністична партія послідовно проводить лєнінський принцип індивідуальної відповідальності за доручену справу. На ХХІV з'їзді партії наголошувалося на тому, що коли приймається рішення, повинно бути цілком ясно, хто несе відповідальність, якщо назріле рішення не приймається або зволікається⁷.

Безвідповідальність у будь-якій формі явище антигромадське, вона завдає великої шкоди інтересам суспільства. На грудневому (1973 р.) Пленумі ЦК КПРС було піддано гострій критиці ті явища, які виникають внаслідок втрати окремими працівниками почуття відповідальності за доручену справу. Було наголошено, що до керівництва економікою не можна підходити з вузькогогосподарських позицій — це справа партійна, справа політична. Неодмінною умовою утвердження партійного стилю в керівництві господарством є непримиренна боротьба з усім, що йому протистоїть, насамперед з бюрократичним стилем, з забуттям загальнодержавних, загальнонародних інтересів заради інтересів відомчих і місницьких, з проявами безвідповідальності і формалізму. Партійний підхід невіддільний від рішучого підвищення персональної відповідальності кожного керівника, кожного трудівника за доручену справу.

З політичною відповідальністю тісно пов'язана правова, яка проявляється у сфері взаємовідносин людини і держави. Це — відповідальність за додержання державної дисципліни, законів, правових норм, що регулюють поведінку людей в суспільстві. Вона здійснюється переважно через примус адміністративними засобами і пов'язана звичайно з негативними наслідками для особи, оскільки це відповідальність за правопорушення. Проте правова відповідальність у соціалістичному суспільстві має не лише негативний аспект. Із зростанням суспільної свідомості радянських людей в ній дедалі виразніше виявляється позитивний бік: усвідомлення особою необхідності додержання норм і правил. При взаємодії правових і моральних норм центр ваги з зовнішнього примусу дедалі більше переміщується на внутрішнє переконання особи. Н. Головка, докладно аналізуючи взаємозв'язки між моральною та юридичною відповідальністю, слушно зауважує, що в соціалістичному суспільстві право та його норми сприяють зміцненню інтересів суспільства та держави, утверджуючи правовий статус особи та її участь у формуванні умов життя суспільства. В результаті цього посилюється значення суб'єктивного, свідомого фактора в реалізації правових норм і законів, що зближує останні з моральними вимогами і взаємно підкріплює, посилює їх значення в регулюванні суспільних відносин⁸. Не страх перед законом, а усвідомлення необхідності у додержанні його — ось що стає основним в розумінні правової відповідальності.

Зростання моральних начал в регулюванні суспільного життя не означає звузнення сфери правової відповідальності. Посилення правової відповідальності особи перед суспільством за свої дії сприяє її моральному удосконаленню. Так, прийнятий закон про притягнення до юридичної відповідальності у випадку, коли людині, яка опинилась у біді, відмовлено в допомозі (раніше це було справою лише совісті людини, підлягало осуду громадськості), оприяє утвердженню моральних норм і принципів.

⁷ Див.: Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 78.

⁸ Див.: Н. Головка. Проблема моральної ответственности в марксистской этике. К., 1972.

XXIV з'їзд КПРС наголосив на необхідності зміцнювати законність, «забезпечити найсуворіше додержання законів, поліпшити правове виховання трудящих. Повага до права, до закону повинна стати особистим переконанням кожної людини»⁹. Тим самим підкреслено важливе значення правового виховання особи у комуністичному вихованні трудящих, у формуванні нової людини.

Однією з форм соціальної відповідальності є професійна відповідальність, що виступає як творча реалізація професійної ролі особи. Професійна відповідальність пов'язана з іншими формами соціальної відповідальності і передбачає розвинуте почуття обов'язку, турботу про професійну честь, про збереження трудових традицій, постійне удосконалення свого професійного рівня, прагнення виховувати в інших людей, особливо у молоді, повагу до професії. Особливе значення професійна відповідальність має у тих сферах, які прямо і безпосередньо пов'язані з долею людей: діяльність керівника, лікаря, педагога та ін. В суспільстві розвинутого соціалізму в умовах науково-технічної революції професійна відповідальність передбачає високу компетентність трудівників, особливо керівників. Суспільна власність на засоби виробництва об'єднала соціалістичне виробництво в єдиний народногосподарський організм. Інтереси окремих підприємств невіддільні від державних суспільних інтересів. Все це підвищує відповідальність керівників за успішну діяльність виробничих колективів, за недоліки, необгрунтовані рішення, помилки.

Прорахунки в плануванні, в діяльності окремих підприємств негативно позначаються на темпах розвитку народного господарства і тому зачіпають інтереси всього народу. Ось чому Комуністична партія постійно дбає про посилення відповідальності кожного трудівника, підвищення його ділової компетентності.

Висока відповідальність вченого у соціалістичному суспільстві обумовлена тими корінними соціальними перетвореннями, які змінили характер, напрям і зміст наукових досліджень, підпорядкувавши їх інтересам суспільства, всіх трудящих, що повністю відповідає призначенню науки як соціального інституту. Відповідальність вченого виявляється в тому, наскільки повно він усвідомлює свою соціальну роль, наскільки активно сприяє впровадженню в практику комуністичного будівництва своїх наукових досягнень.

Вчені соціалістичного суспільства, головний девіз якого: «Все для людини, в ім'я людини», впевнені в тому, що результати їх наукової діяльності використовуються на благо трудящих, в ім'я соціального прогресу.

Наука у суспільстві розвинутого соціалізму перетворилась на безпосередню продуктивну силу, від її успіхів великою мірою залежить просування нашої країни до комунізму, і ця закономірність вимагає від діячів науки відповідально ставитися до своєї справи, підпорядковувати всю свою діяльність безпосереднім практичним потребам країни, справжнім інтересам розвитку фундаментальних наук, розв'язанню найактуальніших завдань комуністичного будівництва. Велика відповідальність покладається на вчених за створення у кожному науковому колективі справді творчої обстановки, атмосфери сміливого пошуку, плідних дискусій, товариської вимогливості. Все це має важливе значення для підвищення ефективності науково-дослідної роботи.

В соціалістичному суспільстві соціальна відповідальність пов'язана не лише із сферою виробництва, а й із сферою вільного часу. «Вільний час,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 92.

XV з'їзді профспілок СРСР,— це не час, вільний од відповідальності перед суспільством»¹⁰. Збільшення вільного часу в процесі просування суспільства до комунізму, збільшення варіантів, його використання ставлять об'єктивні вимоги щодо відповідальності особи за раціональне використання вільного часу. К. Маркс називав вільний час «царством свободи». Відповідальність входить в розуміння самої суті вільного часу. Відповідальність особи за раціональне використання вільного часу — це вибір і реалізація таких форм творчої діяльності, які найбільше сприяють всебічному розвитку особи, соціальному прогресу суспільства.

Необхідність дальшого підвищення відповідальності, дисципліни й організованості в усіх ланках соціалістичного суспільного організму обумовлена ускладненням завдань господарського й культурного будівництва, прискоренням соціального й науково-технічного прогресу. Формування у трудящих громадянської самосвідомості, глибокого розуміння кожним високої відповідальності за виконання свого обов'язку перед суспільством — важливе завдання комуністичного виховання. Як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, сама суть комунізму визначається тим, що громадяни мають високий ступінь свідомості і почуття відповідальності перед суспільством, високі моральні якості. Саме тому виховання суспільної свідомості всіх громадян — одна з найважливіших складових частин процесу комуністичного будівництва¹¹.

* * *

В условиях развитого социализма неуклонно возрастает роль духовных, нравственных факторов в развитии всех сфер общественной жизни. Высокая ответственность личности за выполнение общественного долга, за утверждение сознательной дисциплины и организованности являются необходимым условием успешного осуществления грандиозных планов XXIV съезда КПСС по дальнейшему развитию экономики и культуры нашей страны.

Отмечая важное теоретическое и практическое значение научного анализа сущности, путей и методов формирования социальной ответственности, автор подробно останавливается на формах проявления социальной ответственности личности при социализме.

¹⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Т. 3. К., 1972, стор. 458.

¹¹ Див.: Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 102.

Критика „Історичної школи“ права в ранніх працях К. Маркса

А. І. БРАТАНОВСЬКИЙ

Напередодні буржуазно-демократичних перетворень у Німеччині на початку XIX ст. основна політична боротьба розгорнулася навколо законодавчих і правових питань. Пруський абсолютизм, прагнучи уникнути революційних подій, що насувалися, зважав на угоди з німецької буржуазії і намагався використати його у проведенні законодавчих реформ, які мали захистити як інтереси монарха і поміщиків, так і інтереси буржуазії. Революційно-демократичні сили країни настійно виступали за нове законодавство, яке б ґрунтувалося на демократичних засадах.

Однією з політичних партій, яка активно обстоювала монархічні погляди, була «історична школа» права. Вона досить яскраво відображала компромісний характер німецької буржуазії. Її представники, з одного боку, обстоювали інтереси бюргерів і намагалися в галузі права спиратися на «природні основи», а з другого — активно співробітничали з монархами, додержуючись реакційної тенденційності пруського законодавства.

К. Маркс, усвідомлюючи передреволюційну обстановку в країні і необхідність демократичних перетворень, а також розуміючи ту роль, яку мало відігравати в цьому процесі нове законодавство, розпочинає титанічну боротьбу проти «історичної школи» права на сторінках «Рейнської газети», співробітником і редактором якої він був.

Основна критика цієї концепції міститься у «Філософському маніфесті історичної школи права» та в інших працях К. Маркса цього періоду. К. Маркс показує, що теоретичні передпосилки «історичної школи» права становлять філософсько-соціологічні погляди німецького правознавця кінця XVIII ст. Густава Гуго, суть яких полягає в абсолютизації біологічної природи людини, як такої, що визначає всі суспільні відносини (а серед них і правові). Таке філософське кредо і лягло в основу позитивізму «історичної школи» права.

За К. Марксом, теоретики цього напрямку, які твердили, що нове право має ґрунтуватися на історично сформованих звичаях і нравах стародавніх германців (вони нібито визначалися природними відносинами), спотворили теорію природного права, що панувала серед деяких прогресивних мислителів XVII і XVIII ст. Якщо останні виконали прогресивну роль, стимулюючи процес формування права в період боротьби буржуазії з феодалними суспільними відносинами, з абсолютизмом і релігією, то «історична школа права» стала на захист старого режиму. Під звичаєвим правом, обстоюваним її представниками, доводить К. Маркс, криється право тевтонських рицарів, німецьких феодалів-кріпосників. Посилання на «народну» історію німців, на їх звичаї і нрави знадобилися для того, щоб завуалювати справжні прагнення експлуататорських класів.

А тим часом уся політична обстановка в країні настійно потребувала здійснення таких законодавчих актів, які б відображували інтереси народних мас. І К. Маркс вимагає звичаєвого права для бідних,

такого, яке «властиве бідноті в усіх країнах». «...Звичаєве право,— пише він,— по своїй природі може бути *тільки* правом цієї нижчої, знедоленої, неорганізованої маси»¹, до якої належать усі, «хто не має нічого, крім самого себе»². Отже, К. Маркс вимагає права для тих, хто не має приватної власності, протиставляє розумне право трудового народу праву експлуататорів.

У правових поглядах «історичної школи» виявився ірраціоналізм, характерний для гугівської філософської концепції. Гуго оголошував усі суспільні інститути, а також і правові, «нерозумними і «нітрохи не старається довести, що *позитивне розумне*. Навпаки, він старається довести, що *позитивне нерозумне*»³. Наслідуючи цей філософський постулат, представники «історичної школи» права метафізично відривали державне управління і державу загалом від «політичного духу»; згідно з ними, «дійсне державне життя позбавлене політичного духу і... політичний дух живе поза дійсною державою!»⁴.

Справжньою причиною, яка привела «історичну школу» до такої доктрини, як показав К. Маркс, було намагання німецьких поміщиків і буржуа відвернути трудящі маси від участі в політичному житті суспільства, максимально обмежити їхні права і свободи. Німецька буржуазія, налякана революційними подіями у Франції, готова була на будь-які поступки абсолютизмові, аби тільки не допустити революційних подій у країні, аби тільки народні маси не підтримували нові політичні організації. К. Маркс констатує своєрідний політичний парадокс у поглядах історичної школи права: будучи переважно буржуазною, ця партія змушена була, однак, визнати буржуазні інститути, що з'являлися, позбавленими політичної свідомості, тобто нерозумними, тимчасом як жодна держава не може існувати без політичної свідомості.

Викриваючи реакційну політичну суть правової теорії «історичної школи», її філософської основи, К. Маркс у цей період використовує категорії «розсудок» і «розум» і розглядає їх, на нашу думку, як форми мислення, кожна з яких виконує тільки їй властиву функцію. Розсудок — дискретний, він перериває розвиток предмета і його зв'язки, дає односторонні визначення. Розум — діалектичний. Він розкриває всю багатоманітність зв'язків і опосередкувань предмета, з'ясовує його розвиток. Розсудок і розум єдині. Розрив їх призводить до спотворення процесу пізнання і тлумачення речей.

А тим часом основною формою мислення представників «історичної школи» права, як показав К. Маркс у статтях, надрукованих у «Рейнській газеті», є розсудок, відірваний від розуму. Тому вони неспроможні розкрити якісну відмінність звичаєвого права народних мас від права експлуататорів, специфіку їх політичних і державних установ. Діяльність розсудку теоретики «історичної школи» розуміють як суто кількісний аналіз, зведений в загальний принцип теоретичного мислення. К. Маркс виявляє гносеологічні корені їх неспроможності зосередитись на якісних відмінностях явищ навколишнього світу. Усунувши розум від визначення цінності речей, вони нездатні аналізувати соціальні події і явища з політичного погляду.

Хибність мислення пруських правознавців К. Маркс убачає в нерозумінні взаємозв'язку одиничного, особливого і загального. Адже розсудок, який вони відривають від розуму, в своїх уявленнях відо-

¹ К. Маркс. Твори, т. 1, стор. 119.

² Там же, стор. 145.

³ Там же, стор. 81.

⁴ Там же, стор. 32.

бражує тільки особливе і неспроможний своїми засобами досягнути загальне; це може здійснити тільки розум, який відображує загальне в поняттях. А в розглядуваному аспекті загальне — це пізнані політичні закономірності суспільства. К. Маркс рельєфно показує тривіальність розсудкового мислення офіційних теоретиків пруського права, їх нездатність за речами побачити політичні і правові відносини людей, що зумовлює й хибність їхніх концепцій.

Характеризуючи дискусії в Рейнському ландтагу з питань законодавства і свободи друку, К. Маркс показує, що в своїх виступах поміщики й буржуа виходили з основного гугівського постулату, підхопленого «історичною школою» права: «позитивне нерозумне». Дворянський представник застосовує цей постулат до «теорії людської недосконалості», за якою недосконалими є суспільні установи, будь-яка сфера людського існування та й сама людина. Недосконалою є й сама преса, яка через це потребує жорсткої цензури з боку пруського монархічного уряду. Своєрідно виявився цей постулат і в мисленні буржуа, який вимагав, щоб свобода друку підпорядковувалась законам промислової свободи⁵. Отже, і поміщик, і буржуа стоять на позиції заперечення «політичного духу».

Нехтування відмінністю різних сторін дійсності, абсолютизацію тільки недосконалості, тільки зовнішнього, К. Маркс назвав «світоглядом видимості» і протиставив йому «світогляд сутності», за яким основою визначення цінності речей є внутрішня сутність самої речі. «...Ми повинні оцінювати буття речей з допомогою мірила, яке дається сутністю внутрішньої ідеї; а посилення на односторонній і тривіальний досвід тим менше повинні вводити нас в оману, що при такій точці зору відпадає всякий досвід, всяке судження: всі коти здаються сірими»⁶. Щоб розкрити характерну і істотну особливість, специфіку самої речі, треба підходити до неї не з позицій тривіального, буденного досвіду, а з погляду внутрішньої сутності речі.

У протиставленні розуму, що осягає внутрішню сутність речі, розсудкові, який пізнає предмети тільки з зовнішнього боку, К. Маркс у цей час убачав основу неспроможності «теорії людської недосконалості», її тези «позитивне нерозумне». Представники привілейованих верств, зауважує він, керуються лише низькими егоїстичними інтересами експлуататорів. Так, дворянський представник судить про пресу з погляду свого, дворянського розуміння корисності чи шкідливості публікації тих чи інших матеріалів. Це і є позиція однобічного, тривіального досвіду. Згідно з нею завдання преси визначають, виходячи не із інтересів народних мас, а із того, що лежить за межами цих інтересів, — з особистих привілеїв дворянської верстви.

К. Маркс доводить, що справжнім покликанням преси є служіння народові, вираження його прагнень і устремлінь, сприяння дальшому прогресивному розвитку людського суспільства, критика будь-яких реакційних намірів віджилих класів та їхніх ідеологічних прислужників.

Ортодоксальний розсудок, нездатний вийти за рамки дослідження утилітарної корисності, лежав, як зазначає К. Маркс, в основі способів доведення поміщицько-буржуазних законодавців. Аргументація, властива апологетам пруського права, досить характерно виявилася у виступах представника князівської верстви. Обстоюючи свої привілеї щодо преси, цей оратор обгрунтовує свою позицію тим, що, коли,

⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 73.

⁵ Там же, стор. 51.

мовляв, такі привілеї існують, то вони і є доведенням їх необхідності. Наявність кайданів, зауважує К. Маркс, якими експлуаторські класи скували пресу, розглядається цими класами як переконливий доказ того, що преса не може існувати інакше, як позбавлена свободи. «Це — *дипломатичний* аргумент проти всяких реформ, в найбільш рішучій формі висловлений *класичною теорією* відомої партії»⁷ (йдеться про «історичну школу» права.— А. Б.).

К. Маркс викриває непослідовність у міркуваннях князівського представника, який, обстоюючи свої привілеї, нівелює закономірності суспільного розвитку, не відрізняє істотні аргументи від неістотних і через це упадає у софістику і еклектику; він порушує важливий принцип наукової аргументації, який полягає в тому, щоб обґрунтувати насамперед основну закономірність явища, і, як виразник «історичної школи» права, видає за основне щось другорядне, яке не стосується суті явища. Такий підхід унаслідований знов-таки від Гуго, аргументація якого, пише К. Маркс, «*позитивна, тобто некритична*. Вона не знає *ніяких відмінностей*. Все, що існує, визнається ним як *авторитет*, а всякий авторитет береться ним як *основа*... Одним словом, *висип на шкірі такий же позитивний, як сама шкіра*»⁸. Ця аргументація слугує тільки одному — захистові приватновласницького інтересу. «В одному місці позитивне одно, в іншому — інше. Одно так само нерозумне, як і інше. Підкорись тому, що визначається позитивним у твоїй парафії»⁹.

Буржуазно-поміщицькі законодавці, зазначає К. Маркс, нездатні до творчого аналізу явищ життя. У розглядуваний період, коли в Німеччині відбувався процес переходу від феодальної власності до буржуазної і здійснювалося формування буржуазного права, пруські теоретики, замість того, щоб створювати основи цього права, запозичували їх в римському праві. Вони не прагнули з'ясувати суть суспільного прогресу нової епохи, в якій дедалі зростаючу роль відігравали народні маси, не мали на меті обстоювати інтереси і сподівання трудящих, боротися за розширення їх політичних прав і свобод. Запозичене ними римське право, яке безкомпромісно відображувало інтереси рабовласників, найбільше імпонувало німецькій буржуазії, яка утверджувала приватну власність і нещадно експлуатувала народні маси.

К. Маркс показує, що об'єктивний процес формування буржуазного суспільства, який в економічній галузі супроводжувався перетворенням дуалістичної феодальної власності в буржуазну, визначив і егоїстичну однобічність апологетичного розсудкового мислення буржуазії. Ця однобічність виявилась і в законодавстві, яке «знищує всі природні і духовні відмінності, ставлячи замість них на п'єдестал аморальну, нерозумну і бездушну абстракцію певного матеріального предмета і певної, рабськи підкореної йому свідомості»¹⁰. Буржуа оцінює явища дійсності лише з погляду свого егоїстичного експлуаторського інтересу. «Низький матеріалізм» характеризує і теоретичні вигадки представників «історичної школи» права. «Такий *низький матеріалізм*, такий гріх проти священного духу народів і людськості є безпосередній результат тієї теорії», за якою «при обговоренні закону про ліс треба, мовляв, думати тільки про дерево і ліс і що взагалі кожне окреме матеріальне завдання треба розв'язувати *не політично*, тобто роз-

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 35.

⁸ Там же, стор. 82.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, стор. 151.

в'язувати без зв'язку з усім державним розумом і з державною моральністю»¹¹. Німецька буржуазія і поміщики в своїй законодавчій діяльності керувалися тільки егоїстичним інтересом експлуататорської наживи, намагаючись не помічати суспільних відносин, що склалися в країні, нехтували політичними вимогами і сподіваннями народних мас.

Аналізуючи філософські погляди «історичної школи» права, К. Маркс відзначив її зв'язок з містицизмом німецького реакційного романтизму і спекулятивної філософії, які заперечували розум як форму суспільної свідомості. Її соціальну і ідейну спорідненість з цими напрямками він демонструє на матеріалі виступу того дворянського представника в ландтагу, який висунув горезвісну тезу про «людську недосконалість» і вихваляв ландтаг, який відповідав середньовічним традиціям. Цей самий промовець «з висот мудрості *ландтагу* спускається в сферу звичайної *нерозумності людського роду*, ...від тільки що вихваленої незалежності і свободи привілейованих станів він переходить до *принципальної несвободи і несамостійності людської природи*. ...ми зустріли тут,— продовжує К. Маркс,— одного з численних у наші дні представників християнсько-рицарського, сучасно-феодального, одним словом, романтичного принципу»¹².

Спільність «історичної школи» права з німецьким романтизмом, який на початку XIX ст. став реакційною, містичною течією і отруював своїм чадом літературу, мистецтво, юриспруденцію, виявилась в запереченні прав трудящих на свободу, на утвердження своєї політичної сутності. Водночас і представники «історичної школи» права і німецького романтизму впадають у містицизм, коли пояснюють власні претензії на «розумність» і «свободу».

Одну з причин цього К. Маркс убачає у розриві свободи і розуму. Свобода людини має своєю передумовою відношення до дійсності, а передумовою розуму є свобода людини в своїх діях і вчинках. У цьому полягає загальний взаємозв'язок розуму і свободи, який в тогочасному німецькому суспільстві був порушений.

Об'єктивною причиною містицизму німецького романтизму К. Маркс вважає те, що дворянство як основний експлуататорський клас феодального ладу в буржуазному суспільстві, втративши своє колишнє панівне економічне становище і свою політичну могутність, не бажаючи миритися з цим, намагається зберегти свою владу хоч би в уяві і вдається до ілюзій, до містики. А внаслідок гонитви за чистоганом, яка завжди корислива, дріб'язково-скритна і спрямована тільки до певного суто позитивного результату, містика перетворюється в жорстокосердність. Позитивізм та ірраціоналізм, романтизм і містика — ці головні особливості, властиві поміщицькому класові Німеччини того періоду, стають властивими і буржуазії, яка, вступивши в економічний компроміс з дворянством, сприйняла і його ідеологію.

У працях цього періоду К. Маркс розкриває і специфічні риси спекулятивної філософії, які мали певний вплив на «історичну школу» права. У статті «Передовиця в № 170 «*Kölnische Zeitung*» він спростовує погляди Гермеса (редактора зазначеної газети) на державу, який, повторюючи тезу спекулятивної філософії про залежність розвитку держави від релігії, обстоює думку, ніби сучасну державу слід виводити із християнства. Заперечуючи йому, К. Маркс пише: «Щоб стати істинним, твердження автора повинно бути прямо перевернуте,— автор

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 151.

¹² Там же, стор. 48—49.

просто поставив історію на голову»¹³⁻¹⁴. Він відкидає основний передсуд спекулятивної ідеалістичної філософії і доводить, що виводити природу державних форм треба «не з християнства, а з власної природи держави, з її власної сутності.., тобто не з природи християнського, а з природи людського суспільства»¹⁵.

Відзначивши, що над створенням теорії держави повинна працювати філософія, а не релігія, К. Маркс підкреслює водночас, що і в самій філософії є такі погляди на природу і сутність держави, які не можна вважати науковими. Це погляди тих філософів, які «виходили в своїй конструкції держави з інстинктів,— наприклад, честолюбства, товариськості,— або навіть з розуму, але не громадського, а індивідуального розуму»¹⁶. Такі твердження, на думку К. Маркса, були основою позитивістського і ірраціоналістичного тлумачення держави.

Отже, викриваючи філософські і соціологічні основи «історичної школи» права, К. Маркс стає на шлях наукового обґрунтування суті держави. Значення даної ним критики цього напрямку полягає в тому, що в ній виявилась його принципова, революційно-демократична позиція, виходячи з якої він і розпочав формування нової ідейної течії. Розкриті К. Марксом відмітні риси основних реакційних буржуазних філософських течій кінця XVIII — початку XIX ст.: спекулятивно-містичних і позитивістсько-ірраціоналістичних — цілком застосовні і до характеристики сучасних буржуазних ірраціоналістичних систем, а також нігілістичного ставлення неопозитивістів до матеріалістичної діалектики. Боротьбу К. Маркса проти спекулятивної філософії В. І. Ленін визначив як боротьбу за «звільнення політики від теології»¹⁷.

* * *

В статье рассматривается критика молодым К. Марксом философских основ «исторической школы» права, существовавшей в Германии в начале XIX в. Автор раскрывает социальные и гносеологические корни этого буржуазного философского течения, показывает идейную преемственность его представителей с мистицизмом немецкого романтизма и идеалистической спекулятивной философии, обосновывает социальное, политическое и философское значение Марксовой критики этих воззрений.

¹³⁻¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 93.

¹⁵ Там же, стор. 105.

¹⁶ Там же, стор. 106.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 26, стор. 74.

Специфіка і філософське значення проблем сучасної формальної логіки

В. М. КОСТЮК

Сучасну логіку часто називають математичною. Термін «математична» стосовно неї може означати, що логіка або орієнтована в основному на математику, є частиною цієї науки і має своїм предметом вивчення математичних доведень і основ математики; або будується як математична теорія, але орієнтована не лише на математику, а й на встановлення правильних способів міркування незалежно від галузі знання, якої стосується міркування. Ми приймаємо друге тлумачення терміна «математична логіка», який в даному разі має те саме значення, що і термін «сучасна формальна логіка».

Сучасна формальна логіка може бути розглянута з двох різних (але пов'язаних) боків: як теорія виведення, що вивчає слідування (вивідність, дедукцію) одних тверджень із інших і як стандартний спосіб вираження знання про вихідні поняття науки (число, функція, простір, час, існування, значення, закон та ін.). Обидва ці аспекти логіки (вони подаються як «чиста» і «прикладна» логіка) важливі з погляду їх застосовності у методології науки.

Основним поняттям логіки як теорії виведення є поняття доведення (вивідності із припущень). Логіка розглядає доведення (дедукцію із припущень) не як суб'єктивний стан розуму людини, а як якийсь об'єктивний процес, котрий має будуватися за певними чіткими правилами. Ці правила дозволяють щоразу ефективно визначити, є в даному міркуванні доведення (дедукція) чи ні. Отже, логіка чітко відрізняє об'єктивну довідність від суб'єктивного переконання в доведенні, чи дедукції. Як теорія виведення логіка називається також «дедуктивною логікою».

Логічні поняття слідування і дедукції із припущень дають змогу відрізнити логічно правильні міркування від неправильних. Міркування називається логічно правильним, якщо із сукупності його посилок випливає (дедукується) висновок. Але, оскільки визначення слідування і дедукції залежать від різновиду логічної теорії, поняття логічно правильного міркування також стає залежним від різновиду застосованої для аналізу міркувань логіки. Наприклад, міркування: «Сьогодні холодно чи тепло. Сьогодні не холодно. Отже, сьогодні тепло», а також міркування способом «від супротивного» є логічно правильними, причому їхня правильність виявляється уже в найпростішій логічній теорії — (класичній) логіці висловлювань. Міркування «Всі люди розмовляють будь-якою мовою. Іванов — людина. Отже, Іванов розмовляє будь-якою мовою» логічно правильне, але правильність його полягає не в логіці висловлювань, а в логіці предикатів. Міркування

методом математичної індукції є логічно правильним, але правильність його не можна виявити ні в логіці висловлювань, ні в логіці предикатів (це здійснюється у формальній арифметиці).

Логіка як теорія виведення має різні застосування в процесі філософського вивчення знання.

Наукове знання існує об'єктивно в наукових теоріях, у зафіксованих результатах експериментальної діяльності вченого. Результати спостережень і експериментів постійно поповнюються і уточнюються, що викликає в підсумку перегляд наукових теорій і поступову заміну їх іншими теоріями, котрі краще погоджуються з новими спостереженнями. Внаслідок цього відбувається розвиток знання, яке може бути об'єктом не тільки діалектичного, але і формально-логічного дослідження.

Розвиток знання починається з усвідомлення якоїсь проблеми, розв'язання якої приводить до створення однієї чи кількох альтернативних теорій (гіпотез). Деякі гіпотези піддаються потім критичному вивченню, через що постають нові проблеми. З цим пов'язана безконечність розвитку знання, оскільки розв'язання даних проблем спричиняється до виникнення нових проблем, що також потребують розв'язання.

Найпростішою логічною схемою критичного дослідження теорії і гіпотез є гіпотетико-дедуктивний метод. Згідно з цим методом для критичного дослідження гіпотези треба вивести із неї наслідки, безпосередньо зіставляювані з результатами спостережень, і з допомогою експерименту встановити, істинні ці наслідки чи хибні. Якщо хоча б один із цих наслідків хибний, то гіпотезу можна вважати хибною на підставі дедуктивного правила виведення модус толенс («якщо із A впливає B і B хибне, то A хибне»). Але коли всі наслідки виявилися істинними, то з погляду дедуктивної логіки не можна сказати нічого певного про істинне значення гіпотези: вона може бути істинною, але може виявитися і хибною.

Отже, спостерігається певна асиметрія між виявленням істини і спростуванням: хибність наслідку заперечує гіпотезу, а істинність наслідку не гарантує істинності гіпотези. З цією асиметрією пов'язана ідея «вирішальних» експериментів у науці. Проте в практично важливих для науки випадках асиметрія між встановленням істини і спростуванням вигадана. Якщо наслідок, який виявився хибним, дедуковано із двох гіпотез A_1 і A_2 , то хибною має бути принаймні одна із цих гіпотез. Але лишається відкритим питання, чи хибна гіпотеза A_1 , чи гіпотеза A_2 , чи обидві вони є хибними.

Отож, якщо гіпотеза не є безпосередньо перевірюваною і містить кілька різних тверджень, то значні труднощі виникають не лише під час встановлення її істинності, але й тоді, коли встановлюється її хибність. Але такі гіпотези найпоширеніші в науці. Тому природодослідник частіше за все не може піддати експериментальній перевірці ізольовану гіпотезу, оскільки має діло з групою гіпотез. У ситуації, коли експеримент суперечить його завбаченням, він може дізнатися лише про те, що принаймні одна із гіпотез, яка входить до цієї групи, неприйнятна. Але цей експеримент не вказує, яка із даних гіпотез суперечить фактам.

Із цього П. Дюгем зробив помилковий висновок, що жодна теорія не може бути спростована експериментально. Її можна лише змінити так, щоб відновити її узгодженість зі спостереженням¹. Насправді

¹ П. Дюгем. Физическая теория, ее цель и строение. СПб, 1910, стор. 187.

йдеться лише про деякі хиби гіпотетико-дедуктивної схеми розвитку наукового знання.

Ці хиби долаються в теорії індуктивного міркування, де вивчаються правила оперування з емпіричними гіпотезами. Основними поняттями цієї теорії є поняття підтвердження і прийняття (відповідно не-підтвердження і неприйняття) гіпотези. Індуктивне поняття підтвердження істотно відрізняється від дедуктивного поняття доведення (дедукції із припущень). Емпіричні гіпотези в природничих науках взагалі не можуть бути доведені, бо доводяться теореми логіки і математики. В емпіричних дисциплінах можна мовити лише про відповідний ступінь обґрунтованості гіпотези, про те, чи можна прийняти дану гіпотезу (як «приблизно істинну»), чи це зробити не можна. Тому головне завдання теорії індуктивного міркування полягає не в тому, щоб «вивести» гіпотезу із свідчення, а в тому, щоб розглянути різні гіпотези і з'ясувати: які з них підтверджуються свідченням, а які не підтверджуються, яка з підтверджуваних найобґрунтованіша і може бути прийнята на підставі наявного свідчення.

Якщо якась гіпотеза приймається на підставі свідчення, то решта конкретних гіпотез не приймається, вони заперечуються даним свідченням. Однак це заперечення не є остаточним; надалі, в ході нагромадження нових експериментальних (і теоретичних) свідчень деякі із заперечених раніше гіпотез можуть знову привертати увагу дослідника. Теорія індуктивного міркування є узагальнення гіпотетико-дедуктивного методу в тому розумінні, що дозволяє не тільки заперечувати гіпотези на підставі дедуктивного правила модус толенс, але також приймати і заперечувати гіпотези на підставі індуктивних правил прийняття і заперечення гіпотез².

У рамках гіпотетико-дедуктивного методу можуть бути схарактеризовані такі важливі процедури, як пояснення і завбачення. Найпростіша логічна схема завбачення має вигляд: $\forall x (P(x) \supset Q(x))$, $P(a) \vdash Q(a)$. Тут \vdash знак вивідності, чи дедукованості, $\forall x$ — квантор загальності «для всякого x », \supset — (матеріальна) імплікація. Речення з квантором загальності виражає тут деякий закон, $P(a)$ є знання дослідника про те, що об'єкт a є P . Із цих тверджень як посилок дедукується твердження $Q(a)$ «об'єкт a є Q », яке називається завбаченням, якщо істинність його ще не встановлена дослідником. Якщо істинність $Q(a)$ відома досліднику, то виведення цього твердження із посилок називається поясненням. Пояснення і завбачення за згаданою схемою називаються дедуктивними³.

Такий погляд на пояснення і завбачення вперше був сформульований К. Гемпелем і П. Оппенгеймом. І хоча він припускає наявність загальної схеми відзначених двох процедур, між ними все ж зберігається принципова різниця: якщо схема використовується як завбачення, то її слід читати від посилок до висновку, а якщо ж — як пояснення, то її треба читати від висновку до посилок. Із цього випливає, що завбачення однозначне (якщо з емпіричної гіпотези впливає кілька завбачень, то всі вони сумісні і можна взяти їх кон'юнкцію як єдине завбачення), а пояснення не є однозначним (той самий висновок можна одержати із різних гіпотез, які можуть бути несумісними). Тому «тотожність» пояснення і завбачення має цілком умовний характер.

² Докладніше про теорії індуктивного міркування і індуктивної логіки див.: В. М. Костюк. Підтвердження та вибір гіпотези в науковому дослідженні. К., 1973.

³ Див. з цього питання: Е. П. Никитин. Структура наукового пояснення. Зб.: Методологические вопросы современной науки. М., 1964.

Наведена логічна схема досить спрощує справжні пояснення і завбачення. Зокрема, в процесі пояснення виникають такі фундаментальні труднощі: 1) коли не вистачає зображувальних засобів мови, щоб подати нові поняття (неповнота пояснення) і 2) коли те саме пояснюване може бути пояснене багатьма неоднаковими способами (багатозначність пояснення). Крім того, формула з квантором загальності у цій схемі неадекватно виражає формальні властивості закону науки. Якщо вона не виражає закону, то можливе завбачення без пояснення. Наведемо характерний приклад: вавілонські жреці уміли правильно завбачувати сонячні затемнення, але не вміли їх правильно пояснювати. Важливість пояснень і завбачень в науці пов'язана з тим, що наука як форма організації знання орієнтується на розширення сфери знання за межі безпосередньо спостережуваного.

Формальна логіка як стандартний спосіб вираження знання про вихідні поняття науки донедавна застосовувалася у філософії мало. Основною галуззю її застосування була математика (це, можливо, і породило уявлення про логіку як про частину математики) і меншою мірою фізика і біологія. Ситуація змінилася на початку 60-х років у зв'язку з інтенсивним розвитком «некласичної» логіки, внаслідок якого відбулася перебудова її змісту.

Досі основною некласичною логікою була інтуїціоністська (конструктивна) логіка. Головна її відмінність від класичної логіки пов'язана з обмеженням чинності закону виключеного третього у безконечній області об'єктів. Ця відмінність важлива насамперед для побудови задовільної теорії математичного доведення. Сьогодні основу некласичної логіки становить модальна логіка, що бурхливо розвивається і орієнтована головним чином на нематематичні застосування. На відміну від класичної ця логіка має додаткові логічні знаки (необхідність, можливість, дозвіл, обов'язковість, заборона, прийняття, знання, віра, сумнів та ін.), що збільшує сферу її застосування. Модальна логіка значно краще пристосована і до розгляду філософської проблематики. У зв'язку з цим у логіко-філософській літературі швидко зростає кількість публікацій з так званої філософської логіки, яка становить різні модифікації модальної логіки.

В сучасній модальній логіці ми вирізняємо такі основні розділи (залежно від того, якого роду модальності є об'єктом вивчення): алетична модальна логіка, деонтична модальна логіка, індуктивна модальна логіка, просторово-часова модальна логіка, екзистенціальна модальна логіка (логіка іонування), епістемічна модальна логіка (логіка знання, віри та ін.).

В алетичній логіці логічними засобами вивчаються поняття необхідності і можливості. У ній побудовані спеціальні логічні числення, які серед вихідних символів містять символи, що відповідають поняттям необхідності й можливості. З формального погляду ці символи характеризуються спеціальними аксіомами і правилами, а з погляду змісту — особливою семантикою, заснованою на Лейбніцевій ідеї «можливих світів» (можливого стану справ). «Необхідно», зокрема, можна зрозуміти як те, що правильне для всіх «можливих світів», а «можливо», як те, що правильне хоча б в одному такому світі. Дослідження в галузі модальної логіки показали чимало різновидів можливості і необхідності.

Замість семантики можливих світів для вивчення можливості і необхідності можна послуговатися поняттям імовірності. Тоді «необхідно» може означати те, що (завжди) має імовірність 1, а «можливо» те, що (іноді) має імовірність, більшу від нуля. Така імовірнісна

семантика дозволяє глибоше вивчати зв'язки між поняттями необхідності, можливості та імовірності. Ці поняття можна застосовувати (у рамках логіки) до вивчення таких важливих філософських категорій, як «закон», «причинність», «сталість» і «повторюваність», а також понять наперед визначеності і свободи вибору.

Деонтична модальна логіка вивчає логічними засобами поняття обов'язковості, дозволу і заборони. На відміну від необхідності і можливості як властивостей об'єктивного світу, ці нові поняття характеризують особливості установлюваних самою людиною правил і норм. Тому деонтичну логіку можна розглядати як логіку норм.

Кожне із перелічених основних понять деонтичної логіки може бути визначене через інше поняття і заперечення. Якщо, наприклад, вихідним є поняття «обов'язково», то «дозволено» означає «не обов'язково не», а «заборонено» означає «обов'язково не». Можна визначити також поняття нормативної байдужості: дія нормативно байдужа, якщо дозволена і вона сама, і її заперечення (запереченню дії відповідає нездійснення цієї дії). У більшості деонтичних числень правильний принцип: кожна дія чи обов'язкова, чи дозволена, чи заборонена, чи нормативно байдужа.

Для деонтичної логіки також можна використати семантику «можливих світів». Можливий світ (якось припустима ситуація) називається «деонтично досконалим», якщо в ньому виконуються всі взяті зобов'язання (у довільному можливому світі це, зрозуміло, неправильно). Тоді дія обов'язкова, якщо вона виконується в кожному деонтично досконалиму можливому світі, і дозволена, якщо вона виконується хоча в одному такому світі. Дія, яка не виконується в жодному з таких світів, заборонена. Із цього випливає, що обов'язкова дія не завжди здійснюється, а дія, яка здійснюється, не завжди дозволена. Для деонтичної логіки можна будувати й імовірнісну семантику.

У найпростішому випадку деонтична логіка має безумовний характер: дії обов'язкові, дозволені, заборонені або нормативно байдужі самі по собі, а не залежні від інших дій. У такій логіці можна схарактеризувати далеко не всі норми, що становлять інтерес.

Для повнішого аналізу норм доводиться будувати більш складну деонтичну логіку, де обов'язковість, дозвіл, заборона і нормативна байдужість не безумовні, а залежать від здійснення чи нездійснення відповідних дій. Деонтична логіка має різне застосування в теорії моралі, теорії юридичних норм, теорії людської діяльності⁴⁻⁵.

Індуктивна модальна логіка вивчає логічними засобами основні поняття теорії індуктивного міркування: підтвердження, прийняття і заперечення емпіричної гіпотези на підставі наявного свідчення. Однак, якщо індуктивна логіка насправді є логіка, то в ній мають бути певні поняття дедукції із припущень, слідування, доведення. Всі сумніви у можливості індуктивної логіки пов'язані саме з тим, що індуктивне підтвердження та індуктивне прийняття не є ні доведенням, ні дедукцією.

Під час побудови індуктивної логіки послуговуються отакими можливостями: хоча самі індуктивні міркування не є дедуктивно правильними, ніщо не заважає тому, щоб будувати дедуктивно правильні міркування про індуктивні міркування. Це і вивчає індуктивна логіка. Як логіка вона має діло з доведенням і дедукцією, але не на рівні емпіричних гіпотез і свідчень, а в процесі логічного дослідження властивості

⁴⁻⁵ У радянській логіко-філософській літературі чимало проблем деонтичної логіки висвітлено у книжці: А. А. Ивни. Логика норм. М., 1973.

востей підтвердження і прийняття гіпотези. Індуктивну логіку можна розглядати як дедуктивну теорію індуктивних міркувань. Як така вона є частиною (взагалі дедуктивної) логіки.

Розгляд індуктивної логіки як розділу дедуктивної логіки дозволяє подолати низку традиційних труднощів у теорії індукції, зокрема, просунутися у розв'язанні проблеми обґрунтування знання. В індуктивній логіці проблема обґрунтування знання відокремлюється від проблеми «виправдання індукції», поставленої ще Д. Юмом. «Виправдання» індукції зводиться до знаходження принципу, здатного гарантувати істинність індуктивного висновку в разі істинності індуктивних посилок. Але в індуктивному міркуванні немає ні посилок, ні висновку, воно містить гіпотези і свідчення (емпіричні). Тому в теорії індуктивного міркування розбираються не принципи «виправдання» індукції, а правила прийняття і заперечення емпіричних гіпотез. Властивості цих правил і є об'єктом вивчення в численних індуктивній логіки. Зокрема, у ній стає можливим довести отакі твердження: 1) якщо емпірична гіпотеза приймається на підставі певного індуктивного правила прийняття, то не можна довести, що вона істинна, але можна показати, що є вагомі підстави вважати її «приблизно істинною»; 2) якщо емпірична гіпотеза відкидається деяким індуктивним правилом заперечення, то не можна довести її хибність, але можна показати, що є вагомі підстави вважати її «приблизно хибною». В цьому розумінні ми мовимо, що індуктивна логіка висвітлює проблеми обґрунтування знання, а не проблему «виправдання індукції». Через таку орієнтацію індуктивна логіка корисна, коли розв'язується багато проблем теорії пізнання діалектичного матеріалізму.

В епістемічній модальній логіці досліджуються властивості висловів «знаю», «гадаю», «сумніваюся», «вірю», «припускаю», «розумію» та ін. Побудова епістемічної логіки дозволяє охарактеризувати різновиди знання, віри, сумніву. Хай, наприклад, із твердження A випливає твердження B і особа a знає A . Чи випливає з цього, що особа a має знати також і B ? А чи правильно, що якщо a знає твердження A , то a знає, що воно знає A ? Чи правильно, що якщо a не знає A , то a знає, що воно не знає A ? З логічного погляду можливі різні відповіді на ці питання і кожна така відповідь характеризує певний тип знання. Знання називається явним, якщо із знання A випливає знання знання A , і неявним у протилежному разі.

Побудова епістемічної логіки виявляє з формального боку ту важливу обставину, що знання на відміну від незнання завжди характеризується деякою неповнотою. Це добре погоджується з відомою теоремою Геделя про неповноту всякої «достатньо багатої» і несуперечливої формалізованої теорії, а також з діалектико-матеріалістичним положенням про безконечність пізнання.

З поняттям знання тісно пов'язане поняття розуміння. Розуміння не є автоматичним наслідком опанування знання. Розуміння не можливе без знання, але знання можливе без розуміння. Тому вчений не завжди розуміє створену ним теорію (і тим більше теорію, створену іншими). Наприклад, Е. Шредінгер не зовсім розумів рівняння Шредінгера доти, доки М. Борн не запропонував статистичної інтерпретації хвильової функції, яка є розв'язанням цього рівняння. Щоб зрозуміти наукову теорію, часто буває важливим пояснення (аналогія, модель). Логіка розуміння, подібно до логіки знання, становить частину епістемічної логіки.

Збагнення і пояснене знання викликає у дослідника суб'єктивне відчуття довір'я, внаслідок якого учений вірить в об'єктивність і істинність відповідної теорії. Станом, протилежним станом віри, є сумнів. Без

аналізу понять віри і сумніву не можна мати адекватне уявлення про розвиток наукового знання.

У рамках логіки віри легко розрізняються наукова і релігійна віра. Наукова віра є наслідок знання, тоді як релігійна віра намагається бути основою знання. У ряді відношень наукова віра подібна до знання. Зокрема, в науковому значенні віра не може характеризуватися властивістю повноти: для довільного твердження A не можна довести, що особа a завжди вірить або в A , або в не- A .

Логіка сумніву як частина епістемічної логіки розглядає ситуацію, коли дослідник не має підстав ні приймати, ні заперечувати гіпотезу на основі наявного у нього свідчення. В цьому розумінні логіка сумніву приєднується до індуктивної логіки. У логіці сумніву можна прийняти принцип, що відповідає підставі, із якої Декарт намагався дістати свій відомий принцип «*cogito*»: якщо я сумніваюся, то я не сумніваюся в тому, що я сумніваюся. Філософський інтерес становить така обставина: більшість числень сумніву стають суперечними, якщо до них прилучити тезу радикального скептицизму: «все сумнівне».

У логіці існування вивчаються логічні вимоги, що ставляться до введення в науку ідеальних теоретичних об'єктів, до їхніх зв'язків з результатами спостережень і експериментів. У цій логіці подається специфіка поняття існування в дедуктивних науках (математика, логіка) і в емпіричних науках (фізика, хімія, біологія та ін.). Логіка існування має істотне значення в галузі побудови таких мов науки, які, будучи здатними для вираження абстрактних об'єктів, водночас не припускали б введення уявних сутностей типу «круглого квадрата», «русалки», «теплороду». Екзистенціальна логіка корисна, коли з'ясовуються зв'язки між поняттям існування і категорією об'єктивної реальності⁶.

У логіці простору і часу досліджуються засобами логіки непереривності або дискретності часу, безмежності простору. Вивчення цих властивостей дозволяє краще зрозуміти природу простору і часу як форм існування матерії. З допомогою цієї логічної теорії можуть бути досліджені логічні джерела апорій Зенона і аналогічні проблеми. До просторово-часової логіки тісно примикає логіка причинних залежностей.

Формальна логіка становить також ефективний засіб вивчення значень виразів мови. Зокрема, для побудови теорії значень корисно розрізняти екстенціональні контексти (такі, де правильний закон Лейбніца про підставляваність тотожних виразів) і інтенціональні контексти, для яких цей закон не правильний. Інтенціональними бувають, наприклад, епістемічні контексти. Так, із посилок «Іванов знає, що Пушкін написав роман «Євгеній Онегін» і «Автор «Євгенія Онегіна» є автором «Станційного доглядача», не впливає висновок «Іванов знає, що Пушкін написав повість «Станційний доглядач». Дослідження інтенціональних контекстів відбувається у межах спеціальної інтенціональної логіки. Частиною цієї логіки є логіка смислу.

Відзначимо також корисність формально-логічного аналізу деяких проблем у ході діалектико-матеріалістичного дослідження. Існує передсуд, нібито формальна логіка «забороняє» діалектичні суперечності, оскільки вона прагне до несуперечливості знання. Але формальна логіка формулює правила оперування і з таким знанням, яке у певному значенні є суперечливим⁷. Крім того, формальна логіка не може заборон-

⁶ Низка відомостей з цієї проблеми міститься в книжці: Е. Е. Ле д н и к о в. Критический анализ номиналистических и платонистических тенденций в современной логике. К., 1973.

⁷ И. Н. Б р о д с к и й. Логическое противоречие и научное знание. «Философские науки», 1970, № 3.

няти змістових суперечностей, тобто суперечностей у змісті окремих висловлювань і суджень. Якщо дослідник виявив діалектичну суперечність у відповідному об'єкті і вважає цей об'єкт суперечливим, то формальна логіка в такому разі може формулювати умови прийняття такого твердження. Вона забороняє не діалектичну суперечність, а еклектику, плутанину в міркуваннях. Але з позицій діалектичного матеріалізму така заборона і повинна бути.

Не треба забувати, що формальна логіка за своєю суттю не може замінити змістове вивчення об'єкта. Формально-логічні методи дослідження допомагають просунутися у розвитку знання, подати здобуте знання, але не можуть замінити змістового дослідження, зумовленого специфікою виучуваного об'єкта. Тому, незважаючи на всю свою важливість, вони є лише допоміжними методами у філософському дослідженні. Хибність посылки логічного позитивізму полягала не в тому, що він прагнув застосовувати логіку у філософському дослідженні, а в тому, що він намагався «звести» філософію до логіки. При такому «зведенні» зникли самі філософські проблеми, які тим самим лишалися нерозв'язними. Ретельне вивчення тенденцій розвитку сучасної формальної логіки показує корисність і разом з тим обмеженість методів формальної логіки у розробці актуальних проблем марксистсько-ленінської гносеології.

* * *

Современная формальная (или математическая) логика как стандартный способ выражения знания об исходных понятиях научно-теоретических систем до последнего времени применялась в философии не достаточно широко. Основной областью ее приложения была математика и в меньшей мере — физика и биология. Ситуация изменилась в начале 60-х годов XX века в связи с интенсивным развитием «неклассической» логики. Появилась модальная логика (и на ее основе — так называемая философская логика), которая делает предметом логического анализа философские понятия типа «пространство», «время», «необходимость», «возможность», «существование», «знание», «вера» и др., разрабатываются логические средства формального анализа содержательного аспекта знания и динамики его теоретических систем, формулируются правила оперирования с такими знаниями, которые в определенном смысле могут быть противоречивыми.

Анализ тенденций развития современной формальной логики показывает полезность и вместе с тем ограниченность формально-логических средств в изучении актуальных проблем марксистско-ленинской гносеологии.

Історичний факт і його Інтерпретація

В. А. ЯЦКО

Марксистська філософська наука виявляє великий інтерес до проблеми визначення історичного факту. До неї звернена увага вчених багатьох країн — філософів, істориків, соціологів, юристів. Надзвичайна складність цієї проблеми, у розв'язанні якої зійшлися всі методологічні труднощі пізнання соціальних явищ, спричиняє розбіжність окремих поглядів і формулювань. Тому, як здається, доцільно розглянути деякі особливості історичного факту, пов'язані з його інтерпретацією. Тут треба мати на увазі, що термін «інтерпретація» вживається вченими не завжди в прямому розумінні й сам процес інтерпретації не розглядається як виключно логічна операція, через те що історичне знання, ґрунтуючись на фактах, які усвідомлюються й оцінюються у системі їхніх реальних взаємозв'язків, органічно поєднує інформативну й аксіологічну сторони відображення дійсності.

На відміну від сучасної буржуазної філософії та історіографії, в яких домінують релятивістсько-нігілістичні концепції історичного факту, марксистсько-ленінська наука надає виняткового значення повноті і вірогідності фактологічної бази. В. І. Ленін підкреслював, що марксистська теорія має фактологічний предметний зміст, що вона виходить з незперечних фактів, які не викликають жодного сумніву, ґрунтується на фактах, що у своїй сукупності становлять її фундамент. Він учив, що найважливіші програмні положення партії «треба виразити теоретично, не відходячи ні на крок від конкретно констатованих фактів»¹. Така ленінська оцінка фактологічної бази теорії має нерозривний зв'язок з конкретно-історичним підходом до вивчення суспільних явищ: найважливішим у їх науковому розгляді В. І. Ленін вважав вміння «не забувати основного історичного зв'язку», бачити, як певне історичне явище виникло, які головні етапи воно проходило у своєму розвитку, чим це явище стало². Принцип історизму органічно впливає з усієї діалектико-матеріалістичної природи марксистської філософії, яка, визначаючи «соціальні факти» як «*суспільні дії осіб*»³, розглядає їх у світлі категорій окремого, особливого і загального. Викриваючи однобічність і наукову неспроможність ідеалістичних перекирвань цієї проблеми, В. І. Ленін довів, що у явищах і процесах виявляється діалектична єдність окремого й загального, неповторного і такого, що повторюється. Загальне й окреме існують тільки як сторони, моменти явищ, причому «загальне існує лише в окремому, через окреме», а «окреме не існує інакше як у тому зв'язку, який веде до загального», і до того ж «всяке окреме тисячами переходів зв'язане з іншого роду окремими (речами, явищами, процесами) ...»⁴. Розкриваючи нерозривний зв'язок цих категорій з категоріями сутності й явища, необхідності і випадковості, В. І. Ленін дав вичерпне філософське обґрунтування проблеми конкретного, тобто факту⁵.

¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 36, стор. 54.

² Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200.

³ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 394—395.

⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 300.

⁵ Див. там же, стор. 69, 144, 168, 211, 299—304 та ін.

У процесі історичного пізнання розв'язується великий комплекс різноманітних завдань. Сюди входить передусім констатація об'єктивного існування певного факту, яка є обов'язковою передумовою включення знання про цей факт до науки. Проте реальність факту як соціального явища ще не робить його елементом наукового знання. Для цього потрібна історична інтерпретація — розкриття його властивостей і відношень з іншими явищами (як із структурного, так і з генетичного боку), виявлення його значущості як фрагмента об'єктивної дійсності (F) і як елемента її відображення (f). Коли факти (f) з'ясовано й оцінено, вони можуть правити за основу теорії. Факт, не з'ясований або позбавлений соціальної значущості, може бути лише частиною емпіричного знання.

Як елемент історичної дійсності факт пов'язаний з іншими фактами, і лише у їхній взаємодії реалізується історична закономірність. Інтерпретація і має на меті розкрити об'єктивно існуючі зв'язки між фактами, основні тенденції розвитку соціальної дійсності і через це — виявити конкретний механізм дії законів історії. Але дослідник стикається з фактами науки, які відбивають і відтворюють дійсність на підставі першоджерел, з допомогою властивих історичному пізнанню методів⁶.

Тут потрібні деякі пояснення. Формування фактів (f) здійснюється на підставі існуючих (або таких, що існували в минулому) соціально значущих явищ життя суспільства (F). Але це відбувається не як пасивне відображення, а як активний акт людської діяльності, цілеспрямованої творчої праці. Марксистське розуміння цієї творчої діяльності не позбавляє її об'єктивності, істинності. Отже, в історичному факті, як і взагалі в науковому факті, дістає відображення діалектична єдність пізнання.

Розрізняючи соціальне явище (подію, відношення, процес, тенденцію) як елемент дійсності і як виражений у поняттях історичної науки результат активного пізнання цього явища, не можна припускати ані їх розриву, ані злиття. У зв'язку з цим маємо висловити деякі сумніви щодо правомірності загального визначення історичного факту (f) як моделі відповідної події (F). Його, як здається, треба визнати вірним, виходячи з логічної природи самого методу моделювання, що припускає існування двох об'єктів (моделі і прототипу), які перебувають у такому відношенні, що вивчення одного дає можливість робити висновки про другий⁷. Водночас плідне застосування моделювання у сфері історичного пізнання можливе тільки з тим застереженням, що строгому науковому моделюванню піддаються лише ті факти, які можуть бути виражені «точною мовою математики»⁸. До них належать у галузі історії головним чином так звані статистичні факти. Певна річ, не всі історичні факти можуть бути залічені до цієї категорії, і з допомогою самих тільки кількісних методів у їх «чистому» вигляді історичне дослідження здійснюватись не може⁹.

⁶ Див., наприклад: В. П. Красавин. От факта к историческому описанию. «Философские науки», 1971, № 2, стор. 97—103 тощо.

⁷ Див.: А. И. Уемов. Логические основы метода моделирования. М., 1971, стор. 53—54; див. також: В. А. Штофф. Моделирование и философия, М.—Л., 1966, стор. 5—6, 20—22 тощо.

⁸ В. В. Косолапов. Деякі методологічні питання моделювання історичного процесу. «Український історичний журнал», 1965, № 8, стор. 44—51.

⁹ Див.: А. И. Уваров. Структура теории в исторической науке. У зб. Методологические и историографические вопросы исторической науки. Вып. 3, Томск, 1965, стор. 60; А. В. Гулыга. История как наука. У кн.: Философские проблемы исторической науки. М., 1969, стор. 21; В. А. Ядов. Социальное исследование. М., 1972, стор. 19—23, 29 та ін.

До того ж історичне знання не обмежується тільки теорією, — воно є водночас і описом, розповіддю про факти; отже, й історичні факти (f) не можна вважати виключно матеріалом, що підлягає узагальненню. Невірною, отож, є й думка про те, що в ході інтерпретації, зокрема на її кінцевому етапі, історика не цікавлять окремі факти¹⁰. З іншого боку, не слід перебільшувати активність дослідника, вдаючись до таких термінів, як «конструювання», «утворення» або «внайдення» історичного факту¹¹, що призводить до хиб суб'єктивізму й інструменталізму. Тому вживання цих термінів слід обумовити конкретними випадками, коли факти історичної науки здобуті шляхом статистичних узагальнень¹². Уявлення про хаотичність реальних фактів (F), заперечення об'єктивного характеру зв'язків між ними також надає надмірних прав історикові у їх тлумаченні. Як основний конструктивний елемент історичного знання, факт (f) становить відображення змісту реальних явищ. Тому історичний факт є інваріантним з погляду можливості його перетлумачення і має тільки одну істиннісну характеристику — вірогідність. Як елемент наукового знання, він підлягає уточненню і перевірці у процесі верифікації¹³, бо тільки таким способом може бути створений той «фундамент з точних і безспірних фактів, на який можна було б спиратися»¹⁴. Ця перевірка здійснюється з допомогою цілеспрямованої критики і всебічного аналізу джерел, причому маємо порівнювати і зіставляти даний факт «не з ідеєю, а з іншим фактом», використовуючи «всю сукупність фактів, які стосуються даного питання», бо лише здобути таким чином «точні і незаперечно доведені факти»¹⁵ становлять матеріал науки, базу її теорії. Правильний вибір вихідних методологічних позицій, більш глибоке і повне використання наявних джерел чи розширення їх кола збільшують ступінь цієї точності, сприяючи врешті-решт пізнанню історичної закономірності, яка виявляється у взаємозв'язку явищ суспільного життя.

Усе це аж ніяк не означає реабілітації уявлень класичного позитивізму про якісь «чисті» факти, дані начебто вже у процесі емпіричного пізнання. У системі наукових знань уже констатація наявності й елементарне визначення досліджуваних явищ набувають форми понять і суджень, що можна розглядати як певну початкову фазу інтерпретації (Ас. Ігнатов). Отже, й на рівні звичайного встановлення дійсного існування історичного факту неминуче використовуються, — хоч це не завжди усвідомлює конкретний дослідник, — терміни, що вони є результатом уже набутих вірогідних знань. Тому в історичному факті, незалежно від його структури і ступеню складності, міститься не тільки ві-

¹⁰ Ас. Ігнатов. Факт и интерпретация в историческом познании. «Философская мысль», год. XXVI, София, 1970, кн. 7, стор. 70.

¹¹ Наприклад, до застосування таких термінів закликає В. С. Біблер (Исторический факт как фрагмент действительности. У кн.: Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М., 1969, стор. 90, 91. Див. критичні зауваження: К. Г. Левыкин. О некоторых проблемах источниковедения. «Вопросы истории», 1972, № 1, стор. 156; Н. П. Французова. Исторический метод в научном познании. М., 1972, стор. 254). Подібну термінологію вживають і деякі польські вчені (див.: J. Topolski. Metodologia historii. Warszawa, 1967, s. 149—150; A. Schaff. Historia i prawda. Warszawa, 1970, s. 217; W. Kula. Rozważania o historii. Warszawa, 1958, s. 62—63).

¹² Цю пропозицію висуває Ф. Ришка (F. Ryszka. O faktach historycznych, czyli co jest przedmiotem historii? «Kwartalnik historyczny», г. 78, 1971, № 4, s. 901).

¹³ Див.: А. И. Ракитов. Статистическая интерпретация факта и роль статистических методов в построении эмпирического знания. У кн.: Проблемы логики научного познания, М., 1964, стор. 377—381; В. А. Ядов. Об установлении фактов в конкретном социологическом исследовании. «Философские науки», 1966, № 5, стор. 32—36.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 30, стор. 330.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 156. Див. також: В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 193.

дображення одиничного конкретного явища в усій його індивідуальності і неповторності, але й істотний елемент абстрактного знання про загальне, в якому втілений досвід (у матеріалістичному розумінні цього терміна). Цей перевірений досвід дає можливість виявляти схожість і відмінність між явищами, визначати їхні кількісні і якісні параметри, їхні просторові і хронологічні координати, і взагалі — зв'язки між ними. Таким і тільки таким чином забезпечується, з одного боку, об'єктивність і, з іншого, — єдність інформаційної та аксіологічної граней у змісті і визначенні факту як елемента історичного знання. Цією діалектичною єдністю загального і особливого, об'єктивного і суб'єктивного в історичному факті спростовуються як концепції позитивістського емпіричного фактографізму, так і позиції прихильників іншої крайності, що виступають під знаменами неокантіанського суб'єктивізму, презентизму, інтуїтивізму та інших теорій, що поширилися з кінця минулого століття поміж буржуазних учених.

Велике значення у вивченні історичних фактів має і характер того матеріалу, з яким безпосередньо стикається дослідник. Справді, у процесі історичного пізнання між його реальним об'єктом (F) і його суб'єктом стоїть не тільки науковий факт (f), але й джерело, що, у свою чергу, відбиває історичну дійсність крізь призму, якою є особистість його свідомого або несвідомого творця. Усе це, ясна річ, ускладнює процес історичного дослідження, під час якого дослідникові доводиться мати справу з багатшаровою інформацією, що міститься вже у самих джерелах. Не виключені й випадки умисної дезінформації (перекручення, замовчування, вигадки) з боку буржуазних авторів мемуарів й історичних творів. Вони не гребують такими засобами, аби, прикриваючись фразами про якийсь надкласовий характер своїх теорій, порушити об'єктивні зв'язки між фактами, позбавити їх системності, класової спрямованості. «Пускаючи в хід брехню, інсинуації, спеціально підібрані факти, вони намагаються... відкрито чи під безневинними науковими вивісками... отруїти свідомість громадян соціалістичних країн»¹⁶, дезорієнтувати широкі маси трудящих.

В. І. Ленін розвінчав ганебні методи буржуазних фальсифікаторів історії. Він науково довів, що саме класові інтереси буржуазії становлять першопричину «безглуздої погоні за фактами», «трюїзмів і схоластики», появи усіх тих «класифікацій», у яких «не видно ні тіні історичної реальності»¹⁷.

Історія суспільного розвитку переконливо свідчить, що перекрученням фактів, дезінформацією — усіма цими антинауковими і соціально шкідливими «способами інтерпретації» — не відвернути історичної правди. Історичний процес розвивається за своїми об'єктивними законами. Отож «справа зовсім не у перевазі, — від нашого суб'єктивного віддавання переваги не залежить зміна історичних періодів. Справа в тому, що в аналізі властивостей того чи іншого періоду пани Бланкі (тобто буржуазні вчені. — В. Я.) безсовісно *перекручують правду*... зображають справу навиворіт»¹⁸, користуючись тим, що ті чи ті історичні факти іноді важко перевірити. Вони фетишизують ці специфічні якості пізнання історичного матеріалу, не тільки доходячи до цілковитого заперечення можливостей пізнання історії і наявності властивих їй закономірностей, а й відкидаючи навіть думку про об'єктивне існування історичних фактів. Вони вже протягом кількох десятиліть проголошують історичний факт (f) не відображенням дійсного явища (F), а такою їх єдністю, у

¹⁶ Психологическая война. Зб. ст. М., 1972, стр. 31.

¹⁷ Днів.: В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 295—297; т. 4, стор. 191; т. 10, стор. 184; т. 15, стор. 17—18; т. 20, стор. 177 та ін.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 318.

До того ж історичне знання не обмежується тільки теорією, — воно є водночас і описом, розповіддю про факти; отже, й історичні факти (f) не можна вважати виключно матеріалом, що підлягає узагальненню. Невірною, отож, є й думка про те, що в ході інтерпретації, зокрема на її кінцевому етапі, історика не цікавлять окремі факти¹⁰. З іншого боку, не слід перебільшувати активність дослідника, вдаючись до таких термінів, як «конструювання», «утворення» або «винайдення» історичного факту¹¹, що призводить до хиб суб'єктивізму й інструменталізму. Тому вживання цих термінів слід обумовити конкретними випадками, коли факти історичної науки здобуті шляхом статистичних узагальнень¹². Уявлення про хаотичність реальних фактів (F), заперечення об'єктивного характеру зв'язків між ними також надає надмірних прав історикові у їх тлумаченні. Як основний конструктивний елемент історичного знання, факт (f) становить відображення змісту реальних явищ. Тому історичний факт є інваріантним з погляду можливості його перетлумачення і має тільки одну істиннісну характеристику — вірогідність. Як елемент наукового знання, він підлягає уточненню і перевірці у процесі верифікації¹³, бо тільки таким способом може бути створений той «фундамент з точних і безспірних фактів, на який можна було б спиратися»¹⁴. Ця перевірка здійснюється з допомогою цілеспрямованої критики і всебічного аналізу джерел, причому маємо порівнювати і зіставляти даний факт «не з ідеєю, а з іншим фактом», використовуючи «всю сукупність фактів, які стосуються даного питання», бо лише здобуті таким чином «точні і незаперечно доведені факти»¹⁵ становлять матеріал науки, базу її теорії. Правильний вибір вихідних методологічних позицій, більш глибоке і повне використання наявних джерел чи розширення їх кола збільшують ступінь цієї точності, сприяючи врешті-решт пізнанню історичної закономірності, яка виявляється у взаємозв'язку явищ суспільного життя.

Усе це аж ніяк не означає реабілітації уявлень класичного позитивізму про якісь «чисті» факти, дані начебто вже у процесі емпіричного пізнання. У системі наукових знань уже констатація наявності й елементарне визначення досліджуваних явищ набувають форми понять і суджень, що можна розглядати як певну початкову фазу інтерпретації (Ас. Ігнатов). Отже, й на рівні звичайного встановлення дійсного існування історичного факту неминуче використовуються, — хоч це не завжди усвідомлює конкретний дослідник, — терміни, що вони є результатом уже набутих вірогідних знань. Тому в історичному факті, незалежно від його структури і ступеню складності, міститься не тільки ві-

¹⁰ Ас. Ігнатов. Факт и интерпретация в историческом познании. «Философская мысль», год. XXVI, София, 1970, кн. 7, стор. 70.

¹¹ Наприклад, до застосування таких термінів закликає В. С. Біблер (Исторический факт как фрагмент действительности. У кн.: Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М., 1969, стор. 90, 91. Див. критичні зауваження: К. Г. Левыкин. О некоторых проблемах источниковедения. «Вопросы истории», 1972, № 1, стор. 156; Н. П. Французова. Исторический метод в научном познании. М., 1972, стор. 254). Подібну термінологію вживають і деякі польські вчені (див.: J. Topolski. Metodologia historii. Warszawa, 1967, s. 149—150; A. Schaff. Historia i prawda. Warszawa, 1970, s. 217; W. Kula. Rozważania o historii. Warszawa, 1958, s. 62—63).

¹² Цю пропозицію висуває Ф. Ришка (F. Ryszka. O faktach historycznych, czyli co jest przedmiotem historii? «Kwartalnik historyczny», г. 78, 1971, № 4, s. 901).

¹³ Див.: А. И. Ракитов. Статистическая интерпретация факта и роль статистических методов в построении эмпирического знания. У кн.: Проблемы логики научного познания, М., 1964, стор. 377—381; В. А. Ядов. Об установлении фактов в конкретном социологическом исследовании. «Философские науки», 1966, № 5, стор. 32—36.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 30, стор. 330.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 156. Див. також: В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 193.

дображення одиничного конкретного явища в усій його індивідуальності і неповторності, але й істотний елемент абстрактного знання про загальне, в якому втілений досвід (у матеріалістичному розумінні цього терміна). Цей перевірений досвід дає можливість виявляти схожість і відмінність між явищами, визначати їхні кількісні і якісні параметри, їхні просторові і хронологічні координати, і взагалі — зв'язки між ними. Таким і тільки таким чином забезпечується, з одного боку, об'єктивність і, з іншого, — єдність інформаційної та аксіологічної граней у змісті і визначенні факту як елемента історичного знання. Цією діалектичною єдністю загального і особливого, об'єктивного і суб'єктивного в історичному факті спростовуються як концепції позитивістського емпіричного фактографізму, так і позиції прихильників іншої крайності, що виступають під знаменами неокантіанського суб'єктивізму, презентизму, інтуїтивізму та інших теорій, що поширилися з кінця минулого століття поміж буржуазних учених.

Велике значення у вивченні історичних фактів має і характер того матеріалу, з яким безпосередньо стикається дослідник. Справді, у процесі історичного пізнання між його реальним об'єктом (F) і його суб'єктом стоїть не тільки науковий факт (f), але й джерело, що, у свою чергу, відбиває історичну дійсність крізь призму, якою є особистість його свідомого або несвідомого творця. Усе це, ясна річ, ускладнює процес історичного дослідження, під час якого дослідникові доводиться мати справу з багатшаровою інформацією, що міститься вже у самих джерелах. Не виключені й випадки умисної дезінформації (перекручення, замовчування, вигадки) з боку буржуазних авторів мемуарів й історичних творів. Вони не гребують такими засобами, аби, прикриваючись фразами про якийсь надкласовий характер своїх теорій, порушити об'єктивні зв'язки між фактами, позбавити їх системності, класової спрямованості. «Пускаючи в хід брехню, інсинуації, спеціально підібрані факти, вони намагаються... відкрито чи під безневинними науковими вивісками... отруїти свідомість громадян соціалістичних країн»¹⁶, дезорієнтувати широкі маси трудящих.

В. І. Ленін розвінчав ганебні методи буржуазних фальсифікаторів історії. Він науково довів, що саме класові інтереси буржуазії становлять першопричину «безглуздої погоні за фактами», «трюїзмів і схоластики», появи усіх тих «класифікацій», у яких «не видно ні тіні історичної реальності»¹⁷.

Історія суспільного розвитку переконливо свідчить, що перекрученням фактів, дезінформацією — усіма цими антинауковими і соціально шкідливими «способами інтерпретації» — не відвернути історичної правди. Історичний процес розвивається за своїми об'єктивними законами. Отож «справа зовсім не у перевазі, — від нашого суб'єктивного віддавання переваги не залежить зміна історичних періодів. Справа в тому, що в аналізі властивостей того чи іншого періоду пани Бланкі (тобто буржуазні вчені. — В. Я.) безсовісно перекручують правду... зображають справу навиворіт»¹⁸, користуючись тим, що ті чи ті історичні факти іноді важко перевірити. Вони фетишизують ці специфічні якості пізнання історичного матеріалу, не тільки доходячи до цілковитого заперечення можливостей пізнання історії і наявності властивих їй закономірностей, а й відкидаючи навіть думку про об'єктивне існування історичних фактів. Вони вже протягом кількох десятиліть проголошують історичний факт (f) не відображенням дійсного явища (F), а такою їх єдністю, у

¹⁶ Психологическая война. 36. ст. М., 1972, стр. 31.

¹⁷ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 295—297; т. 4, стор. 191; т. 10, стор. 184; т. 15, стор. 17—18; т. 20, стор. 177 та ін.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 318.

якій не можна, мовляв, розрізнити межу між об'єктом і суб'єктом. Історичні факти розглядаються як «суверенні утворення» уяви історика. І навіть якщо у складі цих «конструкцій» можна визначити певні «опірні пункти» (fixed points), які прямо і недвозначно засвідчені джерелами, то не треба, мовляв, забувати, що й автори першоджерел утворили ці останні за тими самими «правилами гри», тому «історичне пізнання може народитися тільки з історичного ж пізнання»¹⁹. Не спиняючись докладно на характеристиці наведених висловлювань, оскільки вони і подібні до них дістали належну критичну оцінку з боку вчених-марксистів²⁰, зазначимо лише, що суть таких поглядів — заяви про те, що нібито взагалі «минулого немає, є тільки його інтерпретації» (К. Поппер), а самі «поняття факту зникло»²¹, за своїм «теоретичним» рівнем — не більше ніж варіанти висміяного В. І. Леніним твердження махістів про «зникнення» матерії.

Деяко інших поглядів дотримуються прогресивний французький історик Люсьєн Фебр та англійський дослідник Едуард Карр, автор п'ятитомної історії Радянського Союзу. Не тільки теоретики, але й практики у галузі історичної науки, вони прагнуть піднятися і над позитивістським емпіризмом, що веде історіографію шляхом механічної дескриптивності, і над релятивістським суб'єктивізмом, який взагалі заперечує історію як науку. Карр формулює відмінність між цими хибними напрямками історичного мислення як дихотомію між фактом та інтерпретацією. Він всіляко підкреслює значення історичних фактів, наполягає на їх використанні у всій повноті, протестує проти їх перекручення; він, як і Фебр, визнає існування причинності у світі фактів та принципову можливість їх пізнання. Але водночас і Карр і Фебр не погоджуються, що можна одержати будь-яке неупереджене, об'єктивне знання про історичну дійсність, яка, на їх думку, без втручання історика позбавлена сенсу. Тільки історик, твердить Карр, здійснює на ґрунті своїх апріорних настанов свідоме просіювання історичних фактів, перепускає їх, як він висловлюється, крізь своє фільтруюче та оцінююче усвідомлення і тим самим впливає на свій матеріал тою ж мірою, якою сам підпадає під його дію. Це, як бачимо, веде і Карра і Фебра (який, до речі, визнає факти ідеальними конструктами самого історика) до фактичної капітуляції перед тими поглядами, які вони самі вважають згубними для історичної науки²².

Заперечення багатьма буржуазними вченими об'єктивної істинності історичного знання призвело до того, що вони проголосили історичний факт довільною побудовою, зміст якої визначається дослідником. Буржуазні вчення самі виказали свою антинауковість, бо, позбавлена реального об'єкта, історія перестає бути наукою. В існуванні ж такого

¹⁹ R. G. Collingwood. *The Idea of History*. Oxford, 1961, p. 238, 240—242, 247, 304; подібні погляди проголошувалися навіть з трибуни Московського конгресу істориків (E. Sestan. *Storia degli avvenimenti e storia delle strutture*.— «Доклады XIII Международного конгресса исторических наук», т. I, ч. I, М., 1973, стор. 264, 268).

²⁰ Див., наприклад: В. И. Салов. *Исторический факт и современная буржуазная историография*. «Новая и новейшая история», 1973, № 6, стор. 43—56; А. Я. Гуревич. *Что такое исторический факт?* У кн.: *Источниковедение. Теоретические и методические проблемы*. М., 1969, стор. 60—81; И. С. Кон. *Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли*. М., 1959, стор. 230—245 та ін.

²¹ K. R. Popper. *The Open Society and Its Enemies*. Vol. II. London, 1957, p. 266—268, 278—279; Ch. Morazé. *Les méthodes de l'histoire moderne*. «Actes du Congrès historique du Centenaire de la Révolution de 1848». Paris, 1948, p. 54.

²² Див.: E. H. Carr. *What is History?* London, 1964, p. 11—12, 15—16, 26—30, 87, 93—94, 102, 116—117; L. Febvre. *Combats pour l'histoire*. Paris, 1953, p. 22, 58—59, 87—88, 115—117, 428—431.

об'єкта немає сумніву: справді, непоінформованість історика (чи навіть цілого покоління істориків) не може закреслити це минуле, адже людство загалом, а також і окремий дослідник — історик чи філософ, якщо навіть він стоїть на позиціях послідовного соліпсизму або агностицизму, — становить результат усього попереднього розвитку (біологічного, соціального, ідеологічного тощо). Виявлення невідомих нашим попередникам документів і пам'яток матеріальної культури, розшифрування текстів, написаних мертвими мовами, удосконалення методів джерелознавства та історичної науки знову й знову спростовують ідеалізм у у галузі історіографії, не тільки розширюють і поглиблюють фактичне знання про минуле, але й збагачують зміст самого поняття історичного факту. Немає підстав і для тверджень про те, що нібито свідомий добір матеріалу позбавляє історичне знання об'єктивності і науковості (Р. Коллінгвуд, К. Поппер). Без відбору фактів сучасна наука, поставлена перед потребою оптимізації знань, усунення надмірної інформації, обійтися не може. Відбір цей має ґрунтуватися не на випадковому, довільно обраному критерії, а на такому, що впливає з об'єктивних, закономірних зв'язків між явищами. Такий об'єктивний, перевірений практикою критерій дає історичний матеріалізм, який визначив «*виробничі відносини* як структуру суспільства» і дав можливість «підмітити повторюваність і правильність та узагальнити порядки різних країн в одне основне поняття *суспільної формації*»²³. Керуючись цим критерієм, марксистсько-ленінська суспільна наука підрубала, за висловом В. І. Леніна, корінь суб'єктивізму і здійснила перехід «від опису (і оцінки з точки зору ідеалу) суспільних явищ до строго наукового аналізу їх», який вимагає, як пояснює В. І. Ленін, «найточнішого, що його об'єктивно можна перевірити, врахування співвідношення класів і конкретних особливостей кожного історичного моменту»²⁴. Отже, не всі історичні факти рівноцінні, і не можна погодитися з тим, що, мовляв, кожна подія є «потенціально історичною» (О. Л. Вайнштейн). Ще грубішою помилкою є думка, яка впливає з тлумачення багатозначності історичного факту деякими дослідниками епохи середньовіччя: нібито будь-який довільний підхід до фактів минулого може колись виявити свою продуктивність²⁵. Треба, як це цілком слушно було зазначено Г. Г. Левикіним, уникати і занадто розширеного тлумачення категорії контексту щодо історичних фактів, без урахування методологічних передпомилок та класової спрямованості такого вивчення.

Ліквідатори історичної науки вважають, що будь-яка форма і ступінь інтерпретації веде до суб'єктивізму і волюнтаризму. Коллінгвуд надає цьому особливого значення, виділяючи у діяльності дослідника так званий «акт інтерполяції», який має доповнити на підставі «апріорної уяви» (argiogi imagination) недостатню інформацію першоджерел і в такий спосіб створити можливість історичного конструювання фактів. Французький історик і філософ Рікер також підкреслює важливість «конструктивної уяви» (imagination constructive), що дає змогу

²³ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 128—129, 399.

²⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 129; т. 31, стор. 128. В. І. Ленін спеціально підкреслює, що уявлення про суспільну формацію недостатньо конкретне без поняття «клас» та «класове суспільство». Див.: Ленінський збірник, т. XI, М.—Л., 1931, стор. 383.

²⁵ Наприклад, див.: А. Я. Гуревич. Что такое исторический факт? стор. 85; Ю. Л. Бессмертный. Система внутриклассовых отношений среди сеньоров Северной Франции и Западной Германии в XIII в. У кн.: Средние века, т. 30. М., 1967, стор. 138 (див. критичні зауваження: И. П. Французова. Исторический метод в научном познании, стор. 252—253).

істориків «насправді перенести себе у життя інших людей». До цієї позиції наближається врешті-решт і Карр, який бачить між фактами й істориком «відносини партнерства і рівності», а інтерпретацію проголошує «душею історії»²⁶. Заперечуючи такі погляди, не можна не погодитися з одним: історик справді знаходить уже в джерелах певну інтерпретацію фактів і, у свою чергу, як зазначено вище, інтерпретує досліджувані ним явища, відбираючи і вводячи їх до наукового знання (М. А. Варшавчик, А. В. Гулига, Ас. Ігнатов).

Не підлягає сумніву те, що дослідник не байдужий до свого матеріалу, бо «безсторонньої» соціальної науки не може бути в суспільстві, побудованому на класовій боротьбі»²⁷. Але обов'язок «прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»²⁸ не виключає об'єктивності історичного дослідження, а заперечення об'єктивізму не знищує її. Якщо об'єктивність задовольняється констатацією фактів (і тим самим «котиться до «об'єктивізму» буржуазного виправдання дійсності») ²⁹, то марксист, аналізуючи факти соціальної дійсності, поглиблює їх справді об'єктивну, наукову характеристику з допомогою розкриття класової природи відповідних явищ і чіткого визначення своєї партійної позиції у ставленні до них³⁰. Такий «об'єктивізм класової боротьби», як його називає В. І. Ленін, не має нічого спільного з прагматистсько-презентистськими концепціями істини, що ведуть, кінець кінцем, до неприхованої фальсифікації небажаних фактів і висновків. Оскільки у соціальних науках, і зокрема в історії, об'єктивна істина відбиває дійсність, де реально існують різні суспільні класи, вірне відображення об'єкта обов'язково набуває класового, партійного спрямування, має не лише логічний, але й аксіологічний аспект. І якщо з позицій ідеалізму і метафізики визнання партійності історичного знання веде до заперечення його науковості, до релятивізму і повного заперечення історії як науки, то марксистсько-ленінська партійність вимагає насамперед вірогідного пізнання соціальної дійсності, що забезпечує збіг партійної оцінки з об'єктивною істиною, інваріантність історичного факту, яку визнають радянські дослідники.

З попереднього видно, що теорія про існування «чистих» історичних фактів є науково неспроможною; видно також, що і її критика з позицій суб'єктивно-релятивістського ідеалізму або агностицизму є недостатньою і незадовільною. Інваріантність історичного факту, як елемента наукових знань, визначається не уявною безсторонністю, не декларативною безпартійністю історика, не його загальною і професійною чесністю, а ступенем наближення цього факту (f) до своєї реальної основи (F) і тим самим до об'єктивної, абсолютної істини. З іншого боку, у самому засобі нагромадження і вираження інформації про факт міститься певна елементарна інтерпретація, яку (на відміну од первісної інтерпретації, під якою розуміють інтерпретацію в першоджерелах) можна визначити³¹ як інтерпретацію першого роду чи передінтерпретацію — I₁. Під час подальшої роботи уявлення дослідника про констатовані ним факти збагачуються та уточнюються. Це дістає

²⁶ R. G. Collingwood. *The Idea of History*, p. 240—242; P. Ricoeur. *Histoire et vérité*. Paris, 1955, p. 35—36, 42; E. H. Carr. *What is History?* p. 30, 179.

²⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 23, стор. 39.

²⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 389—390.

²⁹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 22, стор. 96.

³⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 2, стор. 522—523; а також т. 1, стор. 433—434, 490, 495—497.

³¹ Докладніше про це див.: Ас. Ігнатов. Факт и інтерпретація в історического познание, стор. 67—68.

свій вияв у поглибленому вивченні першоджерел і використанні нових матеріалів, перевірки і зіставленні фактів, виділенні їхніх найістотніших ознак, виявленні зв'язків між ними, у їх оцінці. Цей процес підводить до включення результатів здійсненої роботи, виражених у формі поглядів або суджень, до наукового знання. Як його складові елементи, історичні факти (f) мають якість інваріантності, ступінь якої визначається повнотою і вірогідністю відображення об'єкта: отже, перед нами не довільно утворювані конструкції, що ґрунтуються на апріорних міркуваннях, не механічне зібрання відомостей, почерпнутих з джерел. Навпаки, хоч фактичне знання базується на цих останніх, воно багатше за своїм змістом, а його типова форма — науковий опис об'єкта — повніша, ніж використані джерела, ближча до дійсного, об'єктивного смислу явища³².

Таким чином, інтерпретація другого роду, або власне інтерпретація, (I_2) є шляхом до фактичного знання і підставою для його оцінки: вона глибше відтворює сутність історичних фактів як реальних подій, відношень, процесів, тенденцій і становить базу для побудови наукової теорії. Інтерпретація першого роду відбувається на нижчому рівні, елементарніша за своїм змістом і тісно пов'язана з констатацією наявності. Якщо передінтерпретація (I_1) здійснюється нібито навмання, то інтерпретація у точному розумінні слова (I_2) становить цілеспрямовану діяльність.

Отже, розрізняючи факт як певне явище соціальної дійсності і факт як елемент системи наукових знань, не можна припускати розриву між тим і тим. І в галузі історичної науки факт (f) є відображенням дійсності, а його наукова цінність визначається ступенем розкриття істотних властивостей і відношень об'єкта. При цьому історичний факт (f) містить у собі результат інтерпретації, у якій слід розрізнити передінтерпретацію (I_1), що виходить з необхідності виділення і відбору об'єкта вивчення, констатації його наявності та поняттєвого визначення, і власне інтерпретацію (I_2), що розкриває найістотніші властивості об'єкта, його зв'язки з іншими об'єктами (у структурному і генетичному планах), дає йому оцінку. Ця інтерпретація — не довільне конструювання. Історичний факт контролюється не формальним зіставленням із джерелом, а вірогідністю відображення об'єкта. Тому інтерпретативна сторона, наявна у факті (f), не є зовнішньою, не може розглядатися як чужорідний елемент, який змінює і перекичує об'єктивний зміст факту; навпаки, вона служить засобом його пізнання й оцінки, не позбавляючи водночас інформативну сторону факту її інваріантності. Нарешті, всупереч декларативному об'єктивізму або відвертому релятивізму буржуазних учених, марксистсько-ленінська наука виходить з того, що суспільні науки, і зокрема історія, партійні за своєю суттю. Комуністична партійність зобов'язує знаходити, констатувати і утверджувати об'єктивну істину. Будь-який розрив між комуністичною партійністю та об'єктивною істиною не тільки теоретично неспроможні, але й увіходять до арсеналу буржуазних перекичень марксизму-ленінізму в ідеологічній боротьбі нашого часу.

³² Див.: В. С. Библер. Исторический факт как фрагмент действительности, стор. 98, 99 та ін.

* * *

Факт и его интерпретация в исторической науке — одна из важных проблем методологии общественного познания. Различая факт (F) как конкретное явление социальной действительности и факт (f) как элемент системы научных знаний, автор показывает, что в этом втором значении факт является отражением действительности и его значение определяется степенью раскрытия существенных свойств и отношений объекта. При этом исторический факт (f) содержит результат интерпретации, в которой следует различать предынтерпретацию, вытекающую из необходимости выделения и отбора объекта изучения, и собственно интерпретацию, раскрывающую свойства и отношения объекта и оценивающую их. Такая интерпретация не является произвольным конструированием предмета изучения. Интерпретируемая сторона исторического факта не изменяет его объективного содержания и не лишает его информативную сторону инвариантности. Вопреки декларативному объективизму или открытому релятивизму буржуазных методологов, марксистско-ленинская наука исходит из того, что коммунистическая партийность общественных наук — и в том числе истории — обязывает исследователя находить и утверждать объективную истину.

/

Вимірювання—функція науки

Л. М. КУРЧИКОВ

Як усяка практична діяльність, вимірювання має здебільшого доцільний характер, ґрунтуючись на широкому використанні розмаїтих знань як про об'єкт, так і про засоби й прийоми вимірювання. Скажімо, щоб виміряти кількість предметів, що містяться в кімнаті (полічити їх), треба мати певні знання. Полічити до п'яти деяку кількість предметів може людина, яка знає, що вона лічить, навіщо їй це потрібно і, нарешті, що таке число «5». Ще більше знань потрібно людині, що вимірює, наприклад, кров'яний тиск. Чим більше знань, що стосуються того чи іншого процесу вимірювання і його об'єкта, має дослідник, тим ефективніше буде вимірювання за одержаними результатами. Цей взаємозв'язок особливо чітко виявляється в процесі наукового пізнання, коли дослідник, який здійснює те чи інше вимірювання, використовує значний арсенал наукового знання¹.

В принципі можна твердити, що саме наука є вищою формою управління вимірювальною діяльністю. Цей вплив наукового знання на процес вимірювання ми будемо називати вимірювальною функцією науки.

Наука впливає на вимірювання з різних боків. Насамперед вона формує вимірювальне завдання, як неодмінну передумову розв'язання тих чи інших наукових проблем, надаючи тим самим вимірюванню доцільного характеру. Так, досліди Майкельсона і Морлі щодо вимірювання швидкості світла були поставлені для того, щоб підтвердити наукову гіпотезу про існування ефіру. Поряд з безпосередньою наука здійснює і опосередковану, через практику, постановку вимірювальних завдань. Наприклад, виникнення і розвиток на основі використання відповідних наукових знань ракетної, електронно-обчислювальної техніки, атомної енергетики тощо породили нові вимірювальні завдання і нові вимоги до вимірювання (його точності, вірогідності та ін.). Наука забезпечує вимірювання всіма потрібними для його здійснення засобами. У різних вимірювальних приладах завжди використовується (матеріалізується) відповідна наукова ідея. Науковим знанням послуговуються, щоб вирізнити об'єкт вимірювання, а також у розробці того чи іншого методу вимірювання.

Особливо велике значення мають наукові знання для практики і теорії непрямих вимірювань, які є основними вимірюваннями у практиці досліджень. Відомо, що прямі вимірювання, результат яких одер-

¹ У цій статті ми не з'ясуватимемо значення для вимірювання тих наукових знань, які спеціально створюються для того, щоб їх використати у практиці вимірювання. До них належать метрологія (учення про вимірювання) і різноманітні математичні засоби. Їх ми вважатимемо сполучною ланкою між спеціальними науками і вимірюванням, що дозволить показати опосередкований вплив даних наук на практику вимірювання.

жують безпосередньо із дослідних даних, провадяться дуже рідко в сучасному науковому пізнанні (вони здійснюються здебільшого у технічній практиці). До того ж чимало прямих вимірювань є по суті непрямыми, посередніми, результат яких дістають на основі прямих вимірювань величин, пов'язаних з шуканою величиною відповідної функціональної залежності: $y = F(x_1, x_2, \dots)$, де y — шукане значення непрямо вимірюваної величини, F — знак функціональної залежності, x_1, x_2, \dots — значення величин, виміряних прямим способом². При цьому припускається, що як природа вимірюваних величин y і x_1, x_2, \dots , так і функціональний зв'язок між ними відомі (відображені і зафіксовані в науковому знанні), тобто певне наукове знання виступає неодмінною передумовою для будь-якого непрямого вимірювання.

Наведемо як приклад вимірювання температури за допомогою термометра. Метрологи називають таке вимірювання прямим, бо шукає значення вимірюваної величини одержується зразу, його можна бачити на шкалі приладу. Повсякденна практика вимірювання температури не потребує ніяких наукових знань, і будь-яка людина, якій пояснили, як користуватися приладом, здатна упоратися із вимірюванням температури. Так само в принципі легко можна навчитися послуговуватися всяким, навіть дуже складним вимірювальним приладом, не спираючись на наукові знання. Однак це можливе тільки тому, що під час опрацювання вимірювального приладу була здійснена величезна дослідницька робота, нерозривно пов'язана з використанням значного комплексу наукових знань і їх втіленням (матеріалізацією) у приладі.

Щоб обгрунтувати дане положення, звернімося до історії створення термометра. У перших термометрах як безпосередньо вимірювану величину x приймали видиме об'ємне розширення ртуті у скляній оболонці, яке можна спостерігати за переміщенням ртутного стовпчика у капілярі термометра, тобто було використано знання про відповідну залежність між температурою і об'ємом — $y = F(x)$. При цьому дослідники припускали, що дана залежність F є лінійною (строго пропорціональною). Однак дальші дослідження показали, що пропорціональність між температурою і об'ємом ртуті не є достатньо строгою. Почалися пошуки таких x , зміна яких перебувала б у лінійній залежності від зміни температури. Так, за величину x була прийнята пружність водню при 0°C , що дорівнює тисковий ртутного стовпчика заввишки 1 м. Використовувалися як величина x й інші властивості, пов'язані з температурою, зокрема опір платини. Нині прийнята температурна шкала, основана на законах термодинаміки.

Одним із основних каналів, за якими здійснюється вплив наукового знання на вимірювання, є визначення наукових понять. Цей канал значною мірою зумовлений нерозривним взаємозв'язком вимірювання і наукового знання, з одного боку, і математикою, з другого. Вимірювання підготовляє одержані наукові результати до математичного опису, який поряд із вимірністю є неодмінною умовою науковості знання, своєрідним критерієм, за яким справжні знання відрізняють від здогадів.

Відомий фізик Дж. Томсон зазначав: «Якщо ви можете виміряти те, про що мовите, і виразити це числами, то ви щось знаєте про предмет, але коли ви виміряти це не можете і не можете виразити числами, то ваші знання дуже слабкі і незадовільні, вони можуть бути зародками знань, але аж ніяк не науковими знаннями...»³.

² Дяв.: М. Ф. Маликов. Основы метрологии. М., 1949, стор. 36.

³ Цитовано за: А. Г. М а к и н ш. Основы измерений. М., 1964, стор. 4.

Створюючи передумови для математичного опису знання, вимірювання тим самим дає можливість подати це знання як наукові визначення. Але водночас чимало визначень у сучасній науці виражені у математичній формі (як математичні рівняння), яка дозволяє здійснювати вимірювальні операції. У визначенні та вимірюванні є багато спільного⁴, що також становить істотну умову дії наукового знання на вимірювання за згаданим каналом.

Спільність визначення і вимірювання виявляється насамперед у їхніх функціях. Як визначення, так і вимірювання встановлює порядок у процесі наукового пізнання і його результатах. Визначення забезпечує порядок у науковій термінології, показує змістовий зв'язок між різними термінами. Вимірювання розкриває метричний порядок серед багатьох виявів окремих властивостей пізнавальних предметів. Часто відношення між двома неоднаковими властивостями не помітні доти, доки вимірювання не зведе їх у єдиний процес, де вони виявляються разом.

Природодослідники і метрологи підкреслюють потребу визначення понять, що відображають вимірювані об'єкти, як обов'язкової умови здійснення самого вимірювання. У науковій літературі відзначається, що «немає сенсу мовити про вимірювання доти, доки не буде дана якась форма визначення»⁵.

Навіть тоді, коли дослідник намагається розв'язати проблему вимірювання будь-якої величини без її визначення, він спирається по суті на неявне визначення даної величини. Так, Р. Фейнман у відомих лекціях з фізики виклад проблеми вимірювання часу починає зі спроб дати слухне визначення часу. Та не домігшись цього, він прагне розв'язати проблему вимірювання часу без попереднього визначення. Однак описуваний ним метод вимірювання часу ґрунтується на неявному визначенні часу як тривалості періодичних процесів (типу обертання Землі, коливання маятника, змінного електричного струму), на знанні про регулярність таких процесів.

Мабуть, це розуміє і Р. Фейнман, що засвідчує його міркування про інші методи вимірювання часу. Щоб виміряти часові періоди, значно коротші, ніж 10^{-12} сек., потрібні зовсім інші методи. Переходячи до розгляду їх, Р. Фейнман зазначає, що по суті «тут було використане інше визначення поняття «час», пов'язане з вимірюванням довжини пробігу π° -мезона, яке було, однак, еквівалентним звичайному визначенню»⁶.

Важлива роль наукового визначення у вимірювальній діяльності зумовлена тим, що воно указує досліднику на об'єкт вимірювання, яким виступає та чи та істотна властивість предмета, фіксована у визначенні. Залежно від природи цієї властивості вибирається відповідний метод вимірювання.

У природознавстві, що опирається на точні експерименти і широко послуговується математичними засобами, був вироблений особливий тип визначень, названий П. Бріджменом операціональним. У фізиці цей тип визначення використовується уже кілька століть, починаючи з Галілея і Ньютона. Явне операціональне визначення становить опис сукупності операцій (експериментально-вимірювальних і логіко-математичних), що дозволяють одержати не тільки якісні, але й кількісні характеристики досліджуваної величини⁷.

⁴ Див.: Measurement. Definition and Theories. N. Y., L., 1959, p. 1—8.

⁵ Ibidem, p. 8.

⁶ Р. Фейнман, Р. Лейтон, С. Сэндс. Фейнмановские лекции по физике. М., 1965, т. I, стор. 89.

⁷ Див.: Д. П. Горский. Определение. М., 1974, стор. 161—182.

У практиці наукового пізнання широко застосовуються також неявні операціональні визначення, де згадані операції відсутні, але їх можна одержати, використовуючи поряд з даним визначенням додаткові знання, які існують в науці. Так, визначення «Сила є маса, помножена на прискорення», є операціональним, бо його легко подати як формулу, що розкриває можливість вимірювання усіх величин, які входять до неї.

Найважливішою рисою операціональних визначень, завдяки якій вони дістали поширення у природознавстві, є їхній нерозривний зв'язок з вимірюванням і ефективними засобами його здійснення. Саме такі визначення понять мають на увазі природодослідники, коли твердять, що неодмінною передумовою вимірювання є чітке визначення поняття. Це можна показати на багатьох прикладах не лише фізики, але й інших наук.

Багато які невдачі у вимірюваннях у галузі біології на різних рівнях пізнання спричинялися недосконалими, іноді помилковими визначеннями. Зокрема, в молекулярній біології були суперечки щодо вимірювання так званої гідратної води у білку. Щоб здійснити це вимірювання, застосовувалися різні методи, з яких окремі призводили до безглузвих результатів, що свідчило про нерозуміння дослідниками того, що вони вимірюють. Досвід показав важливість для вимірювання правильних визначень вимірюваного об'єкта (в цьому разі гідратної води і її кількісної характеристики). Виявилось, що спочатку «треба точно визначити зміст поняття, тоді зрозуміло буде, як виміряти цю величину»⁸.

У науковій практиці подібуються, однак, випадки, коли потреба у визначенні виникає і на прикінцевому етапі розв'язання вимірювального завдання. Така ситуація постала у природознавстві під час вимірювання віку Землі. Коли розв'язували це завдання, використовували різні методи непрямого вимірювання, один із яких був занований на вимірюванні віку так званих найдавніших порід. Внаслідок їх застосування стало відомо, що вік найдавніших порід і вік Землі, оцінюваний іншими різними методами, близькі один до одного. Щоб остаточно розв'язати проблему, дослідники повинні були з'ясувати завдання, яке звичайно виникає на початку наукового вимірювання — «точно визначити, який зміст ми вкладаємо у ці терміни»⁹.

Отож, потреба у визначеннях, де виражаються найрізноманітніші поняття, постає на всіх етапах вимірювання (перед вимірюванням та наприкінці його), тобто визначення в тій чи тій формі пронизує весь вимірювальний процес.

Істотні труднощі для вимірювання створюються не лише відсутністю чітких визначень, але й наявністю іноді в науці зайвих визначень. Прикладом можуть бути поняття «густина» й «питома вага». Аналіз визначень цих понять показує, що вони виражають по суті ту саму фізичну величину, бо «питома вага» є числове вираження густини. Плотина, що вноситься у вимірювання існуванням двох неоднакових понять, пояснюється поплутанням понять «маса» і «вага» у визначенні питомої ваги. Остання визначається як відношення ваги (маси) тіла до ваги (маси) того ж об'єму води при найбільшій густині. Як правильно зазначає М. Ф. Маликов¹⁰, у наведеному визначенні питомої ваги йдеться про відношення мас. Коли ж у визначенні використати відношення ваги (сил), то вона потребує доповнення «у даному місці», бо вага у

⁸ С. Е. Бреслер. Введение в молекулярную биологию. М.—Л., 1963, стор. 120.

⁹ М. Руттен. Происхождение жизни. М., 1973, стор. 59.

¹⁰ Див.: М. Ф. Маликов. Основы метрологии, стор. 30, 31.

різних місцях неоднакова. У Радянському Союзі згадане роздвоєння наукових понять ліквідоване офіційно: термін «питома вага» вилучений, а густина визначена, як відношення маси тіла до його об'єму.

Досі йшлося про використання у вимірюваннях наукових знань, що виступають як поняття, зміст яких розкривається визначенням. У вимірюванні послуговуються й іншими різновидами знань, зокрема науковими законами, тобто фундаментальнішими формами наукового знання.

Історія науки показує, що з допомогою відомого закону можна відкрити не тільки якісно нові явища, але й їхні кількісні характеристики. Саме так було не лише встановлено, що світло поширюється не вмить, але й виміряна швидкість світла. Перше вимірювання швидкості світла здійснив О. Ремер, спираючись на ньютонівський закон тяжіння. Коли були проведені вимірювання супутників Юпітера, то стало відомо, що їх рух не узгоджується із законами Ньютона. Вони то випереджали графік, визначений за цими законами (коли Юпітер зближався із Землею), то відставали від нього (коли Юпітер і Земля розходилися). Ремер, не сумніваючись у правильності ньютонівських законів, дійшов висновку, що розбіжність результатів вимірювання з законами пояснюється кінцевою швидкістю світла. Тому дослідник, який перебуває на Землі, бачить супутники Юпітера не там, де вони є в момент спостереження, а там, де вони були кілька хвилин тому — час, потрібний для світла, щоб дійти від супутників Юпітера до дослідників. Спираючись на це пояснення і знаючи різницю в часі, О. Ремер виміряв швидкість світла.

Відкриті наукою закономірності впливають на вимірювання не лише через методи, але й через інші істотні елементи вимірювання. Одним із таких елементів виступають одиниці вимірювання. Більшість із них є похідними, тобто визначаються на основі відомого зв'язку між величиною, для якої встановлюється одиниця, і величинами, одиниці яких вибрані незалежно (визначені через свої речові еталони). Щоб визначити похідні одиниці, як звичайно, вибираються формули, в яких коефіцієнт пропорціональності дорівнює одиниці. Визначена таким чином система одиниць називається сумісною. У її назві виражена важлива вимога, яка ставиться до системи, — сумісність одиниць вимірювання з відомими в даній науці закономірностями, що фіксують зв'язок між відповідними величинами. Одиниці, що входять до цієї системи, сумісні, якщо вони сумісні з певною системою рівнянь, які відображають згадані закономірності¹¹.

У сучасному науковому пізнанні спостерігається тенденція використати весь арсенал наукових знань у процесі вимірювання. Цю тенденцію можна виявити в багатьох науках. У геології, наприклад, різноманітні методи вимірювання часу спираються на низку наукових принципів як самої геології, так і фізики. Методи визначення порівняльного, або відносного, віку засновані на геологічному принципі суперпозиції і принципі органічної еволюції. У вимірюванні абсолютного віку геологічних утворень використовується ряд законів і припущень теоретичної фізики. Так звані геологічні годинники «працюють» на основі знань про природну радіоактивність. Оскільки, приміром, відомо, що розпад радіоактивних елементів характеризується як експоненціальний процес, для вимірювання геологічного часу використовується час напіврозпаду нестабільних ізотопів, бо період повного їх розпаду може бути надто великим. Оскільки, далі, ймовірність розпаду певної частки даної

¹¹ Див.: А. Г. М а к н и ш. Основи измерений, стор. 12.

кількості радіоактивних атомів постійна для кожного виду ізотопів, то, знаючи цю ймовірність і частку атомів, що розпалися, можна визначити час, за яким відбувся розпад у досліджуваній породі. Більше того, сама упевненість спеціалістів у тому, що геологічні «годинники» точно вимірюють абсолютний час існування відповідної породи з моменту її утворення, ґрунтується на цих висновках теорії радіоактивного розпаду (наприклад, на знанні таких його властивостей, як постійність, незалежність від зовнішніх макроумов та ін.). Отже, всі радіометричні методи засновані на положеннях теоретичної та експериментальної фізики.

Особливо значний арсенал наукових знань, використовуваних у вимірюванні характеристик мікрооб'єктів. Скажімо, у вимірюванні лінійних розмірів мікрочасточок, крім експериментальних даних, послуговуються сукупністю наукових понять, рівнянь, що включаються в наукову теорію, теоретичних припущень та ін.

Кажучи про використання наукового знання в процесі вимірювання, треба зазначити, що його рівні і види відіграють різну, специфічну роль у здійсненні вимірювальної діяльності. У достатньо розвинутому науковому пізнанні, як звичайно, виділяють два основних рівні — емпіричний і теоретичний. Кожному із цих рівнів відповідає і різновид наукового знання (емпіричне й теоретичне). У вимірюванні, як це видно із наведених прикладів, використовуються як емпіричні, так і теоретичні знання. Однак їхня функція і місце у вимірювальному процесі різні.

Знання емпіричного рівня відіграють немов би роль тактики у вимірюванні, зумовлюючи специфічний метод і саму операцію вимірювання. Більш наглядно це видно, коли використовуються операціональні визначення. Метрологія послуговується найрізноманітнішими знаннями емпіричного рівня насамперед для того, щоб вивести нові еталони вимірювання і пов'язані з ними методи. Наприклад, 1960 року метрологи відмовилися від метра, який правив за еталон довжини двісті років. Як еталон була прийнята довжина хвилі світла, що випромінюється ізотопом криптона-86, тобто було використане відповідне емпіричне знання. Застосування даного еталона потребує використання інтерферометричного методу вимірювання довжини.

Ще один приклад — використання метрологами відкриття ядерного магнітного резонансу. Це відкриття було використане для розробки нових методів вимірювання магнітного поля. Можна навести чимало інших аналогічних прикладів, що свідчать про широке послуговування у вимірюванні дедалі новими знаннями емпіричного рівня.

Теоретичне знання, на відміну від емпіричного, визначає стратегію вимірювання, до якої належать проблеми точності вимірювання, з'ясування припустимої області вимірювання та ін., — проблеми, які називаються методологічними проблемами вимірювання. У розв'язанні їх часто-густо застосовуються і філософські засоби, що дає підставу мовити про вимірювальні функції і філософського знання, яка є різновидом його методологічної функції. Послуговування теоретичним знанням дає можливість знаходити такі методи вимірювання, котрі дають потрібну для практики точність вимірювання. Прикладом знову може бути вимірювання температури, засноване на використанні законів термодинаміки.

Вимірювання температури, засноване на використанні емпіричних залежностей (емпіричних знань), завжди дає більш-менш розбіжні результати. Визначення температури на основі температурної шкали за так званим ідеальним газом, для якого строго дотримуються законів

Бойля—Маріотта і Гей-Люссака, дозволяє одержувати однозначні результати, бо рівним змінам ідеально-газової температури строго відповідають рівні зміни об'єму ідеального газу (при постійному тиску) або тиску (при постійному об'ємі). Визначувана таким методом температура називається ідеальною або абсолютною на відміну від згаданої вище відносної емпіричної температури. Водночас її можна було б назвати теоретичною, оскільки її одержали, виходячи із теоретичних знань, і належить вона до теоретичного об'єкта (ідеального газу).

Яке ж значення така ідеальна абсолютна температура має для практики вимірювання, котра завжди становить емпіричний рівень і об'єкти якої не ідеальні, а реальні (зокрема, реальні гази)? З'ясується, що абсолютна температура одержується і в практиці вимірювання реальних газів як термічного тіла. Згідно з теорією умовою використання реального газу для визначення абсолютної температури є достатнє розрідження реального газу. Оскільки на практиці використовують і не дуже розріджений газ, то для одержання абсолютної температури у показання термометра роблять відповідні поправки. Одержувана таким чином (із використанням теоретичного знання) абсолютна температура відрізняється від емпіричної температури незалежністю від вибору термометричного тіла.

У даному прикладі розкривається загальна закономірність наукового вимірювання: об'єктивне, достатньо строге і точне вимірювання будь-якої властивості має своєю неодмінною передумовою використання теоретичних знань — цілої системи взаємопов'язаних наукових законів і понять (у нашому прикладі — понять ідеального газу, абсолютної температури, законів Бойля—Маріотта і Гей-Люссака).

Фундаментальні закони і принципи науки визначають погляди дослідників на характер вимірювань і їхні можливості. Так, принцип механічного детермінізму, що панував у природознавстві донині, переважав і у вимірювальній діяльності (як теоретичній, так і практичній). Припускалося, що існує однозначна визначеність вимірюваних величин і можливість їх абсолютно точного вимірювання. Такий погляд на вимірювання подибується в метрології і сьогодні. Твердиться, що в цій галузі «ми можемо послугоуватися КСО (класичним способом опису.— Л. К.) і прийняти головні постулати, визначення і наслідки, якими користувалася і користується класична фізика»¹².

Одним із наслідків КСО у метрології і є введення понять істинного і реального значень вимірюваної величини. Таке введення обґрунтовується тим, що «явища природи здійснюються безпомилково» («природа не помиляється»). У принципі мають існувати значення фізичних величин, які ідеально відображають у кількісному і якісному розумінні відповідні властивості об'єктів. Однак вимірювання завжди супроводжуються огріхами, і істинні значення лишаються для нас невідомими¹³.

Виникнення і розвиток дарвінізму в біології, а потім квантової механіки показали обмеженість КСО і неспроможність положень механістичного детермінізму. Тому і в метрології виникає принципово новий погляд на характер вимірювання: «закони природи не дозволяють виконати абсолютно точні вимірювання віддалі чи інтервалів часу»¹⁴. Одним із таких законів природи є принцип невизначеності у квантовій механіці.

¹² Общие вопросы метрологии. М.— Л., 1972, стор. 8.

¹³ Див. там же, стор. 14.

¹⁴ Фейнмановские лекции по физике, т. 1, стор. 100.

Відмовитись від класичного способу опису примушують дослідників не тільки дані сучасного природознавства, а й практика вимірювання. Так, змінюються вимоги, що висуваються метрологами до еталонів, у яких відтворюються вихідні одиниці вимірювання. Однією з основних вимог, що ставиться до еталонів теорією і практикою вимірювання, є вимога сталості. Згідно з нею «значення еталонів мають лишатися незмінними протягом необмежено тривалого проміжку часу»¹⁵. Спеціалісти, що висувають дану вимогу до вихідних одиниць вимірювання — еталонів, розуміють її нереальність, бо вона суперечить відомому принципу діалектики — принципу загальної зміни. Тому її замінюють більш м'якою вимогою мінімальної мінливості і обліку еталонів: «мають бути вжиті запобіжні заходи, які зводять зміни до дуже малих величин, і передбачені засоби, що дозволяють їх відкрити»¹⁶.

Теоретичне знання визначає не тільки точність вимірювання, але і його область (коло тих предметів, які можна вимірювати, послуговуючись поняттями, законами і принципами даної теорії). Скажімо, поняття температури застосовне тільки до макротіл, що складаються з великої кількості молекул. Тому до системи, яка складається з невеликої кількості молекул (одна, три, десять), воно непридатне. Намагатися виміряти температуру такої системи безглуздо.

Область вимірювання визначається іноді способом побудови наукової теорії. Так, один із шляхів побудови квантової механіки полягає в установленні предмета теорії з допомогою такого критерію, як вимірювання: треба дослідити, твердив В. Гейзенберг, тільки те, що може бути виміряне (принцип спостережливості). Значення цієї ідеї полягає в тому, що теоретичні побудови або відкриття мають бути такими, щоб висновки із них можна було порівнювати з результатами експерименту. Побудована таким чином теорія і собі визначає величини, які можуть бути виміряні в експерименті. Так, з допомогою хвильової функції можна у квантовій механіці перейти від операторів до величин, вимірюваних в експерименті з мікрочасточками. Більше того, різновид хвильової функції визначає характер чисельного значення вимірюваної величини. Якщо хвильова функція становить так звану власну функцію оператора, то значення останнього є можливе значення вимірюваної квантової величини (наприклад, координати). І вимірювання дає власне (одне із можливих) значення цієї величини. Коли ж хвильова функція не є власною функцією оператора, то у вимірюваної величини немає відповідного значення. У цьому разі вона має середнє значення, і вимірювання означатиме знаходження цього значення.

З нашого погляду, розглядуване співвідношення наукової теорії і вимірювання характерне не тільки для квантової механіки, але й для будь-якої сучасної наукової теорії. Специфіка квантової механіки подається тут у двох істотних моментах. По-перше, побудова наукової теорії починалася не з вимірювання, а з пошуків математичної мови теорії. По-друге, квантові величини неможливо виміряти безпосередньо, бо показання вимірювальних приладів (за природою завжди макроскопічних) належать до макроскопічного рівня пізнання. Щоб перейти до мікрорівня і одержати значення квантових величин, здійснюють певні математичні операції.

Розглянуті нами розмаїті форми використання наукового знання (як емпіричного рівня, так і теоретичного) у вимірюванні дозволяють

¹⁵ М. Ф. М а л и к о в. Основы метрологии, стор. 12.

¹⁶ Т а м ж е.

зробити висновок, що наука справді вводить до комплексу своїх функцій і таку важливу функцію, як вимірювальна. Дослідження цієї функції дає додатковий матеріал, який збагачує існуючі уявлення про діалектичний характер наукового пізнання.

* * *

Чрезвычайно многообразно воздействие научного знания на различные элементы измерения. Наука формулирует измерительную задачу, как необходимую предпосылку решения научной проблемы, придавая измерению целесообразный характер. Научное знание используется для выделения объекта и определения единиц измерения. Знания эмпирического уровня играют как бы роль тактики в измерении, определяя специфический метод (операцию), исходные единицы и эталоны измерения. Особенно широко используются в измерении операциональные определения научных понятий, в которых представлены экспериментально-измерительные операции, позволяющие получать как качественные, так и количественные характеристики изучаемого предмета. Теоретическое знание определяет стратегию измерения. Есть основания говорить об измерении как функции не только специальной науки, но и философии.

Абсолютність і відносність критерію практики в космології

П. О. ФЕДЧЕНКО

Розвиваючи марксистську філософію в нових історичних умовах, В. І. Ленін розкрив принципове значення суспільно-історичної практики як основи і критерію істини. «Точка зору життя, практики,— писав він,— повинна бути першою і основною точкою зору теорії пізнання»¹. В. І. Ленін збагатив марксистську філософію найважливішим положенням про абсолютне і відносне в практиці як критерії істини. Це положення виступає в сучасних умовах методологічним принципом всього наукового пізнання.

Розвиток конкретних наук ставить нові питання, діалектико-матеріалістичне висвітлення яких неможливе без аналізу ленінського розуміння абсолютного і відносного в практиці як критерії істини. Особливо важливо дослідити це розуміння стосовно сучасної космології, концептуальна система якої має гіпотетичний характер, а емпірична база, пов'язана з критерієм практики, обмежується, головним чином, спостереженнями.

Оскільки природничонаукові теорії містять не тільки фактичні дані і їх аналіз, але пов'язуються з методологічними настановами і гносеологічними висновками, то відповідно практика як критерій істини виступає щодо різних за статусом їхніх положень неоднаковими своїми компонентами і аспектами. Критерій практики цілком абсолютний, коли треба відкинути ідеалістичні висновки із конкретних наукових теорій. Але він досить відносний, щоб не зводити об'єктивний зміст конкретних наукових теорій до загальних філософських тверджень. Надто широке тлумачення абсолютності в критерії практики деякими мислителями і призводило в минулому до того, що філософська неспроможність гносеологічних висновків, які робили буржуазні вчені із конкретних наукових теорій, переносилася на оцінку їхнього фактичного змісту.

Звичайно, природничонаукова теорія за своїм емпіричним змістом не може охопити практику в її повному (абсолютному) втіленні, бо конкретні науки безпосередньо спираються на емпіричний базис спостережень і експериментів, а сукупний історичний досвід людства враховують опосередковано, через методологічні філософські передпосилки. Суспільно-історична практика як сукупність всього досвіду пізнання і перетворення світу на соціальной базі класової боротьби і розвитку виробництва цілком відповідає діалектико-матеріалістичному усвідомленню науки. Стосовно цього В. І. Ленін підкреслював, що «якщо включити критерій практики в основу теорії пізнання, то ми неминуче матимемо матеріалізм»². Навпаки, всяка спроба позбавити критерій практики його загального значення для пізнання за допомогою зведення цього критерію до чуттів або логічного спричиненого ідеалізм.

¹ В. І. Ленін. Повне збр. тв., т. 18, стор. 133.

² Там же, стор. 130.

З цього випливає, що критерій практики в його абсолютному значенні входить у природознавство через діалектико-матеріалістичне висвітлення корінних проблем наукового пізнання. Самий по собі експериментальний, фактичний зміст конкретних наукових теорій не може бути матеріалістичним чи ідеалістичним. Щодо цього змісту практика є відносним критерієм істини. В даному розумінні вона виступає лише з боку спостережень, експериментів, які не вичерпують рівня досить широких узагальнень.

Таке розуміння ролі абсолютного і відносного в критерії практики підтверджується всією історією науки, зокрема, історією ідеологічної боротьби в космології, боротьби коперниканської і птоlemeївської систем.

Як відомо, птоlemeївська система підтверджувалася безпосередніми чуттєвими даними і приблизно правильними обчисленнями на її основі положень планет на небесному склепінні. Проте вона стала однією з основ християнського світогляду. Навпаки, коперниканська система суперечила безпосереднім свідченням чуттів, а обчислення положень планет, здійснені на її основі до відкриття законів І. Кеплера, були не більш точними, ніж птоlemeївської. Однак вона явно суперечила догматам християнської релігії.

Ця парадоксальна ситуація пояснюється тим, що вихідні методологічні посилки у цих системах були протилежними: хибна геоцентрична ідея птоlemeївської системи давала можливість пристосувати її загалом до християнських догматів; істинна ж геліоцентрична ідея Коперникової системи позбавляла такої можливості, тому з неї і починається звільнення природознавства від впливу теології. В цьому, а не в математичній побудові, Ф. Енгельс вбачав революційне значення праці М. Коперника. Із такого окремого прикладу можна зробити чимало загальних висновків, що мають, на наш погляд, важливе значення для сучасної космології.

1. Застосовувати критерій практики в абсолютному значенні треба лише до загальних вихідних методологічних посилок чи постулатів природничонаукових теорій, бо тільки вони можуть здійснювати матеріалістичні чи ідеалістичні побудови. Що ж до внутрішньої змістової структури і математичного оформлення природничонаукових теорій критерій практики можна застосовувати лише у відносному розумінні, тобто для перевірки ступеня точності здійсненого ними опису явищ навколишнього світу.

2. Хибність (чи обмеженість) загальних посилок природничонаукових теорій автоматично не означає хибності їх логіко-математичного змісту. Для істинності логіко-математичного механізму природничих теорій цілком достатньо критерію внутрішньої несуперечливості. Тим-то птоlemeївська система і дозволяла протягом більше тисячі років складати календар, за яким жили люди.

3. Роль безпосереднього і притому відносного критерію істинності стосовно природничонаукових теорій спостереження можуть відігравати тільки в, тому разі, коли вони виражаються кількісно через точне (у межах можливостей відповідних приладів) вимірювання. Кількісні спостереження в найліпшому випадку можуть бути критерієм правдоподібності, але не істинності. Це положення справедливе для всієї історії астрономії, але найактуальнішого значення воно набуває в сучасній космології і астрофізиці, бо від надійного кількісного визначення ряду величин повністю залежить розв'язання багатьох конкретних наукових проблем. У зв'язку з цим виникає потреба філософського і природничонаукового дослідження проблеми вимірів в астрономії — це

поки цілина, яку треба зорати астрономам і філософам. А ми тим часом спинимося на іншому боці справи.

Використання даних систематичних спостережень як критерію істинності в космології пов'язане з великими труднощами, оскільки досліджувані нею структури і процеси мають гігантські просторово-часові масштаби. Так, обмежені можливості інструментів утруднюють одержання нової інформації про віддалені космічні об'єкти, без якої часто-густо неможливо дати оцінку космологічним гіпотезам. Не менші труднощі постають і під час інтерпретації, навіть якісної, уже наявної інформації. А це й собі зумовлює неоднозначне тлумачення тих самих фактів, виникнення кількох гіпотез, які нерідко суперечать одна одній. А щоб вибрати найкращу з них, не вистачає нових фактів.

Найбільші труднощі виникають тоді, коли робляться спроби дати кількісні оцінки відповідним опостереженням, бо помилки вимірювань, як звичайно, перевищують припустимі норми. Зокрема, така оцінка величини середньої густини космічної речовини у спостережуваній частині Метагалактики, згідно з якою визначається прогноз спрямованості космологічних процесів (необмежене розширення або зміна космічної речовини стисненням), можлива лише з помилкою вимірювання на цілий порядок.

Складним завданням є зіставлення сучасних космологічних теорій з даними спостереження. Адже інтервали викривленого простору-часу безпосередньо не піддаються вимірюванням і потребують «перекладу» на класичну мову мікроприладів.

Усі перелічені труднощі створюють у сучасній космології ситуації, де спостереження поки не можуть оказати свого вирішального слова. Тому й постає проблема попереднього вибору найкращих поглядів. Ф. Хойл якось відзначив, що труднощі полягають не в тому, щоб вигадати процес, а в тому, щоб вибрати між різними наявними можливостями. Якщо відкинути в цьому висловлюванні відповідне недооцінювання ролі спостережень у побудові космологічних гіпотез і перевірки їхньої істинності, то воно правильно відображає стан справ у сучасній космологічній науці.

У таких ситуаціях критерій практики в космології може виступати не тільки прямо, безпосередньо через сукупність опостережень, але й непрямо, опосередковано — за допомогою уже перевірених практикою об'єктивних законів науки, в тому числі і законів матеріалістичної діалектики.

Дослідження космологічної проблеми нині ґрунтується головним чином на теоретичному аналізі різних моделей всесвіту, побудованих на основі теорії тяжіння А. Ейнштейна. Цей аналіз уже дозволив теоретично передбачити ряд явищ, виявлених потім у спостереженнях. Здійснений де Сіттером теоретичний аналіз пустої стаціонарної моделі свідчив про наявність червоного зміщення в спектрах далеких галактик. Завбачення теорії є важливим свідченням на користь її істинності, про що писав Ф. Енгельс³.

У порівняльному аналізі моделей, що існують у сучасній космології, методологічну роль відіграють закони матеріалістичної діалектики. Ця обставина не тільки не порушує «суверенітет» спеціальних наук, але, навпаки, розширює в них теоретичну базу можливих припущень.

У сучасній релятивістській космології розроблені три основні типи моделей: статична, розширювана, осцилююча. Можна спробувати довести, що діалектико-матеріалістичний аналіз цих моделей дозволяє

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 272.

роботи попередні висновки методологічного характеру, які мають істотну евристичну цінність.

1917 року А. Ейнштейн розробив статичну модель («світ Ейнштейна»), де просторовий поділ матерії і радіус світу незмінні в часі, тобто в ній не відбувається ніяких істотних змін. Коли було відкрито червоне зміщення в спектрах далеких галактик, що свідчить про систематичне віддалення останніх однієї від одної, Ейнштейн заявив, що коли б це явище було відкрите раніше, то статична модель ніколи не була б створена. Так само змушений був відмовитися від своєї пустої рівноважної моделі де Сіттер. Але ж дійти цього висновку можна було і до відкриття червоного зміщення, враховуючи невідповідність статичної моделі діалектико-матеріалістичному принципу розвитку.

У 1922—1924 роках радянський учений А. Фрідман дав низку розв'язань рівнянь теорії тяжіння Ейнштейна. Пізніше, виходячи з одного із них і із співвідношення Хаббла про лінійну залежність між швидкістю «розбігання» галактик та віддаллю між ними, Г. Леметр створив модель розширюваного всесвіту («світ Леметра»). Цей світ розширюється від нульового об'єму і нескінченно великої густини до нескінченного об'єму і нульової густини, тобто розвиток в ньому уявляється таким, який відбувається необоротно в одному напрямку, без будь-яких поворотів і повторень. Світ Фрідмана — Леметра математично був ретельно обгрунтований і зажив такої популярності, що його протягом деякого часу чимало астрономів вважали фундаментальним розв'язанням проблеми.

Проте основоположну ідею розширюваної моделі про односторонню еволюцію важко поєднати з вимогами закону заперечення заперечення: всякий розвиток за своєю тенденцією має бути спіралеподібним, таким, що поєднує як елементи необоротності, так і елементи немовби повторюваності. Слабкість уявлення про односторонній розвиток полягає в тому, що воно відкриває можливість для спекуляцій креаціоністського характеру. Це, безперечно, лише застереження: треба або модернізувати модель розширюваного всесвіту, або ж дослідити інший тип моделей.

З діалектико-матеріалістичного погляду із трьох типів моделей релятивістської космології найважливішою є осцилююча. Ця модель, яка тривалий час серйозно не обговорювалася, найповніше відбиває основні закони діалектики, бо згідно з нею джерелом усіх змін вважається взаємодія певних форм притягання і відштовхування, процеси розглядаються у єдності кількісних і якісних змін, а еволюційний процес загалом поєднує елементи і необоротності, і повторюваності. Зрозуміло, із цього аналізу зовсім не впливає абсолютна істинність осцилюючої моделі. Він указує лише на те, що в природничонауковому матеріалі — теоретичному і спостережуваному — мають бути свідчення на її користь, причому не менш доказові, ніж на користь інших моделей. Так воно і було насправді.

По-перше, осцилююча модель (як і розширювана), на противагу статичній, припускає визначення параметра Хаббла і параметра густини. Адже «за відсутності теорії еволюції це принципово неможливо»⁴. Ось чому осцилююча модель розглядається як одна із можливих навіть тими ученими, які поки надають перевагу розширюваній моделі.

По-друге, осцилююча модель дозволяє уникнути деяких вад, характерних для розширюваної моделі. Так, в ній долаються труднощі з нескінченно великою густиною речовини і нескінченно малим об'ємом

⁴ Я. Б. Зельдович и И. Д. Новиков. Релятивистская астрофизика. М., 1967, стор. 474.

всесвіту в його «початку», а також труднощі з висновком про дисипативну смерть в «кінці» його. «...В осцилюючій моделі постійно зростає амплітуда коливання. Розрахунок зміни амплітуди в кожному циклі залежить від зміни ентропії, тобто від конкретних процесів. Отже, необоротне зростання ентропії, коли враховується загальна теорія відносності, приводить до картини, цілком несхожої з картиною теплової смерті (постійна температура всюди і спокій), як її малювали фізики XIX ст.»⁵.

Нарешті, в осцилюючій моделі можна уникнути тієї рішучої «конфронтації», яка існує між прихильниками протилежних методологічних поглядів у трактуванні розвитку космічної матерії: чи тільки від розріджуваного стану до густого, чи лише від надгустого стану до розрідженого. Розмаїття структурних рівнів космічних систем спричиняє, мабуть, і різноманітність шляхів їхнього формування. Тому в осцилюючій моделі можна включити в загальну еволюційну схему як вибухові процеси, так і процеси гравітаційної конденсації.

У 50-і роки з'явилася праця американських астрономів Х'юмасаона, Мейала і Сандаджа, де був зроблений висновок про нелінійний характер закону червоного зміщення на основі ретельного аналізу спостережувальних даних про 18 скупчень галактик. Узагальнюючи ці дані, радянський космолог Г. І. Наан дійшов висновку: «... спостережувальні дані нібито кажуть на користь осцилюючої моделі з замкненим простором»⁶.

Отож, ряд загальнофілософських і фізико-теоретичних міркувань, а також деякі дані астрофізичних спостережень збігаються в оцінці моделей релятивістської космології. Це ще раз засвідчує продуктивність діалектико-матеріалістичного мислення в сучасному природознавстві. Важлива роль матеріалістичної діалектики в космології полягає також у тому, що вона дозволяє пов'язати оцінку космологічних моделей із загальною еволюційною картиною світу, розглянути їх, виходячи з аналізу початкових ланок того еволюційного ланцюга становлення різних структурних рівнів матерії, який завершується появою соціальної форми руху.

Матеріалістична діалектика міститься в теоретичних передпосилках сучасної космології, розширюючи її вузьку емпіричну базу, окреслену спостереженнями і вимірюваннями. Останні відіграють важливу роль у прогресі космологічних теорій, але не виводять їхніх положень за межі відносних істин. Водночас принципи матеріалістичної діалектики, не підмінюючи емпіричного базису космологічних теорій, не заперечуючи потреби емпіричного обґрунтування їх тверджень, без якого неможливо встановити їх істинність, дозволяють спертися в оцінці космологічних моделей на весь досвід наукового пізнання, поєднувати з емпіричним аналізом теорій відповідні наслідки загальної картини світу, вищі рівні систематизації знання, узагальнювані марксистсько-ленінським світоглядом.

У відзначеному розумінні діалектико-матеріалістичне усвідомлення результатів науки розкриває абсолютне в критерії практики, тобто його здатність абсолютно протиставити матеріалістичний зміст науки ідеалістичним спекуляціям на її даних. При цьому зберігається і стверджується цінність відносного в критерії практики як засобу, який не дозволяє «знанням людини перетворитися в «абсолют»⁷.

⁵ Я. Б. Зельдович и И. Д. Новиков. Згадана праця, стор. 556.

⁶ Г. И. Наан. О современном состоянии космологической науки. Вопросы космологии, т. УІ, М., 1958, стор. 317.

⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 133.

* * *

В статье рассматриваются особенности космологии, как науки главным образом гипотетической, и обусловленные этим трудности применения критерия истинности при оценке моделей современной релятивистской космологии. Критерий истинности связан в космологии с астрофизическими наблюдениями, а возможности последних крайне ограничены. В связи с этим весьма актуальным является вопрос о соотношении абсолютного и относительного в критерии практики.

В объем понятия критерия практики следует в космологии включать наряду с наблюдениями и экспериментами (непосредственный критерий) и объективные законы науки, в том числе и законы материалистической диалектики (опосредованный критерий).

Принципы материалистической диалектики, не подменяя эмпирический базис космологических теорий, не отрицая необходимости эмпирического обоснования ее положений, без которого невозможно установление их истинности, позволяют в оценке космологических моделей опираться на весь опыт научного познания, связывать с эмпирическим анализом теорий соответствующие следствия общей картины мира, высшие уровни систематизации знания, обобщенные марксистско-ленинским мировоззрением.

Диалектико-материалистическое осознание результатов науки раскрывает абсолютное в критерии практики, его способность абсолютно противопоставить материалистическое содержание науки идеалистическим спекуляциям на ее данных. При этом сохраняется и утверждается ценность относительного в критерии практики, что препятствует абсолютизации конкретного знания.

Про об'єктивну природу речей, властивостей, відношень

А. І. УЙОМОВ

Проблема філософського аналізу структури світу має істотне світоглядне і методологічне значення. Поняття структури світу обіймає не тільки матерію, але й свідомість як продукт розвитку матерії. В цьому значенні воно зачіпає світоглядні основи світорозуміння і підлягає філософському розглядові.

Безперечно, проблема структури світу може бути подана на конкретно-науковому рівні у зв'язку з питанням про будову матерії. В цьому конкретному фізичному уявленні її не можна, як підкреслював В. І. Ленін, переплутувати з основним питанням філософії. Відомо, що, спростовуючи спроби емпіріокритиків довести зникнення матерії на основі відкриттів фізики, В. І. Ленін зазначав: «Матеріалізм і ідеалізм різняться тим або іншим розв'язанням питання про джерело нашого пізнання, про відношення пізнання (і «психічного» взагалі) до фізичного світу, а питання про будову матерії, про атоми й електрони є питання, яке стосується тільки цього «фізичного світу»¹.

Разом з тим треба мати на увазі, що структуру світу можна аналізувати не лише з погляду таких її фізичних елементів, як атоми і електрони. Елементи структури світу можуть бути виражені через філософські категорії, і тоді проблема аналізу цієї структури тим чи іншим способом пов'язуватиметься з розв'язанням основного питання філософії. Ідеологічна боротьба навколо так званого структуралізму в буржуазній філософії засвідчує, що розв'язання основного питання філософії в сучасних умовах зачіпає також методологічні питання структурного підходу до аналізу явищ.

Основними структурними елементами світу, на наш погляд, є речі, властивості і відношення. Вибір цих категорій може бути обґрунтований тим, що саме з ними ми насамперед стикаємося тоді, коли характеризуємо структуру об'єкта. Коли ми аналізуємо структуру конкретних об'єктів, то вирізняємо конкретні речі, конкретні властивості і відношення. Стосовно ж структури світу взагалі ми кажемо про речі, властивості і відношення взагалі.

Як відзначає В. І. Чернов, «сукупність речей, їх властивостей і відношень становить світ» . Водночас він пише: «Поняття речі, властивості, відношення, безперечно, мають певне значення для розкриття структури світу. Однак головну роль з цього боку вони відіграють тільки на рівні емпіричного знання»³. Це твердження лишається на совісті автора, оскільки він не показав, чим мають бути замінені ці категорії (називає їх тільки поняттями) під час переходу від емпіричного рівня пізнання до теоретичного.

В. І. Чернов аргументує тим, що всі категорії і закони діалектики розкривають сучасні уявлення про структуру світу. Фундаментальне значення при цьому мають категорії матерії і свідомості. Оскільки, зауважує згаданий автор далі, проблема структури світу визначається в ос-

¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 253.

² В. І. Чернов. Анализ философских понятий. М., 1966, стор. 10.

³ Там же.

новному через категорії матерії і свідомості, її слід відрізнати від проблеми природи світу, яка характеризується переважно категорією матерії. На цій підставі, з погляду В. І. Чернова, можна відрізнати категорію матерії від категорій «річ», «властивості», «відношення», які конкретизують інший аспект вивчення світу, аналіз його структури. Однак таке розрізнення потребує наявності їхнього зв'язку⁴⁻⁵.

Можна погодитися з тим, що всі категорії і закони діалектики розкривають уявлення про структуру світу. Однак здійснюється це опосередковано, через категорії речі, властивості, відношення, так само як останні мають значення для розв'язання основного питання філософії, але лише опосередковано — через категорії матерії і свідомості. Цілком правильно, що самого розрізнення категорій «річ», «властивість», «відношення» від категорій «матерія» і «свідомість» недостатньо. Треба встановити зв'язок між цими категоріальними групами. Від того, як правильно буде розкритий цей зв'язок, залежить ефективність боротьби проти ідеалізму.

Помилки у розумінні характеру такого зв'язку таять в собі серйозні ідеологічні зриви у розробці методологічних проблем сучасної науки. Хибні оцінки деякими філософами окремих важливих досягнень науки як виявів метафізики і ідеалізму виникали здебільшого із неправильних уявлень про структуру світу і її зв'язок з розв'язанням основного питання філософії.

Насамперед відіграло свою негативну роль неправильне розуміння речі, її ототожнення з тілом, що призводило до рецидивів механіцизму і навіть картезіанства. Саме з позицій картезіанства цього часу деякі філософи боролися проти теорії відносності. Якщо матеріалізм, — твердили вони, — визнає, що простір — об'єктивна реальність, а не форма споглядання, він неминуче приходить до формули Декарта: простір — фізичне тіло, матерія. Протяжність ніяк не можна порівнювати з іншими якостями, — доводили прихильники цієї точки зору. — Всі інші «якості» можна мислити відсутніми, але заперечувати зовнішній світ може лише божевільний або послідовний ідеаліст. Саме цим пояснюється «привілей» протяжності у визначенні матерії... Тому матеріалізму не тільки не байдуже, існує ефір, чи ні, але він кровно зацікавлений в тому, щоб фізика довела це існування; ідеалізм же кровно зацікавлений у вигнанні ефіру.

Наведений приклад свідчить про певну чіткість позицій. По-перше, матерія ототожнюється з тілом (властивості і відношення при цьому нехтуються), по-друге, річ ототожнюється з тілом як якоюсь протяжністю у просторі і, нарешті, тіло ототожнюється з ефіром. Якщо немає ефіру, як стверджує теорія відносності, отже немає матерії.

Далі ланцюг ототожнень із трьох ланок, який ми тут спостерігаємо починає скорочуватися. Насамперед це стосується третьої ланки. В 50-і роки вже здебільшого не обстоювали ефір як філософську категорію. У зв'язку з успіхами квантової механіки дещо послабилася друга ланка. Але зате перша ланка вважалася зовсім непоорушною. Саме з цих позицій і виступила проти теорії відносності група філософів на початку 50-х років. Матерія, на їхню думку, — це речі, а що ж до відношень, то вони суб'єктивні і тому не належать до сфери матеріального. Отже, теорія відносності — ідеалістична теорія, яку треба замінити теорією швидких рухів.

«Згідно з поглядом Ейнштейна, — писав, наприклад, відомий спеціаліст з методології науки І. В. Кузнецов, — фізичні об'єкти не мають

⁴⁻⁵ Див.: Там же.

ніяких певних властивостей — ні довжини, ні часової тривалості, ні маси та ін. За Ейнштейном, довжина, часова тривалість, маса тощо створюються самим фактом вимірювання цих величин спостерігачем і залежать від довільно обраної ним «точки зору», мислено конструйованої ним системи координат. Залежно від того, до якої системи координат спостерігач залічує розгляд об'єкта, об'єкт нібито буде мати те чи інше значення довжини, часової тривалості, маси тощо. Оскільки той самий матеріальний об'єкт може бути формально віднесений до безконечно багатьох систем відліку, то він водночас виявиться таким, що має нескінченну кількість значень довжин, часових тривалостей, мас та ін.»⁶

Тут звертає на себе увагу насамперед те, що автори таких міркувань, кажучи про довжини і швидкості, не зважають на тісно пов'язані з цими поняттями поняття відстані. Яка ж відстань до Києва? Поки ми, спостерігачі і дослідники природи, не співвіднесемо Київ з якимось іншим пунктом, питання не матиме сенсу, бо сам по собі Київ немає відстані, правильніше сказати, має безліч відстаней, одну з яких і вибирає дослідник.

Існує нескінченна кількість речей. Людина може вибрати одну із них. Це не є аргументом на користь суб'єктивності речі. Є нескінченна кількість відношень будь-якої речі до інших речей. Людина може вибрати одне із них. І це не доводить суб'єктивності відношень. Якщо б властивості речі не залежали від її відношень до інших речей, то ми взагалі не могли б її пізнати. У найпростіших випадках нас не дивує, що, наприклад, кінетична енергія ядра, що вилетіло з гармати, залежить від того, в якому відношенні вона розглядається. Ядро вбиває людину, яка стоїть на землі. Але, як відомо, Мюнхаузен сидів на ядрі верхи і ядро не заподіяло йому ніякої шкоди, бо стосовно ядра наш герой перебував у стані спокою і енергія ядра щодо нього дорівнювала нулю. У складних же випадках буває важко осмислити об'єктивність відносності.

Поставимо питання: чи існували відношення між речами і властивістю речей до появи людини і людства? Чи ж тоді були самі речі, без властивостей і відношень? Якщо ми дамо позитивну відповідь на це питання, а вона, як нам здається, очевидна, і будемо виходити із ленінського визначення матерії як об'єктивної реальності, даної нам у відчуттях, то звідси випливає, що поняття матеріального стосується не тільки речей, а й властивостей і відношень речей. Але ідеальне також має структуру, що виражається з допомогою речей, властивостей і відношень.

Наприклад, поняття про вечерю, на відміну від самої вечері, буде ідеальною річчю, «наочність» буде ідеальною властивістю, і «смачніше» буде ідеальним відношенням. Не було б людства, не було б таких речей, властивостей і відношень. Але незалежно від людства існують такі речі, як Сонце, такі властивості, як електропровідність, і такі відношення, як «більше».

Питання про первинність і вторинність — у рамках основного питання філософії — може бути поставлене лише щодо матеріального і ідеального, але в жодному разі стосовно речей, властивостей і відношень. Тому ніяк не можна погодитися з В. П. Тугаріновим, який пише: «...спочатку (хоча б логічно) мають існувати предмети, а потім уже властивості і відношення. В цьому значенні предмет первинний щодо

⁶ И. В. Кузнецов. Советская физика и диалектический материализм. «Философские вопросы современной физики». М., 1952.

властивостей і відношень»⁷. Такий погляд пов'язаний з поверненням до першої ланки із ланцюга тотожностей, про який уже згадувалося: ототожнення матерії з речами.

Погляд В. П. Тугарінова був розвинутий В. А. Демичевим, який категорично заперечував застосовність поняття «матеріальне» до властивостей і відношень⁸. Відносність членування світу на речі, властивості і відношення видається йому поступкою неопозитивізму, який він розуміє як зведення речей до властивостей і відношень. Однак ідеалізм і матеріалізм визначаються лише за розв'язанням основного філософського питання. Ідеаліст — це той, хто зводить матеріальне до ідеального. Що ж до того, чи зводяться речі до властивостей і відношень, чи, навпаки, — властивості і відношення до речей, то це зовсім інше питання. В неопозитивізмі, до речі кажучи, цілком впливовою є тенденція зводити властивості і відношення до речей. Ця тенденція є лейтмотивом так званого номіналістичного напрямку. Найяскравіше її виражають сучасні відомі американські філософи і логіки Н. Гудмен і У. Квайн. «Ми не віримо, — пишуть вони, — в абстрактні сутності. Ніхто не вважає, що абстрактні сутності-класи, відношення, властивості та ін. існують у просторі-часі; але ми маємо на увазі більше, ніж це. Ми відкидаємо їх зовсім»⁹.

Імена абстрактних сутностей дозволяється вживати як предикати конкретних індивідів, оскільки в цьому разі вони, на думку авторів, «синкатегорематично значущі в контексті». Але категорично забороняється використовувати їх як суб'єкти. Наприклад, фразу типу «*x* — собака» можна вживати, фраза «*x* — зоологічний вид» з погляду авторів безглузда.

В іншій своїй праці У. Квайн допускає вживання будь-яких термінів, таких як, скажімо, «людина» і навіть «людство», відзначаючи, що «те, чим платоністи («так я називаю, — пише він, — тих, хто приймає універсалії») відрізняються від їх опонентів — номіналістів, полягає у покладенні світу сутностей, універсалій, що відповідають таким загальним чи абстрактним словам»¹⁰. Характерно, що тут платонізмом називається по суті справа визнання того, що мислення відображає навколишній світ, тобто ним оголошується матеріалістичний погляд.

Крайня позиція, виражена Гудменом і Квайном, викликала сильну критику навіть з боку їхніх колег, внаслідок чого спостерігався відступ від попереднього погляду. Номіналізм для Гудмена тепер полягає у відмові визнавати класи. Усі сутності (а серед них духи і абстрактні сутності) допускаються, але їх треба розглядати як індивіди (тут, відзначає Гудмен, він не говорить за Квайна)¹¹.

Що ж є гносеологічною основою номіналістичної форми неопозитивізму? Такою основою виявляється прагнення до простоти, економії мислення, виражене у відомому правилі, що дістало назву «бритви Оккама»: кількість сутностей не треба збільшувати без потреби. Номіналізм, на думку Гудмена, може обмежитися меншою кількістю сутностей. Припустимо, пише він, що номіналіст і платонік починають будова-

⁷ В. П. Тугарінов. Соотношения категорий диалектического материализма. Л., 1956, стор. 30.

⁸ В. А. Демичев. Замечания к характеристике и определению категории «материя». 36.: Некоторые вопросы философии, № 4, Кишинев, 1964.

⁹ N. Goodman and W. V. Quine. Steps toward a constructive nominalism. "The journal of Symbolic Logic". Vol. 12, Number 4, December, 1947, p. 105.

¹⁰ W. V. Quine. On universals. "The journal of Symbolic Logic", Vol. 12, Number 3, September, 1947, p. 74.

¹¹ N. Goodman. A world of Individuals. "The Problem of Universals". Notre Dame, Indiana, 1956, p. 16.

ти систему з тієї самої кількості мінімальних елементів, атомів, скажімо з п'яти. Номіналіст допускає, крім індивідуальних атомів, також усі суми індивідів, що містяться тут, і таким чином дістає всесвіт із $2^5 - 1$ або з 31 сутності. Платонік же допускає не сукупності, а класи атомів. Це, не розглядаючи нульовий і універсальний класи, дає йому також 31 сутність. Але він, крім того, припускає всі класи класів атомів і тут, іронізує Н. Гудмен, його вітають у всесвіті, що складається із $2^{31} - 1$ чи більше двох мільйонів додаткових сутностей. Він і не думає зупинити цей процес. «Він також допускає всі класи класів, класів атомів, і так ad infinitum, видираючись крізь всесвіт, що стрімко розширюється, до дивовижно пишних платонівських небес»¹².

Неспроможність міркування Н. Гудмена пов'язана з поняттям мінімального елемента, атома. Це поняття має значення в тій чи іншій конкретній галузі як якась межа, до якої в рамках даного комплексу завдань є сенс розчленувати об'єкти. Але в такій загальній постановці питання, як у Гудмена, воно безглузде. Можна сформулювати таку аксіому¹³: $t \rightarrow t'$, зміст якої полягає в тому, що коли у нас є якась річ t , то тим самим і є річ, відмінна від неї — t' . Якщо у нас є хоча б одна річ, скажімо фізичний атом, то тим самим є і частини цього атома, його сторони, його властивості та ін. У будь-якій речі уже міститься нескінченність. Тому спроба уникнути нової нескінченності нічого не дає. Вона схожа з тим, як коли б ми із натурального ряду чисел повикреслювали нескінченно велике число парних чисел і були б задоволені тим, що зменшили число сутностей.

Критику концепції Гудмена, згідно з якою класів немає і існують тільки індивіди, можна дати з погляду теорії систем. Індивід, за Гудменом, — це якесь об'єднання елементів в одне ціле. Він може складатися із частин, цілком відмінних одна від одної. Сукупність елементів будь-якого класу можна розглядати як індивід. Аналіз вживання терміна «індивід» у праці Гудмена показує, що зміст цього терміна відповідає тому, який вкладається в поняття «система», згідно з визначенням системи як множини елементів (m), на яких реалізується відношення (R) відповідного класу, тобто з наперед фіксованими властивостями (P), що виражається схемою:

$$(m)S = df\{[R(m)]P\}.$$

Можна погодитися з тим, що, оскільки між елементами того чи іншого класу встановлюється те чи те відношення, всі ці елементи розглядаються як одне ціле, як якась нова річ, індивід, відмінний від кожного із своїх елементів. Це відповідає логічній природі відношення, яке полягає в тому, що відношення, будучи встановлене між n об'єктами, створює новий, $n + 1$ об'єкт¹⁴.

Однак існує принцип подвійності, згідно з яким у будь-яких твердженнях, виражених у термінах «річ», «властивість», «відношення», терміни «властивість» і «відношення» можна поміняти місцями подібно до того, як це можна чинити в проєктивній геометрії стосовно термінів «точка» і «пряма»¹⁵. Із цього принципу випливає, що із згаданим визначенням системи можна зіставити еквівалентне йому визначення системи, одержане з допомогою вказаного подвійного перетворення і «системою буде називатися множина об'єктів, що мають властивості,

¹² Ibidem.

¹³ Див.: А. И. Уемов. Об одном варианте логико-математического аппарата системного исследования. Зб.: Проблемы формального анализа систем. М., 1968.

¹⁴ А. И. Уемов. Логические основы метода моделирования. М., 1971, стор. 70.

¹⁵ А. И. Уемов. Вещи, свойства и отношения. М., 1963.

між якими спостерігається деяке наперед фіксоване відношення» або, у символічній формі: $(m)S = {}_{df}R[(m)P]$.

Будь-який об'єкт, що є системою за одним визначенням, буде системою і за іншим, еквівалентним йому визначенням.

Стосовно розглядуваної ситуації, якщо перше визначення системи виражає сутність індивіда, то друге виражає клас об'єктів. Насправді, згідно з цим визначенням задається системоутворююче відношення (в даному разі — тотожність) й це відношення і собі реалізується на ряді властивостей, які характерні для об'єктів. Об'єкти ж, деякі властивості яких спільні, становлять клас. Отже, те, що, з одного боку, виступає як індивід, з другого — як клас. Правильно, що сукупність елементів будь-якого класу можна розглядати як індивід, але правильно і протилежно: сукупність елементів будь-якого індивіда можна розглядати як клас. Обидва підходи мають своєю передумовою і доповнюють один одного. Не можна відкидати один із них, не відкидаючи тим самим іншого.

Заперечення об'єктивного існування хоча б однієї із структурних одиниць світу, нехай то будуть речі або ж властивості і відношення, означає прямо чи в кінцевому підсумку, заперечення об'єктивного існування світу взагалі, незалежно від того, чи погоджується останнє з суб'єктивними намірами авторів.

Такий висновок впливає із того факту, що речі, властивості і відношення невіддільні одна від одної, якщо виймають одну із ланок, руйнується весь ланцюг. Ми уже згадували про ту шкоду, яка може бути завдана науці внаслідок руйнування цього ланцюга. Однак сказане не означає, що, досліджуючи ту чи іншу галузь дійсності, ми завжди маємо зразу охопити і речі, і властивості, і відношення. Як метод спрощення припустима у певних межах абстракція від однієї чи двох категорій — «зведення» їх до інших. Наприклад, у сучасній математиці широко застосовується так званий екстенціональний підхід до відношень, при якому відношення зводиться до пар, трійок, четвірок та ін. речей, тобто відношення зводиться до речей. Але при цьому не заперчується законність глибшого, інтенсивнішого розуміння відношення, за яким воно виступає як категорія, корелятивна з речами і відношеннями.

На першому етапі розвитку загальної теорії систем є чимало спроб побудови такої теорії на базі однієї категорії — відношення¹⁶, або точніше речі, оскільки автори таких побудов, як звичайно, приймають принцип екстенціональності, за яким відношення зводяться до речей. Ці побудови мають сенс, але лише як попередня стадія дослідження, що передбачає перехід до наступної стадії, на якій всі три категорії використовуються в єдності одна з одною.

Стосовно програм послідовного зведення усіх категорій до однієї, як наприклад, у Тадеуша Котарбінського¹⁷, то їхня реалізація пов'язана з колосальними труднощами і призводить не до спрощення, а до ускладнення виразів, не виправданого жодними філософськими перевагами.

Набагато перспективнішим, на наш погляд, є розвиток системи всіх трьох категорій — перехід від категорій першого до категорій другого та ін. рівнів і з цього погляду розгляд основних підсумків розвитку науки. Із загальнофілософського боку істотне значення має розробка критеріїв матеріального та ідеального характеру речей, властивостей і

¹⁶ Див.: В. Н. Костюк. Теория систем как теория отношений. У кн.: Системные исследования. Ежегодник, М., 1969.

¹⁷ Див.: Тадеуш Котарбинский. Фазы развития конкретизма.

відношень. Ці критерії можуть бути використані під час аналізу низки важливих філософських питань, наприклад проблеми антропогенезу, проблеми визначення можливостей кібернетичних машин, проблем пошуку позаземних цивілізацій та ін. Виходячи із матеріалістичного розв'язання основного питання філософії, ми можемо сказати, що ідеальні речі, властивості і відношення є відображенням матеріальних речей, властивостей і відношень, але було б помилково пов'язати матеріальне лише з однією чи двома категоріями даного переліку.

* * *

Из ленинского определения материи как объективной реальности, данной нам в ощущениях, следует, что понятие материального относится не только к вещам, но и к их свойствам и отношениям. Вещи, свойства и отношения можно считать основными структурными элементами мира, которые тесно взаимосвязаны. Отрицание объективного существования хотя бы одной из этих структурных единиц означает в конечном счете отрицание объективного существования мира вообще. Идеальные вещи, свойства и отношения являются отображением материальных вещей, свойств и отношений.

Роль абстрагування в художньо-образному мисленні*

І. О. ГРИЗОВА

Темпи нагромадження інформації, інтеграція і взаємозбагачення методів пізнання, посилення творчих засад в людській діяльності сприяють тому, що одною з провідних у філософській науці стала нині проблема творчого мислення. Зростає увага до цієї проблеми, зокрема, і в естетиці.

У середині 50-х років у нашій естетичній літературі містилися виступи проти отожднення предмета науки і мистецтва. Вони спричинили інтерес до питання про те, як осмислюється мистецтвом його специфічний предмет. І тут з'ясувалося, що традиційне розрізнення наукового і художнього мислення тільки за формою його виявлення (мовляв, учений мислить поняттями, митець — образами) недостатнє.

Згідно з даною концепцією мислення розуміється тільки як вироблення ідей, що існують у понятійній формі, а творче мислення митця фактично зводиться до звичайної ілюстрації ідей, що склалися в іншій сфері суспільної свідомості; воно перетворюється в ступінь науково-теоретичного мислення, втрачаючи свою самостійність і специфіку, і розглядається лише як процес конкретизації абстрактних понять.

Інший напрям в естетиці, спираючись на певні позитивні тенденції в естетичних системах минулого, наполягає на рівноправності художнього і науково-теоретичного мислення, на спільності їхніх основних закономірностей. Водночас підкреслюється специфіка художньо-образного мислення і засобів вираження його результатів. Воно вважається непонятійним, здатним виробляти свої специфічні, художні ідеї, які визначають суть художнього образу. Відповідно до внутрішньої логіки цієї концепції потрібно довести, по-перше, що художнє мислення здійснюється, як непонятійне, по-друге, що воно є саме мисленням, тобто таким же вищим виявом свідомості, як і понятійне.

Основну увагу дослідники зосередили на обґрунтуванні першого положення. Проте визначення художньої ідеї як специфічної форми художнього мислення, потребує також вивчення процесу її становлення. Так виникає завдання з'ясувати, як непонятійне мислення утверджує себе. На наш погляд, художня ідея справді є формою мислення, якщо її виникнення і сутність зумовлені його загальними закономірностями. У цій статті спробуємо з'ясувати питання про роль абстрагування в художньому мисленні.

Вирізнення із багатьох аспектів мислення саме цього зумовлене, по-перше, тим, що здатність до абстрагування є важливою характерною ознакою мислення, показником ступеня його розвитку, по-друге — недостатністю дослідження цієї здатності в естетиці, тимчасом як існує думка, що в мистецтві абстрагування відіграє значну роль.

Неправомірне отожднення процесу абстрагування з одним із його результатів — науковою абстракцією, а також з абстрактно-логічним мисленням призводить до спрощеного розуміння суті абстрагування.

* Стаття друкується в порядку обговорення.

Абстрагування є свідченням не слабкості людського розуму, як вважав метафізичний матеріалізм, а, навпаки, його сили, активності і відносної самостійності. Воно ніяк не тотожне абстрактному мисленню, так само як не можна ставити знак рівності між цими поняттями і висловом «мислити абстрактно», яке, за визначенням Гегеля, означає «мислити однобічно».

У сучасній логіці звертається увага на потребу чітко розрізнити абстракцію (точніше, абстрагування) як процес і абстракцію як результат. Сутність самого абстрагування пов'язується з операціями мисленого відокремлення і виділення. Логіка прагне дослідити внутрішні зв'язки між процесом абстрагування і його результатом, досягнути суть цих операцій, проникнути в їхній механізм, відповісти на питання, як саме вони відбуваються. Проте, претендуючи певною мірою на загальність досліджуваних проблем, вона прирікає себе на певну обмеженість, оскільки розглядає їх лише стосовно науково-теоретичного мислення.

Безперечно, важливою уявляється думка, за якою поняття і результат абстрагування нетотожні, бо в першому позначаються наслідки й інших методів мислення¹. Але при цьому лишається відкритим питання: чи тільки в понятті реалізується результат абстрагування, чи тільки науково-теоретичному мисленню властиве абстрагування.

Доведення загальності абстрагування, яку прагне досягнути логіка, потребує виходу за межі одного різновиду мислення і обґрунтування необхідності абстрагування в кожному конкретному різновиді мислення на основі його власних можливостей і особливостей. Застосування цього висновку в естетиці потребує насамперед аналізу специфіки мистецтва.

Специфіка мистецтва виявляється в освоєваному ним предметі, в багатомірній структурі мистецтва як феномена людської діяльності, а також у самому механізмі становлення художнього образу. Особливості предмета і самої природи мистецтва певною мірою зумовлюють особливості механізму становлення художнього образу і закономірності художнього мислення.

Філософською основою наукового аналізу закономірностей мислення, зокрема художнього, є лєнінська теорія відображення. Однією з найважливіших проблем, що їх вона висуває, є відношення об'єкта і образу. Суть цього відношення полягає в їх необхідній відповідності, яка виключає можливість повного збігу, в неодмінній динамічності самої відповідності та її внутрішній суперечливості, в єдності об'єктивного і суб'єктивного в образі. Цим підкреслюється активність людського мислення, його перетворювальні, творчі можливості.

Творчий характер мислення пов'язаний з перетворюючим характером людської практики. Творчі можливості мислення не існують як якийсь абстракт. Вольове, перетворююче начало ґрунтується на об'єктивних закономірностях практики і мислення і виражається в конкретних різновидах діяльності, а також у методах і принципах абстрагування.

Особливості художньо-образного мислення пов'язані насамперед з особливостями виявлення творчих можливостей людини в художній діяльності. Вони і собі відображуються в структурі самого процесу формування художнього образу. У зв'язку з цим нам здається доцільним з'ясувати залежність між принципами формування художнього образу і процесами абстрагування, дослідити, чи є процес абстрагування обов'язковим для художнього мислення.

¹ М. Розов. Научная абстракция и ее виды. Новосибирск, 1965, стор. 7.

Під структурою формування художнього образу розуміються специфічні відношення між вихідними компонентами художнього образу і між окремими етапами його становлення. Отже, йдеться про внутрішній механізм утворення художнього образу. Із різноманітності можливих відношень у цьому механізмі розглянемо тільки деякі, які є, на наш погляд, найважливішими.

Художній образ виникає як результат синтезу інформації, що існує на рівні уявлень і має семантичний характер. Наслідком відношень, що визначають такий синтез (до них слід залічити насамперед відношення зіставлення і перенесення або смислового опосередкування зіставлюваних елементів), є художня інформація, що її містить художній образ.

До змісту художнього образу неодмінно входять не тільки вихідні зіставлювані моменти, які існують у ньому вже як перетворені, але й сам факт зіставлення, його зміст, операції, що супроводжують це зіставлення і, нарешті, зумовлені ним наслідки. Загальна схема таких процесів набуває в мистецтві свого специфічного вираження².

Прихильники погляду, за яким художнє мислення є непонятійним, особливу роль у формуванні художнього мислення відводять уявленням, вважаючи їх формою вираження художньої ідеї³, зародком, вихідною клітинкою формування художнього образу⁴. Проте таке твердження, навіть якщо уявлення розглядати як особливе, художнє, потребує певного уточнення.

Художній образ справді використовує структуру уявлень, але його власну структуру визначають, на наш погляд, і відношення, що складаються між вихідними уявленнями. Саме ці відношення і зумовлюють потребу абстрагуватися від одних уявлень і вирізнити інші, абстрагуватися від певних моментів у виділених уявленнях і, нарешті, подолати рівень самих уявлень, тобто абстрагуватися від них самих, від тієї безпосередньої семантичної інформації, яка в них міститься.

Як же це відбувається? Мистецтво може вибирати предмети свого зображення на відміну від наук, яким предмет їх дано заздалегідь, тобто воно не має строго визначеного наперед предмета. Це зумовлює широту можливих пошуків, здійснюваних ним у різнорідних сферах, а також можливих при цьому абстрагувань. Можливі виявлення суб'єктивного моменту, творчих здібностей митця, які виражаються в неповторному баченні зв'язків обраного об'єкта, воістину безмежні.

Різноманітність вихідних уявлень долається через відношення зіставлення і перенесення, які неминуче виникають між ними в художньому мисленні. Появі цих відношень має передувати встановлення певної зіставлюваності вихідного матеріалу. Останнє досягається за допомогою виділення спільних елементів і абстрагування від інших, неістотних щодо даного зіставлення. Вибір об'єктів, відображуваних в уявленнях, певною мірою може бути випадковим. Але сам механізм внутрішнього зв'язку цих уявлень є необхідний. Саме він у процесі формування художнього образу визначає можливість випадкового характеру не всіх, а лише деяких об'єктів, які їй собі впливають на вибір інших об'єктів.

Подолання в процесі становлення художнього образу вихідних образів-уявлень є насамперед наслідком абстрагування від їхнього

² У цій статті наведені міркування досить повно не аргументуються, але розглядаються як вихідні посилки для розв'язання поставленого вище питання.

³ С. Раппопорт. Гносеологические проблемы художественного мышления. Автореферат докторской диссертации. М.—Л., 1968.

⁴ Див.: П. Коппин. Идея как форма мышления. К., 1963, стор. 76.

безпосереднього змісту, від їх окремих властивостей і можливих відношень, не істотних для даного зіставлення. Тому визначеність змісту художнього образу необхідна, а не випадкова. Можна твердити, що вона виникає як наслідок спрямованості названих відношень, як наслідок здійснюваного при цьому абстрагування.

Міра відповідності художнього образу об'єктові зумовлюється як самим об'єктом, так і метою самого зіставлення. Порушення цього відношення так само, як і суб'єктивна довільність зіставлення і перенесення, призводить до порушення об'єктивних закономірностей процесу мислення, до руйнування художнього образу.

Абстрагування тісно пов'язане з узагальненням: передуює йому і робить можливим його здійснення, даючи в його розпорядження вже виділений матеріал (природно, що в реальному творчому процесі така часова послідовність відносна, операції можуть здійснюватись одночасно). Воно є також засобом, який дозволяє немов перекинути місток від безпосередньо даного в уявленні до змісту художнього образу.

Протиставлення абстрагування і узагальнення призводить до нехтування специфікою абстрагування в художньому мисленні. При цьому абстрагування або взагалі заперечується, або вважається таким, яким воно є в науково-теоретичному мисленні. Відмінність між даними різновидами мислення переноситься суто у сферу узагальнення⁵. Через це лишається поза увагою те, що узагальнюється матеріал, уже підданий в мисленні абстрагуванню, а своєрідність узагальнення насправді зумовлена і своєрідністю процесу абстрагування.

Своєрідність єдності загального і індивідуального в художньому образі — це особливе вираження зіставлення в його найзагальнішому вигляді: воно має неодмінною своєю передумовою наявність абстрагування. Останнє пов'язане з іншими розумовими операціями. Необхідність такого зв'язку підтверджують структурні принципи становлення художнього образу в мисленні митця, насамперед відношення зіставлення і перенесення.

Внутрішньою структурою процесу становлення художнього образу зумовлюється необхідність переходу від зовнішнього зіставлення до внутрішнього. Поза абстрагуванням цей процес неможливий. На нашу думку, художній образ виникає тоді, коли «вмирає» прямий, безпосередній зміст його вихідних елементів, чому сприяє абстрагування від нього. Проте не слід абсолютизувати цей момент, розуміючи його як заперечення або забуття вихідного. Водночас, якщо нехтувати ним, художній образ поступається місцем протокольному відтворенню фактів.

У процесі становлення художнього образу відбувається перетворення, трансформація змісту передаваної ним інформації. Воно може здійснюватися або через його розширення, звуження або ж абстрагування від нього. В усіх цих випадках не можна обійтись без абстрагування, особливості якого визначаються спрямованістю процесу перенесення.

Наведемо приклад. Спектакль, поставлений Г. Товстоноговим за п'єсою О. М. Горького «Міщани», починається своєрідним епіграфом: на завісу робиться проекція величезної фотографії, на якій зображена родина Безсеменових, що немов напружено застигла на фоні екзотичного пейзажу з вогнедишним вулканом. Потім промінь світла в темноті сцени, яка відкривається, зосереджує увагу на цьому ж фото, що вже висить на стіні.

Зовнішнє зіставлення російської купецької родини і чужого їй середземноморського пейзажу на перший погляд здається безглуздим і

⁵ Див., наприклад: А. Дрем'юв. Художественный образ. М., 1961, стор. 77; А. Стойков. Критика абстрактного искусства и его теории. М., 1964, стор. 62.

неприродним. Такому враженню сприяє відвернення уваги від подробиць, що «не грають» в даному зіставленні. Саме виділення цього моменту становить абстрагування, відрив якоїсь властивості від речі, якій вона належить (фотографія відіграє додаткову, службову роль), а також від відношення зовнішнього зіставлення.

Так абстрагування зумовлює можливість переходу до глибшого, внутрішнього зіставлення перенесенням вирізної властивості на характеристику безсеменівського життєвого укладу. За словами Г. Товстоногова, тему міщанства театр прагнув розкрити як безглузде підпадання людей під владу «мертвих понять, віджилих уявлень, уцінених цінностей, ілюзійних, вигаданих відносин»⁶, що робить безглуздим їх життя. Ускладнення зіставлень, що йдуть один за одним, здійснюється не інакше, як за допомогою абстрагування.

Однією із закономірностей, що характеризують структуру процесу становлення художнього образу і немов би поєднують відношення зіставлення і перенесення, є вираження одного із зіставляваних об'єктів через інший з неодмінним перенесенням певного змісту. Це означає, що один із елементів немов би «просвічується» через інший. Зміст такого відношення як художня інформація входить до змісту художнього образу. Установлення цього відношення обов'язково має своєю передумовою абстрагування, істотно визначаючи у певних умовах конкретні функції і міру того чи іншого різновиду чи жанру мистецтва.

Крайності в порушенні згаданої закономірності, що відповідним чином зумовлюються відношенням до абстрагування в процесі становлення художнього образу, призводять до натуралізму або формалізму. Так, ілюстративність є наслідком зображення об'єкта «заради нього самого», що породжується спрощенням механізму становлення художнього образу. В мистецтві ілюстративність пояснюють найчастіше недостатньою індивідуалізацією або конкретизацією. Але, гадаємо, що важливою причиною її є насамперед відсутність того необхідного моменту абстрагування, без якого не вицеляються відповідні властивості і не обираються певні відношення. Водночас надмірне акцентування на абстрагуванні, виявляючись в повному, абсолютному відверненні уваги від самого об'єкта, призводить до формалізму. Таке перебільшення ролі абстрагування сприяє руйнуванню того відношення, яке ми позначили як відношення «через», що неминуче потребує «просвічування». Виникненню формалізму сприяє і абсолютизація відриву властивостей і відношень від тих систем, в яких вони були виділені.

Неодмінною характерною рисою художнього мислення є метафоричність. Вона була помічена ще Арістотелем і дістала певне осмислення у Гегеля, який назвав художній образ розгорнутою метафорою. Така думка знаходить свій розвиток і в нашій естетичці, зокрема в працях М. Кагана, Б. Руніна, П. Палієвського.

Одним із аргументів на користь такого розуміння художнього мислення є та роль, яку відіграють в процесі становлення художнього образу названі відношення зіставлення і перенесення.

С. Ейзенштейн серед неодмінних умов, за яких можливе розв'язання метафоричних (за його словами — «переносних») завдань, висунув вміння абстрагуватися: «Тільки відокремивши «гаряче» від температурного показника, можна твердити про «гаряче почуття»... Тільки вивільнивши «падиння» від формули прискорення падаю-

⁶ Г. Товстоногов. О професии режиссера. М., 1968, стор. 124.

чого тіла ($\frac{mv^2}{2}$), можна мовити про «впалий настрій»! ⁷. Звичайно, вислів «гаряче почуття» не є художнім образом; він втратив свою початкову образність, але в його походженні відобразились ті самі закономірності мислення, а також і необхідність абстрагування, які впливаються в створенні художнього образу.

Метафоричність художньо-образного мислення, як певний результат абстрагування, має своєю неодмінною передумовою його наявність. Абстрагування в художньому мисленні має певну специфіку. Вона виявляється в тому, що є його предметом, а також у тому, як саме воно здійснюється. Розв'язання цих питань є самостійним завданням. У даному разі інтерес становить з'ясування того, якою мірою абстрагування притаманне художньому мисленню, є його атрибутом.

На думку Ф. Енгельса, безмежність абстрагування є безглуздя. У мистецтві це положення набуває особливого значення, оскільки обмеження абстрагування зумовлене тут відношенням художнього образу до своєї предметності. Гадаємо, предметність можна розуміти або в широкому значенні — як об'єктивну дійсність, або в тому, який нам пропонує нині логіка, відмовляючись вирізняти просторову ознаку у визначенні предмета і розглядаючи останній як певну систему якостей.

Мистецтво не допускає повного абстрагування від предметності. По-перше, воно відображує об'єктивну реальність в ціннісному відношенні до людини і людини до неї і відповідно до законів відображення неодмінно потребує існування цієї об'єктивної реальності. По-друге, художній образ — це така цілісність, яка не має повного аналогу в самій дійсності (це впливає із самої природи мистецтва). Структура виникнення цієї цілісності, як ми відзначали, має своєю передумовою встановлення певних відношень між вирізненими властивостями і відношеннями. Отже, для цього потрібно мислено зруйнувати певні системи, абстрагуватись від одних якостей і виділити інші. Але абстрагування не безмежне, бо виявлення якостей здійснюється щодо конкретних систем. Будучи абстрагованим, матеріал певною мірою зберігає зв'язок з тією системою, з якої він був виділений.

Специфіка процесу становлення художнього образу зумовлює відповідне збереження в ньому особливостей уявлень. А уявлення відзначається певним рівнем абстрагування, який не потребує повного подолання чуттєвих моментів. Ця особливість поширюється і на відношення, що складаються між уявленнями.

Художнє абстрагування, хоч і долає якісь чуттєві моменти, водночас зберігає інші, виділяючи якісь властивості і відношення. Інакше неможливе було б «просвічування» одного із зіставлюваних об'єктів через інший. На відміну від логічного, художнє абстрагування не означає повного абстрагування від чуттєвих особливостей предмета, специфіку якого воно враховує. Саме ця обставина багато в чому зумовлює виникнення тих асоціацій, які спричинюють виникнення художнього образу.

Абстрагування в науці реалізуються в наукових абстракціях (поняттях), які тим конкретніше, чим вище рівень абстрагування. Абстрагування в мистецтві сприяє становленню художнього образу. Але взаємозв'язок абстрактного і конкретного тут дещо інший. У мистецтві на відміну від науки мислено-конкретне неодмінно включає в себе орієнтацію на дальшу конкретність можливих засобів його матеріалізації.

⁷ С. Ейзенштейн. Избр. статьи. М., 1956, стор. 195.

Якщо вченому певною мірою байдуже, в якій формі (наприклад, слові, формулі) буде зафіксоване поняття, то художній образ потребує цілком певних засобів для його матеріалізації. Так, скульптор не байдужий до того, буде відлита його скульптура з бронзи чи висічена з граніту. Абстрагування в мистецтві зумовлює такий специфічний зв'язок абстрактного і конкретного, за яким мислено-конкретне певним чином пов'язане з чуттєво-конкретним, передбачаючи тим самим матеріал своєї об'єктивації.

Отже, абстрагування — це певний спосіб мислення людини в процесі освоєння нею дійсності, результати якого своєрідно втілюються в науковій абстракції і в художньому образі.

Через абстрагування виявляється, зокрема, творчий характер мислення митця, сама суть процесу відображення, який розуміється водночас як мислене відтворення дійсності і конструювання її ідеальної моделі. Абстрагування закономірне і необхідне в процесі становлення художнього образу. Його місце й роль детерміновані певною мірою самою структурою і механізмом цього процесу. Разом з тим абстрагування виступає як одна з можливостей реалізації тих основних структурних принципів суспільної практики, без додержання яких неможливе формування художнього образу.

* * *

В процессе художественного освоения мира абстрагирование так же необходимо, как и в научно-теоретическом познании. Непосредственное обоснование этой необходимости и закономірности абстрагирования следует искать в особенностях общественной практики.

Абстрагирование в художественном мышлении детерминировано основными структурными принципами становления художественного образа, в качестве которых следует рассматривать отношения сопоставления и смыслового опосредования.

Оно обладает определенной спецификой, что позволяет говорить о нем как об определенном способе мышления человека в процессе освоения им действительности, результаты которого своеобразно запечатлеваются в научной абстракции и в художественном образе.

Становлення почуття совісті

М. С. ШЕПЕЛЄВА

Науково обгрунтована система комуністичного виховання вимагає чіткого розуміння шляхів, методів і засобів формування нової людини, характеру її взаємодії з суспільством. К. Маркс і Ф. Енгельс визначили сутність людини як сукупність усіх суспільних відносин. Цим самим було розкрито роль і значення суспільства у формуванні особи. Суспільство, писав К. Маркс, не складається з індивідів, а виражає суму тих зв'язків і відносин, у яких ці індивіди перебувають один до одного¹, суспільство — «продукт взаємодіяння людей»².

К. Маркс розкрив внутрішню субординацію різних соціальних утворень, схарактеризував суспільство як складну систему об'єктивних зв'язків, в основі яких лежать відносини економічного порядку.

Серед багатоманітних форм контактів, що складаються між людьми у процесі суспільного життя, важливе місце посідають моральні відносини. Цей тип відносин характеризує взаємовідносини між людьми, між особою і суспільством.

Моральні відносини особи і суспільства мають двобічний характер: стосовно суспільства вони виступають як соціальна необхідність, як обов'язковість дотримання певних норм і правил поведінки, що зумовлюються суспільним способом життя людей; стосовно особи — як моральна відповідальність за виконання громадського обов'язку.

Функція соціального контролю і спонукання до реалізації моральної відповідальності здійснюється спеціальними соціальними механізмами, зокрема — громадською думкою і правом, які водночас виконують функцію громадської оцінки вчинків і суджень окремих осіб і колективів.

В основі цієї оцінки лежить суспільний інтерес, і саму її визначено мірою відповідності реальних вчинків, ідей і думок тим соціально-класовим і загальнолюдським критеріям, що склалися у різних сферах людських відносин на конкретно-історичному етапі розвитку суспільства.

Отже, громадська думка виступає як соціальний механізм, з допомогою якого реалізується відношення відповідальності — здійснюється контроль, оцінка і примус до виконання суспільно-необхідних дій.

Як відомо, відносини людей диференціюються на зовнішні і внутрішні. Перші — обіймають реальні зв'язки між людьми, між особою, колективом і суспільством. Другі — здійснюються тоді, коли людина оперує не конкретними предметами, а виходить з їхніх динамічних психічних моделей. Другі є похідними від перших. Відповідно можна виділити зовнішні та внутрішні механізми керування особою з боку суспільства. Важливим внутрішнім механізмом виступає ідеальне, яке «е не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній»³.

Об'єктивно-історичний аналіз відносин моральної відповідальності і функцій, з допомогою яких вона реалізується, дає уявлення

¹ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 46, ч. I, стор. 214.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 387.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 23.

лише про один аспект проблеми — зовнішній. Не менш важливим є питання про те, у яких психічних моделях, у яких моральних структурах свідомості знаходить своє втілення відношення відповідальності у духовному світі людини.

Розвиток сучасної людини обіймає її культурне виховання в цілому, процес «присвоєння» нею соціального досвіду минулих поколінь. Змістом цього процесу є формування специфічно людських здібностей, форм поведінки, якостей особи, її поглядів, переконань тощо. Власне завдяки цьому людина й стає особою, сутність якої визначає сукупність суспільних відносин. Отже, розкрити зміст і структуру духовного світу людини можна тільки через науковий аналіз конкретних суспільних умов, у яких відбувається життєдіяльність особи.

На жаль, філогенез вищих психічних функцій людини досліджено недостатньо. Не вивчено належним чином й умови виникнення їх у онтогенезі дитини. Тому ми можемо будувати свої передбачення, виходячи, головним чином, з функціональних особливостей людей, які виявляються досить чітко⁴.

Виходячи з основоположного марксистського принципу про те, що сутність людини становить сукупність суспільних відносин, відомий радянський психолог Л. С. Выготський писав, що кожна вища психічна функція з'являється на сцені двічі — спочатку як суспільне відношення — у соціальному плані, а потім як його відбиття у свідомості людини — у психічному плані⁵.

Моральні відносини, як й усі інші суспільні відносини, можуть виступати у двох формах — внутрішній і зовнішній. Мета і зміст власне морального виховання якраз і полягає у перетворенні зовнішніх факторів у внутрішню спонуку, у внутрішню потребу особи. У яких же соціально-психологічних механізмах втілюється й реалізується відношення моральної відповідальності?

Цією проблемою займаються багато радянських етиків і психологів⁶. З аналізу їхніх досліджень можна зробити висновок, що як ідеальні моделі моральних відносин у індивідуальній свідомості формуються почуття відповідальності, обов'язку, совісті, морального ідеалу.

Складовою частиною моральної свідомості є совість — «внутрішній регулятор поведінки», як сказано про неї в Програмі КПРС.

Останнім часом проблемі совісті приділяється значна увага в радянській літературі⁷. Слід зазначити, що дослідники намагаються пе-

⁴ Див. зб. «Современные проблемы теории познания диалектического материализма». М., 1970, т. I, стор. 304—305.

⁵ Л. С. Выготский. Развитие высших психических функций. М., 1960, стор. 197.

⁶ Б. С. Маньковский. Проблема свободы воли и ответственности.— Зб. «Человек и эпоха». М., 1964; И. Л. Ремер. Ленинское понимание морали и моральной ответственности в наше время. «Научные труды МВТУ им. Баумана», № 142, 1970; Н. А. Головки. Категория нравственной ответственности как черта характера.— Зб. «Вопросы марксистско-ленинской этики», Тамбов, 1967; Л. М. Архангельский. К вопросу о структуре, природе и функциях нравственного идеала.— «Ученые записки Уральского пединститута». Свердловск. Серия «Философия», № 110, в. 2, 1970; А. В. Миронюк. В. И. Ленин о природе нравственного идеала.— «Ученые записки Московского областного пединститута», М., 1970, т. 283, в. 3; О. П. Целикова. Коммунистический идеал и нравственное развитие личности, М., 1970; Н. А. Головки. Взаимосвязь понятия ответственности с категориями долга и совести.— Зб. «Проблемы категорий марксистско-ленинской этики». Новосибирск, 1969; Н. П. Соколова. О соотношении категорий долга, моральной ответственности, совести.— Зб. «Проблемы марксистско-ленинской этики», Новосибирск, 1969 и др.

⁷ З. Бербершкينا. Проблема совести в марксистско-ленинской этике. М., 1963; К. Немира. Совесть.— Зб. «Категории марксистско-ленинской этики». М., 1965; И. И. Резвицкий. Категория совести как специфическая форма отражения нравственных отношений.— «Ученые записки ЛГУ», 1965; А. Седов. Совесть как категория коммунистической морали.— «Вестник МГУ», I, 1968 и др.

редусім з'ясувати соціальні функції цього морального почуття. Разом з тим не менш важливим є й інший аспект, що розкриває питання, пов'язані із з'ясуванням змісту совісті, її генезису, зв'язку з іншими моральними почуттями, моральним ідеалом, тобто питанням про її сутність і походження.

У статті порушимо лише один аспект цієї великої і багатогранної проблеми — з'ясування деяких віх становлення почуття совісті. Виконання, хоч і часткове, цього завдання допоможе зрозуміти сутність і призначення морального почуття совісті, а також з'ясувати шляхи і етапи становлення його у кожної особи.

Оскільки сутність людини є сукупність суспільних відносин, то відповідь на питання про те, що являє собою те або інше людське почуття, коли і чому воно виникає, може дати тільки науковий аналіз суспільних відносин, які породили це почуття.

Відомо, що ще у древньогрецькій філософії було висловлено положення про те, що генетично совість пов'язана з афектом страху. Припущення про наявність такого зв'язку висловлюють відомі російські психологи і психіатри — Г. П. Ганнушкін, Л. С. Виготський і особливо Б. Б. Блонський.

Згадку про зв'язок цих почуттів зустрічаємо також у фундаментальному дослідженні становлення перших людських колективів — у монографії Ю. І. Семенова «Як виникло людство»⁸. Спираючись на багатий етнографічний, антропологічний і археологічний матеріал, автор простежує і описує перші форми і норми громадської поведінки наших далеких предків. За історичними даними, перші соціальні настановлення виникли у формі табу (причому, моральні табу є найдавнішими) — немотивованих заборонень, стихійно нав'язаних людям умовами їхнього життя, практичною діяльністю.

Основним мотивом, що стримував первісних людей від порушення табу, був страх перед невідомою загрозою, яку накликав на порушника і колектив самий факт порушення табу⁹. Інакше кажучи, у ранніх соціальних об'єднаннях людей страх виконував роль регулятора їхньої поведінки. Подібно до того, як й у її тваринних предків, страх у первісної людини виступає як функція інстинкту самозбереження, як своєрідний «пусковий механізм», що породжує найрізноманітніші (біологічні і психічні) реакції захисту.

Проте вже на найбільш ранніх ступенях людської історії емоція страху виявляє специфічну особливість: людина утримується від порушення табу не просто заради збереження власного життя, а ще й тому, що цього вимагає від неї колектив, тому що вона відчуває це як свій обов'язок перед колективом. Можна сказати, що під впливом нових, соціальних відносин починає змінюватися зміст емоції страху, з'являється такий її різновид, як страх соціальний, який відрізняється від біологічної емоції страху тим, що виступає як «пусковий механізм» у формуванні захисних механізмів не просто живого організму, а особи, члена колективу, члена суспільства.

З розвитком суспільства несвідомі етичні табу змінюються певними моральними настановленнями, нормами, правилами поведінки, кодексами, що склалися у даному середовищі і на даному етапі розвитку суспільства. Порушення цих моральних норм викликало різкий осуд з боку громадськості, оскільки дії порушника дезорганізували колектив, загрожували йому розпадом. Така значна роль моральних вимог суспільства поступово виробила у індивідів певну відповідну

⁸ Ю. И. Семенов. Как возникло человечество. М., 1966.

⁹ Жозуэ де Кастро. Физиология табу.— «Вопросы философии», 1956, № 5.

психічну реакцію, важливіший механізм регуляції моральної поведінки особи — сором.

З одного боку, сором — це вже цілком людська психічна реакція, породжувана страхом перед громадським осудом, але разом з тим зв'язок між соромом і страхом ще такий очевидний, що у Древній Греції, наприклад, сором визначали як «страх неслави» (Платон), як «страх безчестя» (Арістотель).

Що ж таке сором? У чому його сутність?

У радянській соціально-психологічній літературі, присвяченій з'ясуванню природи і походження емоції сорому, знаходимо ґрунтовні праці Б. Ф. Поршнева, О. І. Рилька, О. І. Кульчицької та інших. Б. Ф. Поршнев, наприклад, відзначає, що «сором характеризує побоювання або свідомість неприпустимості певного вчинку для даних людей»¹⁰, що це — один із психічних механізмів захисту індивіда, породжений вимогами колективу. Головна його відмінність від чисто зовнішньої заборони — табу, на думку автора, полягає у тому, що сором включає у себе елемент самооцінки.

Цей погляд конкретизує і переконливо доводить у своїй праці О. І. Кульчицька. Її дослідження дозволяють зробити висновок про те, що корені виникнення суспільного почуття сорому треба шукати у виникненні й розвитку моралі, моральних принципів у взаєминах людей, що сфера виявлення сорому поступово розширюється і відбувається його дальша «соціалізація» із зростанням морального досвіду, усвідомлення і засвоєння правил взаємин між людьми¹¹.

Аналогічних висновків дійшов у своєму дослідженні й О. І. Рилько¹². В літературі відзначається також безпосередній фактор, що формує цю психічну захисну реакцію людини, — громадську думку.

Дослідники помічають, що діти на ранньому етапі свого морального розвитку — у передшкільний період — ще не відчують власне сорому, їхні емоційні реакції на осуд дорослих виявляються як збентеження, зніяковіння і більш нагадують страх, ніж сором. Це — невизначена, ще не усвідомлена тривога (турбота), страх безпредметний, беззмістовний — стан, що нагадує той, який викликав у древніх людей табу. Але вже на цьому етапі є елементи сорому. Правда, це почуття сорому ще не диференційовано, його ростки нестійкі, слабкі, переплітаються з хвилюванням, полохливістю. «Трирічна дитина, — пише О. І. Кульчицька, — і боїться покарання за свій вчинок, і вже соромиться його, ніяковіє, якщо її покарано, і відчуває якесь незрозуміле для неї самої незадоволення собою»¹³.

На цьому етапі розвитку почуття сорому виступає лише за умови стимулюючого впливу дорослого, і у ньому переважає не внутрішній бік — переживання як специфічна особливість почуття — а зовнішній — виразні рухи (почервоніння, потуплені очі, відвертання тощо).

Така реакція поступово закріплюється і перетворюється на почуття сорому. Це перетворення відбувається, головним чином, в результаті засвоєння оцінних впливів оточуючих, громадської думки, рідних, близьких, вихователів, вчителів тощо. Під впливом зовнішньої оцінки і в результаті зростання власного досвіду поведінки у дитини виникає поступово знання про саму себе як про людину, особу, вона прагне співставити власну особу з оточенням, сама оцінити себе. Таке

¹⁰ Б. Ф. Поршнев. Социальная психология и история. М., 1966, стор. 154.

¹¹ Е. И. Кульчицкая. К проблеме нравственного развития ребенка (развитие чувства стыда у детей дошкольного возраста). — «Вопросы философии», 1966, № 1.

¹² О. И. Рилько. Генезис понимания и переживания совести у учеников III—VIII классов. — «Ученые записки Ленинградского пединститута», т. 254, 1964.

¹³ Е. И. Кульчицкая. Вказ. праця.

розуміння себе виступає ще у чуттєвій формі і саме воно створює ту основу, на якій розвивається сором.

Поява перших паростків власне сорому спостерігається з виникненням моральної свідомості дитини, коли вона починає усвідомлювати, які вимоги ставить до її поведінки оточення. Характерно, що на цьому етапі почуття сорому вже значно вивільнюється від елементів страху, тобто відбувається його подальша соціалізація. Але ще приблизно до 3—4 класу, тобто до 10—11 років, переважають емоції сорому і страху, що пов'язано з загрозою покарання або осудом з боку дорослих.

І лише у 3—4-х класах спостерігаються емоції іншого порядку — осуд самого себе, правда, ще викликаний соромом перед оцінкою з боку інших і невіддільний від нього. Але вже є серйозні передпосилки для переходу у самооцінку. «Емоції осуду, що виникають на ґрунті сприйняття реального осуду з боку інших,— пише О. І. Рилько,— відриваються від сприйняття реальної ситуації і існують, нехай ще недовго, на основі уявлення про реальний осуд»¹⁴.

Поступово сором перетворюється на гальмо, яке стримує ті вчинки і бажання, котрі дитина вважає негарними. Ці емоції ще дуже слабкі і тільки починають регулювати поведінку дитини, проте їх вже можна вважати зародком важливого морального почуття, могутнього морального регулятора поведінки людей — почуття совісті.

Виходячи з наявних даних, можна визначити сором як оцінку власної поведінки на основі громадської оцінки з елементами самооцінки, розглядати його як певний етап в генезисі совісті, як етап переходу від зовнішньої форми до внутрішньої — совісті. Змістом почуття совісті є громадська думка, але лише частково інтеріоризована, така, що потребує ще додаткового підтвердження і контролю з боку своєї зовнішньої форми.

Сором — один з психічних механізмів зв'язку особи і суспільства, одна з форм відбиття залежності індивіда від колективу, форма контролю його відповідальності перед колективом. З допомогою механізму сорому здійснюється регулювання громадською поведінкою людини.

Проте регулювання за допомогою механізму сорому є недостатнім, оскільки потребує постійного підкріплення з боку громадської думки. Одне з важливих завдань комуністичного виховання полягає в тому, щоб перетворити норми і принципи морального кодексу будівника комунізму на глибокі внутрішні переконання особи кожного трудівника. Одним з важливих внутрішніх збудників моральної поведінки є совість.

Як один з виявів моральної самосвідомості особи совість характеризує здатність особи до самоконтролю, до самооцінки власної поведінки. Завдяки совісті обов'язок і відповідальність особи перед іншими людьми, перед суспільством, будучи суб'єктивно усвідомленими, перетворюються на обов'язок і відповідальність людини перед самою собою.

Безпосереднім об'єктом совісті є ставлення особи до себе самої на основі суспільного відношення. Вже відзначалося, історично процес становлення совісті починається з усвідомлення людиною себе як члена колективу. Об'єктивні обов'язки людини стосовно колективу, перетворюючись на обов'язки до самої себе, формували і розвивали самосвідомість особи. І якщо спочатку самооцінка виникала на ґрунті

¹⁴ О. І. Рилько. Генезис понимания и переживания совести у учеников III—VIII классов.

і залежно від оцінки інших людей (сором), потім вона сама впливає на оцінне ставлення до себе й інших¹⁵. Оцінка, а потім самооцінка поведінки переростає у вимогу певних вчинків, що випливають з суспільних норм. Сівість — не просто самооцінка, а й спонука до суспільно-корисних вчинків.

О. І. Рилько відзначає, що з віком зростає зв'язок з самостійними вчинками і зменшується з вчинками по волі інших: якщо в 3—4 класах оцінка ще несамостійна, невіддільна від сорому, виникає на ґрунті сприйняття або уявлення реального осуду з боку дорослих, то у 5—6 класах вже зароджується моральна емоційна самооцінка на основі уявного осуду з боку дорослих, зароджується внутрішня опосередкованість самооцінки. Що ж до учнів 7—8 класів, то тут емоційна самооцінка часто виникає незалежно від сорому перед іншими, на основі совісті.

Із зростанням почуття совісті збільшується його дійовість. У учнів 7—8 класів почуття совісті виконує вже не тільки функцію осуду або виправлення вчинку, а й функцію проектування як окремих вчинків, так і поведінки в цілому¹⁶. У цьому випадку моральне почуття совість виступає як справжній регулятор поведінки особи, як збудник певних вчинків.

Дослідження, спрямовані на вивчення генезису совісті, дозволяють виділити вузлові моменти на шляху формування цього почуття. Цікаво, що в індивідуальному розвитку вони збігаються, в основному, з філогенетичними віхами, розвиваючись від біологічної емоції страху — до страху як суто людського почуття, від нього — до сорому і, нарешті, — до почуття совісті, однієї з форм моральної самосвідомості.

Характерно, що в процесі становлення совісті дедалі виразніше виявляється обумовленість її соціальними чинниками, вихованням, способом життя людини, її класовою і суспільною приналежністю. Це свідчить про зростання соціальних моментів у совісті як моральному почутті, показує, як під впливом соціальних відносин совість перетворюється на один з дійових морально-психологічних регуляторів поведінки людей.

Спираючись на марксистське положення про те, що формування духовного світу особи йде через «присвоєння» нею суспільно-історичних відносин, через перетворення зовнішніх суспільних функцій у функції внутрішні, психічні, спробуємо хоча б схематично виділити внутрішні і зовнішні стадії генезису совісті: зовнішня форма — страх, що його викликає немотивована категорична заборона, табу; перехідна форма — психічна реакція індивіда на оцінку колективу, частково інтеріорізована суспільна думка, що включає в себе елементи самооцінки — сором, як передумова совісті; внутрішня форма — власне совість — самооцінка, незалежна від зовнішньої загрози або схвалення, така, що відбувається на основі вже міцно засвоєних соціальних норм і вимог колективу.

Отже, совість виступає як продукт відношення відповідальності особи перед суспільством, як результат інтеріорізації громадської думки, як його ідеальна модель. Звітуючи перед власною совістю, людина тим самим, хоч і опосередковано, через власне знання, звітує перед іншими людьми, які знають (або можуть довідатись) про її вчинки, думки, наміри, тобто навіть наодинці з собою людина продовжує відчувати себе членом колективу, продовжує нести перед ним відповідальність.

¹⁵ Див.: Б. Г. Анацьєв. Проблема формування характеру. Л., 1949, стор. 37.

¹⁶ О. І. Рилько. Вказ. праця, стор. 74—75.

В літературі переконливо доведено, що почуття людини — «це робота всесвітньої історії, що минула до цього часу»¹⁷, що вони формуються в результаті спрямованого впливу суспільства на особу, що кожна дитина має пройти своєрідний шлях «навчання» спочатку сорому, а потім і совісті; вікові межі цього процесу також вимальовуються все чіткіше: у перші роки життя дитини це відбувається як просте нав'язування категоричних вимог і заборон, елементи самооцінки поведінки з'являються (початок формування почуття сорому) лише у молодшому дошкільному віці і приблизно до 3—4 класу (до 10—11 років) завершується становлення почуття сорому. У 5—6 класах відбувається зародження совісті, сором включає в себе все більше елементів самооцінки. У учнів 7—8 класів вже спостерігається становлення почуття совісті як внутрішнього регулятора поведінки.

Вивчення проблеми свідчить також, що формування совісті — не автоматичний процес, а результат продуманого, цілеспрямованого і постійного виховного впливу.

В наш час, писав Л. С. Виготський, моральні почуття людей виступають ніби у готовому вигляді, і, здається, нібито вони існують самі по собі, автоматично. У дійсності їхня історія — у них самих, «їхня генеалогія написана на їхній внутрішній структурі. Вони носять історію в собі»¹⁸. З'ясування основних віх цієї історії допомагає теоретично обґрунтовувати практику цілеспрямованого виховання особи, у тім числі й такого важливого її морального почуття, як совість.

* * *

Теория и практика коммунистического воспитания требуют раскрытия путей и методов целенаправленного воздействия на личность для формирования у нее качеств, необходимых человеку коммунистического общества.

Один из важнейших внутренних регуляторов нравственного поведения личности — совесть возникает из изменения содержания биологической эмоции страха в состоянии, которое порождает качественно новые защитные психические механизмы. Функция контроля «общественного мнения» постепенно «присваивается» человеком, превращаясь в самоконтроль личности за своим поведением, который базируется на основе уже усвоенных социальных норм и требований коллектива. Совесть является одним из важных нравственно-психологических регуляторов поведения людей.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, К., 1973, стор. 552.

¹⁸ Л. С. Виготський. Развитие высших психических функций, стор. 197.

Деякі соціологічні проблеми дослідження мотивів

В. Б. МОГН

Сучасний науково-технічний прогрес впливає на характер і зміст людської праці, змінює потреби людини, сприяє формуванню у кожного члена соціалістичного суспільства творчого ставлення до суспільно корисної праці. В зв'язку з цим у соціальних науках важливого значення надається з'ясуванню мотивів людської діяльності. Це дає змогу глибше вивчати практичну поведінку людини, робити точніші прогнози в соціальному плануванні, науково обґрунтовувати управлінську діяльність.

Особливо поширене дослідження мотивів людської діяльності в соціології, де воно вважається невід'ємною частиною вивчення «людського чинника». Соціологи виявляють мотиви вибору професії і підвищення освіти, зміни місця роботи тощо.

Проте поняття «мотив», часто вживане соціологами, нерідко навіть у межах одного дослідження, застосовується неоднозначно. В основному в соціології діють визначення мотивів, сформульовані психологами. А спеціально соціологічне розуміння мотивів досі не розкрито¹. Це значною мірою перешкоджає чіткій постановці проблем, що стосується соціологічного вивчення мотивів, утруднює інтерпретацію і практичне застосування одержаних внаслідок соціологічних досліджень даних про поведінку людей.

Психологи, а також і соціологи поняттям «мотив» здебільшого позначають спонуки до дії, спонукальні сили поведінки. Таке розуміння мотивів склалося в психології значною мірою на основі експериментального вивчення поведінки тварин. Наприклад, вивчення поведінки тварини під час подолання нею перешкод до втамування спраги дозволило порівняно легко визначити спонукальну причину її дій, тобто мотив (від латинського *moveo* — рухати, привести в рух), і виміряти силу цього мотиву. Але під час дослідження спонукальних сил (мотивів) людської поведінки, яка відбувається здебільшого під впливом свідомості, внутрішнього регулятора поведінки, з'явилися значні труднощі. У людини зв'язок між зовнішніми спонуканнями до дії (позбавлення, наприклад, їжі) і самою дією не такий очевидний. Виникає потреба визначити, що ж безпосередньо в самій людині спонукає її до різних дій. Щоб позначити ці внутрішні спонуки, і почали вживати поняття «мотив», протиставляючи його зовнішнім спонуканням — стимулам. Проте, погоджуючись з тим, що мотиви є внутрішніми спонуканнями до дії, автори їх багатьох визначень істотно різняться в розумінні природи мотивів, міри їх усвідомленості і характеру впливу на поведінку.

Не однаково визначають і природу мотивів як внутрішніх спонук до дії. Окремі дослідники вважають, що мотивами можуть виступати

¹ Найвні спроби визначити специфіку соціологічного дослідження мотивів навряд чи можна вважати вдалимими. Так, на думку Т. Ф. Вітєвської, соціологія, на відміну від психології, має вивчати мотиви поведінки не окремого індивіда, а соціального типу, групи (див.: Т. Ф. Витневская. Мотивы как социальная категория. «Вестник Московского университета», серія VI, «Філософія», 1971, № 3). Проте гадаємо, що специфіка соціального дослідження мотивів визначається не лише цим.

й емоції, суб'єктивні реакції особи, усвідомлені потреби, бажання і прагнення, оцінки, цілі і програми діяльності².

Істотні відмінності між дослідниками існують і в питанні про те, є мотиви як внутрішні спонуки до дії усвідомленими, зафіксованими в свідомості, чи вони можуть і не усвідомлюватися суб'єктом діяльності.

Характер впливу мотивів на поведінку також визначається по-різному. Дехто ототожнює мотиви з причинами поведінки, а дехто розглядає їх як привід до дії. Так, за К. Обуховським, мотив є причиною дії в тому розумінні, в якому, наприклад, натиснення кнопки можна вважати причиною польоту ракети³. Найчастіше ж дія мотивів на поведінку визначається як «спонука». Гадають, що мотиви спонукають до дії. Але що позначає саме поняття «спонука», чим відрізняється воно, наприклад, від причини,— жоден дослідник не пояснює.

Отже, і серед психологів, і серед соціологів поки що немає чіткого уявлення про природу мотивів, як спонук, про характер їхнього впливу на поведінку, про відмінність мотивів від інших внутрішніх регуляторів поведінки. Це створює значні труднощі в соціологічному дослідженні мотивів та інтерпретації одержаних результатів. Постає питання: засвідчують дані про мотиви поведінки, здобуті в ході опитування, справжні спонуки до дії чи ні; можна взагалі вважати свідомість респондента єдиним джерелом відомостей про мотиви-спонуки чи їх можна дістати іншим способом; як виявити «приховані» мотиви, чи можна довіряти даним про мотиви-спонуки, одержаним під час опитування; і, нарешті, як використати ці дані в практиці прогнозування і управління.

Ці труднощі в соціологічному дослідженні мотивів спричинені насамперед тим, що визначення мотивів як спонук до дії, запозичені у психологів, не досить відповідають всій різноманітності застосування поняття «мотив» у практиці соціологічних досліджень для позначення виявлених внаслідок опитування думок респондентів про причини їхньої поведінки (наприклад, про причини звільнення, вибору професії).

Внутрішні спонуки до дії і психологи і соціологи позначають поняттям «потреба»⁴.

Операціональному застосуванню поняття «мотив» в соціологічних дослідженнях найбільше відповідає визначення мотивів не як спонук до дії, а як доводів, суджень, за допомогою яких дана особа чи соціальна група пояснює свою поведінку або поведінку інших⁵.

Мотиви завжди усвідомлені, зафіксовані в свідомості у вигляді якихось суджень. Якщо людина не сформулювала мотиву виконаної або потенціальної дії, то це означає, що вона не мала певного мотиву дії. При цьому слід мати на увазі, що мотиви формулюються не тільки

² Див.: R. Hall. Occupations and the Social Structure. Prentice—Hall, inc, Englewood Giffe, N. Y., 1969, p. 43; Д. А. Кижнадзе. Потребность. Поведение. Воспитание. М., 1968, стор. 48; П. М. Якобсон. Психологические проблемы мотивации поведения человека. М., 1968; Е. А. Лукашева. Мотивы и поведение человека в правовой сфере. «Советское государство и право», 1972, № 2; К. Обуховский. Психология влечения человека. М., 1972; Т. Шибуташи. Социальная психология. М., 1969.

³ К. Обуховский. Психология влечений человека. М., 1972, стор. 16.

⁴ Т. Вітвіцький пропонує позначати спонуки до дії поняттям «мотиваційні настанови». До мотиваційних настанов належать, як він гадає, фізіологічні потреби, потреби безпеки, незалежності, пізнання, скнарість, ненависть та інші настанови, бажання, прагнення, що склалися споконвіку. (Див. Т. Witwicki. Analiza rojecia motywa i motywacji. "Ruch Filozoficzny", t. XXIX, 1971, № 1).

⁵ Зауважимо, що латинське *motus* означає не тільки «діяти, приводити в рух», на що звичайно звертають увагу, визначаючи поняття «мотив», а також і «обмірковувати щось». І в російській мові слово «мотив» застосовується не тільки для позначення спонукальних причин якоїсь дії, але і в значенні доводів чогось (Див.: С. И. Ожегов. Словарь русского языка. М., 1970).

для пояснення дій (вербальних або невербальних), але й для пояснення пов'язаних з ними відносин, цілей, програм⁶.

Мотиви формулюються у процесі вербальної поведінки (зовнішньої або внутрішньої). Без допомоги свідомості ми не можемо визначити мотиви. Основним методом виявлення мотивів є опит.

Умовно всі форми вербальної поведінки, під час якої формулюються мотиви, назвемо мотиваційними процесами, серед яких можна виділити три основних: 1) мотивація як вербальна поведінка, що передує дії і спрямована на її пояснення і обґрунтування за допомогою суджень; 2) раціоналізація — формулювання мотивів дії, яка почалася або завершилася; 3) приписування мотивів — формулювання думок, тверджень, що пояснюють поведінку інших індивідів та груп.

Суть мотиваційних процесів полягає в поясненні поведінки на рівні буденної свідомості, яке має свої особливості, що відрізняють його від наукового пояснення. По-перше, якщо наукове пояснення не можна дати, не пославшись хоча б на один закон⁷, то в буденній свідомості мотиви висувуються, як правило, внаслідок зіставлення ситуацій, що підлягають поясненню, з соціальними цінностями й нормами, які виглядають найчастіше як рольові настанови. Такі цінності й норми (окремої особи або соціальної групи) виконують у мотиваційних процесах функції, подібні до тих, що їх у науковому поясненні виконують закони. По-друге, саме пояснення в мотиваційних процесах має, як правило, скорочений (ентимемний) характер. Цінності, норми тут здебільшого явно не присутні, а виступають як «самоочевидні», зрозумілі істини, яких немає потреби висловлювати відкрито. Ентимемний характер пояснень у буденній свідомості, за словами Є. О. Нікітіна, є не якимось спорадичним явищем, а його іманентною властивістю⁸.

Мотиви, що висувуються внаслідок різних мотиваційних процесів, виконують переважно різні функції. Ті з них, що сформульовані в ході мотивації, можуть бути чинниками, що сприяють виконанню дії або, навпаки, гальмують її. У даному разі мотиви безпосередньо впливають на прийняття або зміну рішення виконувати дію, на формування мети і програми діяльності. У процесі раціоналізації мотиви мають переважно захисні і контрольні функції⁹.

Приписування мотивів виконує в основному орієнтувальну або комунікативну функції. Воно є засобом для якогось спостерігача зробити поведінку інших упорядкованою і зрозумілою за допомогою відшукування норм, що пояснюють цю поведінку. Приписування мотивів сприяє також взаємному пристосуванню і здійсненню соціальних зв'язків між членами суспільства¹⁰.

Мотиви як доводи, що наводяться для пояснення поведінки, можна розрізняти на основі: характеру дій, які вони пояснюють, зміни доводів,

⁶ Див.: I. A. Alutto. Men, Motivation and Productivity "Professional Management Bulletin", 1969, V. 10, № 2. К. Обуховський, визначаючи, що мотиви слугують для пояснення поведінки, разом з тим надто вузько визначає їхній зміст, обмежуючи його лише цілями і програмами дій (К. Обуховський. Психологія вчення людини, стор 28). По-перше, у формулюванні мотивів, що пояснюють поведінку, цілі та програми діяльності може й не бути. По-друге, самі цілі й програми діяльності потребують обґрунтування за допомогою мотивів. До того ж та сама мета може пов'язуватись з різними мотивами і, навпаки, різні мотиви можуть обґрунтовувати ту саму мету. (Див.: А. П. Леонт'єв. Проблемы развития психики, М., 1972).

⁷ Див.: Е. П. Нікітін. Объяснение — функция науки. М., 1970, стор. 24; Р. Карнап. Философское обоснование физики. М., 1971, стор. 44—45.

⁸ Див.: Е. П. Нікітін. Объяснение — функция науки, М., 1970, стор. 24.

⁹ Див.: К. Обуховський. Психология влечений человека, стор. 23, 37; Т. Шибутани. Социальная психология, стор. 160.

¹⁰ Див.: Alan F. Blum, Peter Mettugh. The Social ascription of motives; Т. Шибутани. Социальная психология, стор. 166.

що формулюються в мотиві, і, нарешті, за ситуацією, в якій висуваються мотиви.

Мотиви можуть формулюватися для того, щоб пояснити окремі дії або цілу систему дій (поведінки, діяльності), а також цілі й програми, що стосуються цих дій. Нерідко мотиви розрізняють залежно від змісту діяльності, яку вони пояснюють. Наприклад, відзначають мотиви трудової діяльності, дозвілля, освіти та ін.

Твердження, що виконують роль визначення мотивів, можуть відображати зовнішні або внутрішні щодо особи чи групи обставини, які пояснюють дії. Внутрішні характеристики особи або групи (наприклад, їх потреби, цілі, відносини тощо), що наводяться як мотиви, слугують для пояснення суб'єктивної потреби в діях. Мотиви, що містять зовнішні щодо суб'єкта дії чинники, які зумовлюють його поведінку, використовуються для пояснення об'єктивної детермінованості дій.

Для пояснення поведінки в мотивах можуть наводитись або реально існуючі факти, незалежно від того, стосуються вони насправді даної дії чи ні, або факти вигадані, іноді зовсім фантастичні (наприклад, релігійні).

Істотний вплив на мотиваційні процеси, а, отже, й на визначення змісту самих мотивів має характер конкретної ситуації, що зумовлює мотиви. Мотивація, раціоналізація, а також приписування мотивів можуть відбуватися в звичайних (для індивіда або для групи) або в незвичайних (наприклад, під час опитування) умовах. Значною мірою на ситуацію, в якій відбуваються мотиваційні процеси, впливає їх об'єктивна спрямованість. Мотиви можуть формулюватися переважно «для себе» або «для інших». Внаслідок цього виникає проблема відповідності сформульованих респондентом в ході опитування мотивів «для інших» мотивам «для себе». Є. Антосенков і З. Купріянова, досліджуючи плінність кадрів у будівництві, дійшли висновку, що «мотиви, названі робітниками, цілком придатні для теоретичного розгляду і практичних висновків»¹¹. Проте цей висновок потребує перевірки.

Кожна соціальна група має свою ієрархію мотивів і певний «словник» для їх вираження. «Словник мотивів» — це сукупність засобів, використовуваних представниками даної групи, щоб пояснити свої дії. Ієрархія мотивів становить співвідношення різних мотивів за мірою їх значення для пояснення поведінки.

Виходячи з розуміння мотивів як суспільного явища, можна визначити деякі специфічні завдання їх соціологічного дослідження: виявлення ієрархії мотивів різних соціальних груп і словника для їх вираження; з'ясування відмінностей у словнику та ієрархії мотивів, сформульованих в ході різних мотиваційних процесів; вивчення співвідношення між мотивами поведінки і фактичною поведінкою різних груп; характеристика сукупності умов, які визначають специфічні для даної групи словник і ієрархію мотивів; розкриття характеру впливу мотивів на поведінку; дослідження мотивів, щоб виявити ціннісні орієнтації різних соціальних груп.

* * *

В статье рассматриваются некоторые социологические проблемы формирования мотивов человеческой деятельности. Исследуется структура побудительных мотивов, их влияние на практическое поведение человека. Раскрывается соотношение «потребность — побуждение — мотив — деятельность». Определяется зависимость формирования побудительных мотивов от общественных условий и ценностных ориентаций человека.

¹¹ Е. Антосенков, З. Куприянова. Текучесть рабочих кадров в строительстве. Новосибирск, 1970, стор. 183.

Методика дослідження показників ставлення до праці

А. М. ЯЦЕНКО

Планування соціального розвитку трудового колективу пов'язане із прогнозуванням соціальних та соціально-психологічних процесів на підприємстві. А передбачення потребує квантифікованого вихідного матеріалу. Отож, актуальною є проблема виміру соціальних та соціально-психологічних характеристик працівників підприємств, яка і собі потребує визначення певних груп працівників, що їхні означені характеристики мають спільні риси.

Виробничий колектив становить певним чином диференційовану соціальну спільність. Насамперед йдеться про відмінності за фаховими, кваліфікаційними, освітніми ознаками, за виробничою та соціальною активністю. Ці відмінності є наслідком соціально-економічного поділу праці, зокрема поділу на працю організаторську та виконавчу, а останньої — на розумову й фізичну, кваліфіковану й некваліфіковану тощо¹. Саме соціально-неоднорідна праця часто визначає соціальне обличчя працівника, його соціальний статус, характер міжособових контактів, структуру використання вільного часу тощо.

Слід зазначити, що у галузі трудової, виробничої діяльності діапазон поведінкових можливостей, як і нормативних приписів, обумовлюється передусім змістом фахової діяльності самих працівників. Цей зміст до того ж є визначальною характеристикою умов їхньої життєдіяльності у межах соціальної групи. Отож, у нормативній регуляції відбиваються й об'єктивні вимоги до працівника, що їх висуває сама виробнича діяльність, і рівень його загальної та фахової культури, освіти тощо.

Тому виробничий організм можна представити як систему позицій (рівнів) з відповідними нормативними приписами (вимогами, чеканнями) поведінки індивідів. У побудові такої системи застосовуються різні критерії². З нашого погляду, доцільно скористатися класифікацією, запропонованою А. Г. Здравомисловим і В. О. Ядовим³. У ній враховані специфічні соціально-професійні функції працівників, а це

¹ Див.: О. И. Шкаратан. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР. Историко-социологическое исследование. М., 1970, стор. 156.

² Див., наприклад: М. С. Айвазян. О методике исследования влияния процесса труда на личность. «Вопросы философии», 1965, № 6; З. И. Файнбург, Г. П. Козлова. К вопросу о группировках рабочих по содержанию труда. У зб.: Социальные исследования, вып. 2. 1968; И. Н. Таганов, О. И. Шкаратан. Исследование социальных структур методом энтропийного анализа. «Вопросы философии», 1969, № 5 та ін.

³ Див.: Человек и его работа. 3б. ст. М., 1967.

надзвичайно важливо для розв'язання завдань, що ставляться звичайно перед дослідником, соціологом-практиком.

Застосовуючи цю класифікацію під час дослідження⁴, ми виділили за схожістю змісту праці дев'ять соціально-професійних груп, або рівнів, в ієрархії позицій працівників на підприємстві.

Через те, що для кожного з таких рівнів характерні певні рольові чекання, зумовлені видом діяльності працівників, виникає потреба в уніфікації «показників» їхньої діяльності. Це дає змогу визначити певний комплекс якостей, притаманних усім позиціям. Уніфікація «показників» фактичної поведінки постає як одне із завдань конкретного соціологічного дослідження виробничого колективу зокрема тому, що потрібне порівняння працівників з різним соціально-професійним статусом за їхнім ставленням до праці.

За критерій оцінки ставлення до праці було прийнято характер усвідомлення індивідом його трудової діяльності, який залежить від характеру цільових установок щодо праці, від становища (позиції) працівника у конкретній виробничій ситуації, від організаційно-технічних умов праці тощо.

Ставлення до праці не є однозначним поняттям. Воно включає у себе і ставлення до фахової діяльності загалом, і зорієнтованість на певне службове просування, і стосунки з товаришами та колегами, з адміністрацією тощо.

Обов'язковою умовою правильного складання характеристики ставлення до праці є сумарна оцінка його об'єктивної та суб'єктивної сторін. Розгляньмо найтиповіші питання, що постають перед соціологом-практиком під час застосування методу експертизації для визначення об'єктивних показників ставлення до праці⁵.

Загальноприйнятої системи об'єктивних показників поки ще немає, є окремі більш-менш розгорнуті її розробки (наприклад, у згадуваній книжці «Людина і її праця»). Використаний у нашому дослідженні перелік об'єктивних показників ставлення до праці є одним із можливих. Він складається з таких пунктів:

- 1) ступінь відповідальності і сумлінності, що визначається за кількістю та якістю виготовленої продукції;
- 2) рівень трудової активності працівника, яка виявляється у його ініціативності, піклуванні про інтереси виробництва і оцінюється за участю працівника у поліпшенні організації праці, раціоналізаторстві та винахідництві;
- 3) рівень дисциплінованості працівника на виробництві, що визначається з інформації про наявність (відсутність) громадського осуду чи адміністративних стягнень.

Яким же чином був сформований цей набір якостей? Ми виходили з того, що змістові компоненти праці, функціонально пов'язані з соціальним статусом і позицією працівника, вимагають від нього певних якостей. Це сумлінність, відповідальність, досвідченість, кваліфікованість, дисциплінованість, організованість, ініціативність. Під час попереднього вивчення об'єкта дослідження і консультацій на підпри-

⁴ Дослідження здійснювалося відділом соціологічних проблем Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР і соціологічною лабораторією Одеського університету на судноремонтному заводі ім. 50-річчя Радянської України і на заводі «Автогенмаш». Загалом охоплено з 1969 по 1972 рік 7 тисяч чоловік. Розробка загальної програми належить І. М. Поповій.

⁵ Під об'єктивними показниками ставлення до праці маються на увазі оцінки якостей працівника адміністрацією, а під експертизацією — виявлення певної сукупності (набору) якостей, що характеризують яке-небудь соціальне явище, з допомогою опитування компетентних осіб — «експертів».

емстві вони були конкретизовані й поділені на ряд ознак — так і скла-лася система «емпіричних індикаторів».

З допомогою опитування експертів було виявлено, які з цих оз-нак насамперед потрібні працівникові у тій чи іншій позиції і наскіль-ки вичерпно характеризують вони його ставлення до праці. В даному разі в ролі експертів виступали головний інженер, головний конструктор, заступник директора з економічних питань, начальники відділів кадрів, праці й заробітної плати, начальник обчислювального центру, завідуючий підготовкою кадрів.

Текст опитувальної картки складався з таким розрахунком, щоб в ході експертизації розв'язати передусім два основних завдання: ви-явити вагу кожної ознаки, а також відібрати найзначущіші з них, уні-фікувати значущі ознаки, тобто відібрати ті з них, які найповніше ха-рактеризують позиції всіх працівників.

Експерти оцінювали значущість кожної ознаки за чотирибаль-ною шкалою (1 — ознака не характерна для даної позиції; 2 — ознака характерна, але незначною мірою; 3 — ознака характерна, але не завжди; 4 — ознака завжди характерна для даної позиції).

Вага ознаки для всіх згаданих якостей визначалася за формулою середнього арифметичного:

$$\bar{x} = \frac{\sum_{j=1}^n x_j}{n}$$

де x — оцінка ознаки, яку дав j -ий експерт, а n — кількість експертів. Критерій значущості ознаки базується на змістовій інтерпретації її числового показника. В даному разі ми виходили з емпірично вста-новленого факту, що ознака є значущою лише тоді, коли її оцінено балом 3 або 4. Оскільки ж у дослідженні враховувалося усереднене значення ознаки (так званий «узагальнений експерт»), значущими вва-жалися лише ті ознаки, які були оцінені трьома або більше балами. (див. таблиці на стор. 88, 89).

В результаті експертизації була складена система запитань до ад-міністрації, яка виявляла ставлення працівника до праці за об'єктив-ними показниками.

I. Досвідченість, кваліфіко-ваність

1. Досвід у межах своєї спеціальності
 - a) великий
 - b) достатній
 - c) недостатній
2. Якість роботи (продукції)
 - a) висока
 - b) середня
 - c) низька
3. Підвищення виробничої кваліфікації (зростання розрядності)
 - a) підвищує
 - b) не підвищує

II. Ініціативність

4. Участь у передових починках
 - a) бере участь
 - b) не бере участі
5. Участь у раціоналізації та винахідництві
 - a) бере участь постійно
 - b) бере участь епізодично
 - c) не бере участі
6. Пропозиції для поліпшення організації праці
 - a) пропонує
 - b) не пропонує

Таблиця 1

Встановлення ваги ознак за якістю «сумлінність, відповідальність»

№ п.п.	Соціально-професійні групи									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	
Ознаки, що характеризують ставлення працівника до праці	Нач. цеху, відділу, лабораторії	Інженер-конструктор	Інженери: технолог, механік, економіст	Ст. майстер, майстер, бригадир	Наладчик автоматів, верстатів	Слюсар-складальник, формувальник	Токар, фрезерувальник	Рахівник, комірник, нарядчик	Вантажник, оберувальник, підсобник	

Виконання норм виробітку	3	3,1	3	3,1	3	4	4	3	3
Випадки відмови від дорученої роботи	3,2	3,1	3,1	3,4	3,2	3,3	3,5	3,1	3
Чіткість виконання виробничих функцій	3,8	3,8	3,6	3,7	3,6	3,2	3,4	2,8	2,1
Узяття на себе нових обов'язків	2,7	2,6	2,5	2,6	2,5	2,6	2,5	2,6	2,6
Почуття відповідальності за доручену роботу	4	3,8	3,8	3,7	3,7	3,2	3,1	3,1	3,2

Уніфіковані ознаки за якістю «сумлінність, відповідальність»:

- 1) виконання норм виробітку;
- 2) випадки відмови від дорученої роботи;
- 3) почуття відповідальності за доручену роботу.

Таблиця 2

Встановлення ваги ознак за якістю «досвідченість, кваліфікованість»

№ п.п.	Соціально- професійні групи									
	I	II	III	IV	V		V	V	IX	
Ознаки, що характеризують ставлення працівника до праці	Нач. цеху, відділу, лабораторії	Інженер-конструктор	Інженери: технолог, механік, економіст	Ст. майстер, майстер, бригадир	Наладчик автоматів, верстатів	Слюсар-складальник, формувальник	Токар, фрезерувальник	Рахівник, комірник, нарядчик	Вантажник, оберувальник, підсобник	

Досвід у межах своєї спеціальності	3	3	3,5	3,7	3,4	3	3,1	3,3	3
Теоретичні знання у межах своєї спеціальності	2,8	2,8	3	3,1	2,5	3	2,7	2,5	2,1
Знання суміжних спеціальностей	3,9	3,4	3	3,8	3,1	3,1	3	2,2	1,1
Вміння організувати підлеглих	4	3,5	3,6	4	2,9	2,8	2,3	2	2,1
Загальна освіченість, ерудиція	3,6	3,8	3,5	3,3	3,1	3	3	2,8	1,5
Вміння працювати з людьми, керувати людьми (ввічливість, тактовність тощо)	4	3,8	3,7	4	3,3	3,2	2,9	2,8	2
Здатність охопити проблему в цілому	4	4	4	3,4	3,2	3,2	3	2,6	2,1
Якість праці (продукції)	3,3	3,8	3,9	3,4	3,8	3,9	3,8	3	3
Підвищення виробничої кваліфікації	3,9	3,8	3,6	3,3	3,5	3,7	3,5	3,2	3,1
Підтримання знань, кваліфікації на певному рівні	4	4	3,9	3,7	3,7	3,5	3,1	2,8	2,5

Уніфіковані ознаки за якістю «досвідченість, кваліфікованість»:

- 1) досвід у межах своєї спеціальності;
- 2) якість роботи (продукції);
- 3) підвищення виробничої кваліфікації.

Встановлення ваги ознак за якістю «дисциплінованість, організованість»

№ п.п.	Соціально-професійні групи									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	
Ознаки, що характеризують ставлення працівника до праці	Нач. цеху, відділу, лабораторії	Інженер-конструктор	Інженери: технолог, механік, економіст	Ст. майстер, майстер, бригадир	Наладчик автоматів, верстатів	Слюсар-складальник, формувальник	Токар, фрезерувальник	Рахівник, копирник, парадчик	Вантажник, обробувальник, підсобник	
Стан трудової дисципліни	4	4	4	4	4	4	4	4	4	
Наявність (відсутність) громадського осуду поведінки на роботі	3,1	3,5	3,1	3,3	3,2	3,2	3	3,3	3,1	
Вміння повсякденно організовувати свою роботу	4	3,9	3,9	4	3,4	3,5	3,1	3	2,1	
Акуратність	3,7	3,7	3,5	3,9	3,3	3,6	3,4	3,3	3,1	
Вміння підтримувати порядок на своєму робочому місці	3,7	3,9	3,3	3,6	3,4	3,5	3,4	3,2	3,1	
Вміння найдоцільніше використовувати робочий час	3,7	3,5	3,4	3,5	3,3	3,4	2,9	2,5	1,8	

Уніфіковані ознаки за якістю «дисциплінованість, організованість»:

- 1) стан трудової дисципліни;
- 2) наявність (відсутність) громадського осуду поведінки на роботі;
- 3) акуратність;
- 4) вміння підтримувати порядок на своєму робочому місці.

Встановлення ваги ознак за якістю «ініціативність»

№ п.п.	Соціально-професійні групи									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	
Ознаки, що характеризують ставлення працівника до праці	Нач. цеху, відділу, лабораторії	Інженер-конструктор	Інженери: технолог, механік, економіст	Ст. майстер, майстер, бригадир	Наладчик автоматів, верстатів	Слюсар-складальник, формувальник	Токар, фрезерувальник	Рахівник, копирник, парадчик	Вантажник, обробувальник, підсобник	
Участь у передових починках	3,1	3,1	3,5	3,4	3,6	3,5	3,6	3	3	
Участь у раціоналізації та винахідництві	3,5	3,6	3,4	3,1	3,7	3,6	3,4	3	3	
Пропозиції для поліпшення організації праці	3,8	3,1	3,5	3,3	3,2	3,4	3,6	3,1	3	
Прагнення виконати завдання нестандартними опособами	4	4	4	3,9	3,5	3,3	3,1	2,5	1,6	
Винаходження нових прийомів праці	3	3,5	3,1	2,1	2,8	3,1	2,6	2	1	
Вихід за межі нормативних способів виконання завдань, пропонування нових оригінальних рішень	3	4	3,9	2,9	3,5	3,4	3,3	1,5	1	

Уніфіковані ознаки за якістю «ініціативність»:

- 1) участь у передових починках;
- 2) участь у раціоналізації та винахідництві;
- 3) пропозиції для поліпшення організації праці.

III. Дисциплінованість, організованість	7. Стан трудової дисципліни
а) дисциплінований
б) недисциплінований
8. Наявність громадського осуду за поведження на роботі
а) не має
б) має
9. Акуратність, вміння підтримувати порядок на робочому місці:
а) так
б) ні
IV. Сумлінність, відповідальність	10. Виконання норм виробітку
а) перевиконує
б) виконує
с) не виконує
11. Випадки відмови від дорученої роботи
а) не бувають
б) бувають
12. Почуття відповідальності за доручену роботу
а) можна довірити відповідальну роботу
б) не можна довіряти відповідальній роботі

Отже, підсумкова номінальна шкала складається з 12 ознак. Під час перевірки на надійність (обґрунтованість, сталість, точність) виявилось, що ряд ознак з різних причин «не працює». Зокрема такі ознаки, як «досвід у межах своєї спеціальності», «підвищення виробничої кваліфікації», «участь у передових починах» наявні і в деяких інших ознаках (в даному разі — у «виконанні норм виробітку», «якості роботи (продукції)», «удосконаленні організації праці»). Від деяких інших ознак — «акуратність», «вміння підтримувати порядок на своєму робочому місці» — довелося відмовитися через їхню недостатню для даного дослідження інформативність. Тому вони не увійшли до остаточного варіанту. Шкала набула такого «робочого» вигляду:

I. Сумлінність, відповідальність	1. Виконання норм виробітку
а) перевиконує
б) виконує
с) не виконує
2. Якість роботи (продукції)
а) висока
б) середня
с) низька
3. Почуття відповідальності за доручену роботу
а) можна доручити відповідальну роботу
б) не можна доручати відповідальній роботі
II. Ініціативність	4. Участь у раціоналізаторстві й винахідництві
а) бере участь постійно
б) епізодично
с) не бере участі
5. Пропозиції для поліпшення організації праці
а) пропонує
б) не пропонує
III. Дисциплінованість	6. Стан трудової дисципліни
а) дисциплінований
б) недисциплінований

Така шкала дає змогу характеризувати з допомогою заданого відношення (об'єктивні показники трудової діяльності) працівників різних професійно-кваліфікаційних статусів. Як правило, доволі надійну інформацію про ці показники можна здобути і з допомогою аналізу заводської документації. Однак (це слушно відзначається в літературі, і з цим ми зіткнулися на практиці) інформація про об'єктивні показники ставлення до праці має бути, по-перше, набагато вичерпнішою, ніж та, що міститься в заводській документації. По-друге, оскільки

маємо співвідносити її з конкретними умовами виробництва, вона повинна легко зіставлятися з іншими позиціями всієї сукупності, що досліджується⁶. Саме таку, зручну для зіставлення й аналізу, інформацію дає метод експертизації.

У нашому дослідженні широко застосовувалися й інші методи: спостереження, аналіз заводської документації, інтерв'ю, анкетування. Причому одні з них правили за контрольні, а інші — за додаткові, доповнюючі методи одержання соціологічної інформації. Вибір соціологом-практиком того чи іншого методу дослідження залежить від конкретних умов дослідження, від цілей та завдань, що стоять перед ним, а отже, від характеру інформації, потрібної дослідникові.

На закінчення — коротко про деякі результати дослідження. Так, виявилось, що всі об'єктивні показники трудової діяльності (сумлінність, ініціативність, дисциплінованість) вищі у працівників, які працюють за високими тарифно-кваліфікаційними розрядами. Скажімо, кількість висококваліфікованих працівників (V—VI розряди), що перевиконують норму виробітку більш ніж удвічі, перевищує відповідну категорію працівників нижчої кваліфікації (I—II розряди). Майже кожний другий працівник високої кваліфікації — постійно чи епізодично — бере участь у раціоналізаторстві й винахідництві, тоді як абсолютна більшість низькокваліфікованих працівників (94,8%) пасивна з творчого боку. Якщо серед висококваліфікованих працівників на обстежених підприємствах кожний сьомий виробляє продукцію середньої або низької якості, то серед низькокваліфікованих ця кількість складає п'ятдесят процентів.

Слід також зазначити, що між поведінням працівника на виробництві і його суб'єктивним ставленням до праці є тісний взаємозв'язок. Це також було підтверджено під час дослідження. Як правило, високим об'єктивним показникам ставлення до праці відповідає задоволення нею, вибором фаху і рівнем кваліфікації. Можна твердити, що ініціативність, дисциплінованість і сумлінність є типовими якостями, що характеризують передового працівника соціалістичного виробництва.

* * *

Проблема научної оцінки отношения работника к труду является одной из важнейших в современной социологии, поскольку это отношение, как правило, актуализируется в установках, поведении, интересах индивида. Вместе с тем понятие «отношение к труду» неоднозначно; оно включает в себя и отношение к профессиональной деятельности вообще и социально-производственную ориентированность, взаимоотношения с коллегами и т. п. Таким образом, оценка отношения к труду представляет собой совокупность субъективных и объективных характеристик трудовой деятельности индивида. Но установить последние часто бывает затруднительно. Опыт конкретного социологического исследования свидетельствует, что для определения объективных характеристик трудовой деятельности может с успехом использоваться метод экспертизы.

В результате опроса так называемых экспертов, т. е. наиболее компетентных на предприятии лиц, создается шкала объективных показателей трудовой деятельности. Это дает возможность сопоставлять соответствующие показатели у работников различных профессионально-квалификационных статусов, эффективнее проводить кадровую политику на предприятии, укреплять производственные коллективы и совершенствовать управление ими.

⁶ Див.: Человек и его работа, стор. 67.

Визначення ефективності соціальних норм трудової діяльності

В. В. ПОПОВИЧ

Побудова комуністичного суспільства потребує дальшого удосконалення управління суспільним виробництвом — як необхідної умови підвищення його ефективності, як основної ланки економічного розвитку народного господарства. Важливі завдання щодо поліпшення способів управління суспільно-виробничими процесами поставлені перед радянською наукою XXIV з'їздом КПРС.

Одним із них є дослідження механізмів регулювання суспільних відносин. Це регулювання здійснюється різними видами соціальних норм¹. Особливу увагу слід приділяти такому аспектові зазначеної проблеми, як з'ясування ефективності соціальних норм.

Під соціальними нормами ми розуміємо правила поведінки, що існують у суспільстві і виникають внаслідок відображення у свідомості людини типових виробничих стосунків. Останні перетворюються у соціальну норму, якщо не суперечать соціальним людським потребам і стають оптимальним засобом їх задоволення.

Соціальна норма є своєрідним орієнтиром поведінки людини, регулятором її ставлення до праці та інших людей. Характерною рисою її є те, що вона має загальне значення для певної соціальної групи або суспільства загалом. Соціальну норму як регулятора поведінки соціальної групи не слід ототожнювати з регуляторами поведінки окремих індивідів, яка ґрунтується не тільки на загальних нормах, але й має своєю передумовою і чинники ненормативного характеру.

Поведінка, що характеризує соціальну групу, визначається спільними для всіх її членів цілями, завданнями тощо. Останні, будучи вираженням колективної потреби, є соціальними нормами. Тому можна твердити, що діяльність певної соціальної групи і суспільства загалом регулюється соціальними нормами, які є одним з важливих засобів упорядкування виробничих стосунків. Соціальні норми розрізняються між собою за специфікою та характером впливу на виробничі відносини. Визначити роль кожної з них у регулюванні трудової діяльності можна, тільки вирішивши її дію із сукупності дій усіх чинників, що регулюють дані відносини². Але навіть за сучасного стану застосування кількісних методів у дослідженні суспільних відносин виділення дії однієї соціальної норми із дії всієї сукупності норм, що регулюють дані відносини,— завдання досить складне.

¹ Питання про класифікацію соціальних норм не є предметом нашого дослідження. Крім загальновідомих видів соціальних норм — моральних, правових та ін.,— до соціальних належать, на нашу думку, і так звані технічні норми, оскільки вони, визначаючи правила поведінки із засобами виробництва, водночас, хоч і посередньо, регулюють відносини між людьми. Засоби забезпечення цих норм теж соціальні — моральні і правові.

² И. С. Самошенко, В. И. Никитинский. Некоторые проблемы методологии изучения эффективности правовых норм. У кн.: Проблемы социологии права, вып. 1. Вильнюс, 1970, стор. 42.

У нашій соціологічній літературі, де розглядаються в основному питання ефективності одного виду соціальних норм — норм права, ефективність норми визначається як співвідношення між метою і результатом дії норми. Існує й інший погляд, за яким визначення відповідності результату дії норми і її мети є недостатнім показником ефективності норми, оскільки потрібно враховувати і засоби забезпечення цього результату³. Під такими засобами розуміються всі матеріальні затрати, затрати людської енергії, часу, моральні та ідейно-політичні засоби, спрямовані на досягнення мети досліджуваної норми. Отже, ефективність однієї норми визначається через засоби всіх соціальних норм, що мають спільну мету, тобто фактично визначається сукупністю соціальних норм, що регулюють певні відносини.

Уявляється, що потрібно враховувати тільки ті засоби, які використовуються для досягнення мети норми, які має у своєму розпорядженні дана норма. Інші ж використовувані засоби не характеризуватимуть саме цю норму. Визначення ефективності соціальної норми за допомогою засобів усіх норм є позитивним, оскільки дає можливість визначити ефективність сукупності соціальних норм, що мають спільну мету. Але, визначаючи ефективність окремої норми, слід її засоби виділяти із сукупності всіх засобів, використовуваних для досягнення даної мети, так само як вирізняємо результат дії однієї норми із сукупного результату дії певної системи норм. Засоби, які має у своєму розпорядженні окрема норма, виражені в її санкціях. Санкції можуть бути заохочувальними, які застосовуються тоді, коли поведінка індивідів відповідає соціальним нормам, і караючими, — коли норма порушується. В обох випадках вони бувають як матеріальними, так і нематеріальними, наприклад грошова винагорода або ж позбавлення її, моральне схвалення або ж засудження вчинку у тій чи іншій формі. Санкції впливають на людську поведінку як стимули додержання норм, оскільки у специфічній формі відображають потреби людей найбільш узагальнено. Їх застосування і є засобом, що його використовує норма для досягнення мети.

Характерною рисою норм трудової діяльності є їх обов'язковість. Обов'язок, який встановлений нормою і визначає діяльність членів виробничого колективу, і буде в центрі нашої уваги у процесі висвітлення питань ефективності соціальних норм.

У багатьох випадках виконання обов'язку полягає не у вчиненні вимушених дій, а в задоволенні потреб суб'єкта у праці. Але мовою соціальних норм ці дії виражають виконання обов'язку, оскільки так здійснюється задоволення взаємних потреб індивідів. Зобов'язуючий характер дії соціальної норми є неодмінною умовою існування виробничого колективу і певною мірою не залежить від ставлення суб'єкта до тих вимог, які виражає норма.

В обов'язку, встановленому даною нормою, виражається безпосередня мета її. Сукупність обов'язків, визначених різними соціальними нормами, що регулюють виробничу діяльність, становить трудовий обов'язок членів виробничого колективу. Оскільки кожна з норм народжується в сфері суспільних відносин, в яких уже є соціальні норми, але які стали вже недостатніми регуляторами людської поведінки, то

³ Див.: А. С. Пашков, Л. С. Явнич. Эффективность действия правовой нормы. (К методологии и методике социологического исследования). «Советское государство и право», 1970, № 3, стор. 40—48. В. Б. Никитин, Л. И. Спиридонов, Е. А. Фомин, Об изучении эффективности социальной нормы как средства социализации. У зб.: Человек и общество, вып. IX, Л.; 1971, стор. 110—117.

мету окремої норми або певної сукупності соціальних норм можна визначити також як своєрідне усунення негативного впливу на суспільні відносини тих чи інших факторів. Цю мету у специфічній формі відображає обов'язок, встановлений нормою. Результат дії соціальних норм виражається мірою виконання трудового обов'язку членами виробничого колективу. Але визначити долю участі кожної з норм за допомогою цієї міри важко. Тому спробуємо зробити це іншим способом, так би мовити, йдучи «від протилежного», від фактів невиконання тієї чи іншої норми.

Міра невиконання трудового обов'язку відображається в невиконанні окремих його елементів, встановлених окремими нормами. І якщо виконання певної конкретної норми є «заслугою» ряду соціальних норм, то невиконання її (результат дії тих чи інших негативних чинників) — може свідчити як про провину індивіда, так і про «провину» даної норми. Адже під час встановлення її обов'язку треба було враховувати й інші соціальні норми, внаслідок чого стає можливим виконання даного обов'язку. Отже, можна сказати, що міра невиконання обов'язку, встановленого соціальною нормою свідчить про недосягнення мети норми. Інакше кажучи, ефективність соціальної норми можна визначити через визначення неефективності виконання цієї норми за тими відхиленнями у поведінці людини, які виникають під час реалізації цієї норми. З'ясуванню такого питання і присвячена ця стаття.

У процесі управління трудовою діяльністю виробничих колективів виникає потреба визначити ефективність не конкретної соціальної норми, а сукупності соціальних норм. В даному випадку здійснити це можна позитивним способом — за виконанням обов'язку. Але саме тільки виконання обов'язку, на наш погляд, не може бути достатнім показником ефективності регулювання трудової діяльності даного колективу, бо воно може статися внаслідок перевиконання обов'язку однією частиною колективу, тимчасом як інша цього не домоглася.

В економічній літературі поки що не вироблено єдиного показника ефективності суспільного виробництва. Щоб з'ясувати його, спробуємо розпочати з розгляду виконання трудових обов'язків членами виробничого колективу. Деталізувавши обов'язок, встановивши співвідношення між окремими елементами трудового процесу або його результату, можна визначити міру виконання обов'язку і тим самим — міру ефективності регулювання трудової діяльності. Але на практиці облік виконання трудових обов'язків членами колективу налагоджений недостатньо, що ускладнює визначення ефективності соціального регулювання виробничих колективів за виконанням обов'язку. Можна визначити міру виконання обов'язку через відхилення, тобто через невиконання обов'язку. У практиці виробничої діяльності невиконання обов'язку фіксується ретельніше, ніж виконання, бо перше є небажаним явищем, відхиленням від норми. Користуватися «негативним» методом можна, на нашу думку, і під час визначення ефективності окремої норми.

Зауважимо, що визначення недосягнення мети норми не однозначне визначенню її ефективності. Так, не можна стверджувати, що відсутність відхилень у людській поведінці є доказом ефективності даної норми, яка з розвитком суспільних відносин може ставати зайвою і зовсім не впливати на виконання обов'язку. При цьому функцію регулювання виконують інші норми (наприклад, замість правової — моральна норма). Відхилення у поведінці (невиконання обов'язку) ми

розглядатимемо як свідчення недостатньої ефективності соціальної норми, яка регулює дані відносини, того, що цілі цієї норми не досягнуті.

Разом з тим очевидно, що чим більше відхилення, тим більше потрібно засобів, щоб забезпечити додержання норми (виконання обов'язку). Те, якими є ці засоби, відображається в застосовуваних санкціях норми: чим більша санкція, тим менша ефективність норми. Безумовно, маються на увазі лише застосовувані санкції, а не просто ті, що встановлені нормою, бо норма з даним діапазоном санкцій може існувати давно, а застосування їх змінюється. При цьому не можна порівнювати між собою норми (і їх санкції), що регулюють різні суспільні відносини. Оскільки у санкціях, як засобах забезпечення ефективності норм, відображається міра відхилення поведінки від норми, тобто невідповідність результату меті, то можна зробити висновок, що неефективність соціальної норми визначається мірою невідповідності результату меті (невиконання обов'язку), а показником цієї невідповідності є засіб забезпечення ефективності норми, тобто застосовувані санкції.

Оскільки критерій визначення ефективності норми в даному випадку характеризує рівень виконання (невиконання) обов'язку, то санкцією є стягнення, тимчасом як з перевиконанням обов'язку пов'язані насамперед заохочення. Застосування верхньої межі у діапазоні санкцій, передбачених нормою, свідчить про неефективність виконання норми, бо величина санкцій відповідає величині відхилення поведінки від норми, а значні відхилення викликають потребу застосовувати суворіші заходи. Коли ж і при цьому відхилення не зменшуються, то засобом підтримання виконання обов'язку на потрібному рівні є або зміна змісту норми (тобто зміна обов'язку) з тим, щоб вона відповідала суспільним відносинам, які регулює, або посилення санкції даної норми, якщо відхилення не викликані неефективністю інших норм, від яких тією чи іншою мірою залежить ефективність даної норми.

Відхилення у поведінці того чи того члена колективу (пов'язані з невиконанням ним свого обов'язку), а також необхідність застосування у цих випадках певних санкцій свідчать про недостатню узгодженість особистих потреб працівника з потребами трудового колективу. Такі ситуації потребують регулюючого впливу як адміністрації, так і громадських організацій. Управління виробничим колективом ефективно тоді, коли воно постійно враховує розвиток і співмірність колективних і індивідуальних потреб, науково обгрунтовано керує цим процесом. Невід'ємною складовою частиною такого управління є виховання трудящих у дусі соціалістичного колективізму.

Важливим аспектом управлінської діяльності є своєчасне регулювання норм. Змінюючи норми, слід враховувати існування зв'язків даної норми з іншими, оскільки зміна однієї норми може викликати небажану зміну ефективності інших норм. При цьому виникає потреба у визначенні інструмента, за допомогою якого можна своєчасно виявити потребу у зміні норми або ж практики її застосування.

Регулювання трудової діяльності виробничого колективу полягає в дії соціальних норм на поведінку трудящих. Безпосереднє застосування соціальних норм на підприємстві в цьому розумінні певною мірою є управлінням виробничим колективом, яке залежить від регулювання, оскільки застосовувати можна лише норми, що регулюють згадані відносини. Зміна соціальних норм здійснюється в рамках ре-

гулювання, тоді як в управлінні лише перевіряється дія норм, їх ефективність. Тому, розглядаючи ефективність соціальних норм, які діють на конкретному підприємстві, слід мати на увазі, що значна частина цих норм має загальний характер щодо підприємства, можливості якого у підвищенні ефективності норм обмежені, оскільки зміна норм — переважно компетенція суспільства, держави. Крім того, розвиток трудових відносин певною мірою зумовлюється розвитком інших суспільних відносин. Тому ефективність соціальної норми тією чи іншою мірою залежить від ефективності норм, що регулюють інші суспільні відносини, а також від ефективності усїєї системи соціальних норм суспільства.

Будь-які зміни у суспільних відносинах прямо та посередньо впливають на ефективність конкретної соціальної норми, яка регулює певні виробничі відносини. Водночас підвищення або зниження ефективності однієї норми так чи інакше впливає на ефективність іншої норми. Як бачимо, ефективність норми може залежати від самої норми, а також від зміни ефективності інших соціальних норм. Визначення причин неефективності норми — важливе завдання, але насамперед здійснюється визначення ефективності (або неефективності) соціальної норми, зокрема, виявлення показників цієї ефективності.

Складовими частинами всякого трудового обов'язку є виконання норм виробітку, якість роботи, додержання технології виробництва, правил внутрішнього розпорядку тощо; але в кожному конкретному випадку вони можуть мати інший зміст, який загалом зумовлений вимогами виробництва. Ці вимоги і собі визначаються характером та умовами виробничого процесу. Відхилення від обов'язку (такі як: невиконання норм виробітку, випуск неякісної продукції, порушення технології виробництва, правил техніки безпеки, правил внутрішнього розпорядку тощо) є порушенням трудової дисципліни. Окремі вчинки, наприклад запізнення, є порушенням її за будь-яких умов. Але значущість його не однакова і залежить від особливостей виробництва. Так, у конвейерному виробництві запізнення працівника, як правило, більш відчутне, ніж у виробництві, що має індивідуальний характер, бо у першому випадку запізнення спричиняє невиконання обов'язку й іншими членами колективу. Чим відчутніше порушення трудової дисципліни, тим більше не виконується обов'язок. Отже, рівень дисципліни слід визначати, керуючись вимогами виробництва. Це визначення полягає у розкритті значущості окремих порушень і порушень дисципліни праці загалом, тобто у виявленні їх негативного впливу на виконання обов'язку членами всього виробничого колективу.

Як критерій визначення ваги порушень (відчутності їх у виробництві) ми використали оцінку адміністрацією дисциплінованості працівників підприємства, припустивши, що оцінка — це вираження потреб тих, хто оцінює, в оцінюваному. У даному випадку в оцінці адміністрації, яка повинна забезпечувати виконання обов'язків виконувачами, виражені потреби організації виробництва у дисциплінованості працівників.

Припущення, що оцінка відображає потреби, ґрунтується на даних конкретних досліджень. Так, у ході опитування трудящих кількох підприємств була зроблена спроба визначити роль громадських організацій у розв'язанні побутових і виробничих завдань на основі відповідей на запитання: «Чи допомагають громадські організації вирішувати виробничі питання?» і «Чи істотна роль громадських організацій у розв'язанні побутових питань (розподіл житла і т. п.)?» Коли порівнювали відповіді на ці два питання, з'ясувалося, що трудящі

оцінюють роль громадських організацій у розв'язанні виробничих завдань вище, ніж у розв'язанні побутових.

Господарське законодавство, що визначає принцип єдиноначальності в управлінні виробництвом, надає громадським організаціям більше прав у невиробничій сфері діяльності, а виробничу сферу розглядає як прерогативу адміністрації (порівняно з невиробничою). Тому насправді громадські організації не можуть відігравати, на наш погляд, більшу роль у виробничій сфері, ніж у невиробничій. Мабуть, оцінка трудящими ролі їх діяльності щодо побуту та виробництва відображає не фактичний стан справ, а потреби саме в такому розв'язанні побутових та виробничих питань. Чим більші потреби, тим вищі вимоги і відповідно нижча оцінка досягнутого. Очевидно, побутові потреби трудящі вважають задоволеними менше, ніж виробничі, тому відповідно й оцінюють вони роль громадських організацій у виконанні поставлених завдань.

Щоб підтвердити це припущення, ми спробували визначити рівень задоволення «побутових» потреб трудящих і порівнювали його з оцінкою ролі громадських організацій у розв'язанні побутових питань. Був знайдений порівняно точний показник «побутової» забезпеченості працівників, який складається із показників їх житлової та матеріальної забезпеченості. Визначаючи житлову забезпеченість, ми враховували існуючі нормативи житлової площі. Характерно, що на момент опитування близько 62 процентів працівників досліджуваних підприємств мали житлову площу понад встановлену норму на одного члена сім'ї. Вивчаючи матеріальну забезпеченість, ми керувалися рівнем прибутку сімей трудящих. В обох випадках індекс визначався так:

забезпечені і незабезпечені
всі опитані працівники

Об'єднання цих показників в один можливе, оскільки вони одноякісні, тобто їх визначення має однакову природу. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена між об'єднаним індексом побутової забезпеченості та оцінкою ролі суспільних організацій у вирішенні побутових питань, визначений на різних підприємствах у розрізі соціально-професійних груп та виробничих підрозділів, становить у середньому 0,72. Це свідчить про тісний зв'язок між цими показниками, тобто про те, що оцінка трудящих відповідає умовам їх побуту і, отже, визначається потребами. Так само оцінка адміністрацією дисциплінованості працівників зумовлена «виробничими» потребами адміністрації — потребами самого виробництва.

Рівень дисциплінованості працівників в оцінці адміністрації визначався двома способами: опитуванням представників адміністрації про дисциплінованість членів колективу, а також вивченням наказів адміністрації про порушення трудової дисципліни⁴. Опитуванням визначалась значущість не окремих видів порушень, а порушень, вчинюваних індивідами, тобто з'ясовувалась дисциплінованість останніх. В анкеті були передбачені такі можливі відповіді на питання про дисциплінованість працівника: дисциплінований; інколи порушує дисципліну; не дисциплінований.

Адміністрація відповіла також на питання, чи має даний працівник стягнення за порушення трудової дисципліни. Аналіз відповідей

⁴ Дослідження проводилися на Одеському судноремонтному заводі імені 50-річчя Радянської України, в Іллічівському морському порту, в спеціалізованому управлінні «Чорномортехфлот».

про дисциплінованість і наявність стягнень показав, що між цими двома показниками — тісний зв'язок. У дисциплінованих майже немає стягнень, недисципліновані і ті, хто іноді порушує трудову дисципліну, мають приблизно однакові стягнення. Очевидно, щоб представник адміністрації міг оцінити дисциплінованість працівника, як такого, який інколи порушує дисципліну, мають бути вагоміші підстави, ніж, наприклад, одне запізнення протягом року, чи навіть один прогул. Тому, визначаючи індекс дисциплінованості, ми об'єднували «випадкових» порушників з тими, кого залічували до «недисциплінованих»⁵. Отже:

дисциплінований — (бувають випадки порушень + не дисциплінований).
вся сукупність відповідей

Метод вивчення стану трудової дисципліни у виробничому колективі за допомогою адміністрації є досить ефективний щодо якості одержаної інформації. Але він має хиби, властиві будь-якому опитуванню. Тому для визначення стану трудової дисципліни краще досліджувати порушення і стягнення, зафіксовані у наказах адміністрації.

Накази адміністрації про порушення ґрунтуються на фактах порушень трудової дисципліни на підприємстві, що зумовлює об'єктивність інформації, яка міститься в них. На них спираються різні контрольні органи, наприклад прокуратура, здійснюючи нагляд за додержанням соціалістичної законності.

Хибою інформації, що міститься у наказах, є її неповнота, адже не на всіх підприємствах випадки порушення трудової дисципліни фіксуються систематично. Якщо ж це робиться, то щодо порушень, найбільш відчутних у виробництві. Відомо, що чим менше порушення, тим більше підстав вважати, що воно залишиться не зафіксованим у наказі керівника. Наприклад, після першого ж запізнення на роботу адміністрація звичайно попереджає працівника, і тільки неодноразове повторення такого порушення спричинює застосування адміністративного стягнення, колективне осудження. Водночас на порушення правил техніки безпеки, що викликає значні матеріальні збитки, керівник реагує негайно. Як бачимо, найчастіше у наказах фіксуються найбільш відчутні для підприємства порушення трудової дисципліни. Значущість такого порушення, його «грубість» визначається його негативним ефектом у виробництві.

Здавалося б, саме їх можна використати як показник рівня трудової дисципліни виробничого колективу. Але в наказах адміністрації звертається увага і на малозначні порушення. Як же виділити із усієї сукупності провин, що їх чинять працівники, найбільш значні, щоб зрівняти різні підприємства? Можна вважати грубими порушеннями прогули, появу на роботі у нетверезому стані, залишення роботи без дозволу. Адже все це завдає великої матеріальної та моральної шкоди суспільству загалом та кожному підприємству зокрема. Разом з тим безперечно, що на різних підприємствах, незважаючи на всю свою «значущість», прогули неоднаково позначаються на виробничому процесі. Крім того, трапляються й інші найбільш відчутні для колективу порушення. Порушення правил техніки безпеки, технології виробництва, які спричинюють значні матеріальні втрати, за своїм негативним ефектом часто серйозніші, ніж прогули. Але те саме порушення правил техніки безпеки чи технології виробництва буває незначним з погляду адміністрації і не викликає з її боку реакції. Отже, за форму-

⁵ Аналогічно вивчали дисциплінованість ленінградські соціологи. Див.: Человек и его работа. М., 1967, стор. 68.

люванням наказу визначити вагомість тієї чи іншої провини працівника не завжди можливо, оскільки у кожному окремому випадку залежно від конкретної ситуації вона може мати різне значення і тому оцінюється по-різному.

Очевидно, що більш точно значущість порушень можна визначити, спираючись на інформацію не тільки про те, які з них вчинені, а й про те, яких заходів ужито і щодо покарання винних. При цьому ми припускаємо, що, як правило, більш грубе порушення викликає і суворіше стягнення, тобто засуджувальну реакцію адміністрації, зумовлену потребою виконання трудових обов'язків членами виробничого колективу перед суспільством. Стягнення — один із засобів досягнення виробничим колективом тієї мети, що стоїть перед ним.

Оскільки більш значущі у виробництві порушення караються суворіше, то, очевидно, за суворістю стягнення можна судити про значущість, грубість порушень на підприємстві і, отже, про стан трудової дисципліни.

Стягнення, застосовувані адміністрацією, можна поділити на кілька груп. 1. Моральні: а) зауваження, б) догана, в) сувора догана. 2. Морально-матеріальні: а) позбавлення премії, б) зауваження, догана, сувора догана і позбавлення премії, в) тимчасове переведення на іншу роботу. 3. Звільнення з роботи. Останнє стягнення застосовується надто рідко. Тому в основному може йтися лише про дві групи стягнень: моральні і морально-матеріальні.

Зауважимо, що в законодавстві не зазначене таке стягнення, як позбавлення премії (остання має бути нагородою за перевиконання обов'язку). Але фактично премія дається всім працівникам, за винятком порушників трудової дисципліни, тому позбавлення її теж є стягненням, яке нерідко застосовують за порушення трудової дисципліни на досліджених нами підприємствах.

Морально-матеріальні стягнення суворіші, ніж моральні, і застосовуються за порушення, які явно відзначаються своєю грубістю. Так, за прогули, які є провинною, безумовно, значнішою, ніж запізнення, адміністрація Іллічівського морського порту карає переважно морально-матеріальними стягненнями, а за запізнення до порушників застосовуються стягнення переважно морального характеру. (Див. таблицю).

Питома вага морально-матеріальних стягнень серед усіх стягнень з окремих видів порушень

Характер порушення	Питома вага суворих стягнень серед усіх стягнень за дане порушення
Поява на роботі у нетверезому стані	1,0
Прогули	0,91
Залишення роботи без дозволу	0,86
Порушення правил техніки безпеки	0,81
Порушення технології виробництва та правил технічної експлуатації машин і механізмів	0,71
Невиконання завдань, розпоряджень, відмова від виконання	0,63
Недбале ставлення до майна	0,58
Недбале ставлення до виконання обов'язків, неякісна праця	0,53
Погана організація праці	0,50
Незадовільний контроль за виконанням робіт	0,40
Невимогливість	0,37
Запізнення	0,25

Отже, морально-матеріальні стягнення можна вважати порівняно суворими (до них ми приєднуємо і звільнення з роботи). Питома вага цих стягнень, яка тим більша, чим більше грубих порушень на підприємстві, може бути використана як показник дисциплінованості колективу. Аналіз порушення трудової дисципліни в Іллічівському порту за питомою вагою суворих стягнень підтверджує цей висновок.

Як бачимо, поява на підприємстві у нетверезому стані, прогули і залишення роботи без дозволу караються суворіше, ніж інші порушення, оскільки найбільш негативно позначаються на справах трудового колективу. І хоч питома вага цих порушень серед усіх інших може бути незначною і свідчити загалом про дисциплінованість виробничників, питома вага суворих стягнень є точнішим показником.

Існує тісний зв'язок між дисциплінованістю, визначеною внаслідок опитування адміністрації, і дисциплінованістю, визначеною за питомою вагою суворих стягнень. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена між цими двома показниками у розрізі соціально-професіональних груп досліджуваних підприємств у середньому — 0,88.

Розглядаючи суворість стягнення як показник дисциплінованості колективу, треба враховувати особисті якості керівника, які, безумовно, впливають на визначення характеру стягнення. Але вплив цей не може бути надмірним, він обмежений вимогами виробництва. Як ми вже встановили, обов'язок і, отже, його виконання, тобто значущість порушення, зумовлені особливостями підприємства. Тому і всі керівники за більш значущі порушення карають суворо, хоча, можливо, й неоднаково. Крім цього, наш показник визначений так, що нейтралізує вплив особи керівника. Наприклад, до суворих стягнень ми залічуємо як позбавлення премії на 10%, так і позбавлення премії на 100%. Однакове значення має також позбавлення премії на 10% і звільнення з роботи. Тому можна твердити, що суворість стягнення визначається лише одним фактором — вимогами виробництва.

Отже, показником недисциплінованості, тобто відхилення поведінки від норм, що регулюють трудову діяльність, є суворість стягнення — питома вага суворих стягнень серед усіх стягнень, або інакше — коефіцієнт суворих стягнень. Цей коефіцієнт може бути використаний як для визначення неефективності сукупності норм трудової діяльності виробничого колективу, так і для визначення неефективності кожної соціальної норми зокрема, а також, гадаємо, і як показник неефективності нормативного регулювання нетрудових відносин.

У своєму дослідженні ми обмежилися аналізом адміністративних стягнень. На основі цього аналізу можна, на наш погляд, робити висновок щодо ефективності як правових, так і неправових норм, оскільки існування порушень свідчить про певну неефективність не тільки правової норми, але й інших соціальних норм, що регулюють дані відносини.

Зазначимо, що ефективність однієї і тієї ж соціальної норми може бути різною — залежно від об'єкта регулювання. Назвемо кілька її аспектів: 1) загальна ефективність норми, яка визначається щодо всієї сфери дії норми; 2) ефективність норми щодо певної соціальної групи трудящих; 3) ефективність норми у регулюванні конкретних виробничих відносин; 4) ефективність соціальної норми щодо конкретного підприємства (територіального регіону).

Наявність загального показника ефективності соціальної норми полегшує дослідження причин недостатньої ефективності тих чи інших конкретних норм. Як ми вже зазначали, неефективність норми не завжди залежить від самої норми. Тією чи іншою мірою вона зумовлена

недостатньою ефективністю інших соціальних норм, з якими досліджувана норма пов'язана. Знаючи рівень ефективності цих норм і характер зв'язку з ними досліджуваної норми, можна встановити і причини неефективності даної норми. На наш погляд, тими нормами, від яких насамперед залежить ефективність інших соціальних норм трудової діяльності, є технічні, оскільки саме вони безпосередньо регулюють виробничий процес. Технічні норми значно швидше приходять у невідповідність з рівнем розвитку суспільного виробництва, ніж інші види соціальних норм. Підвищення їх ефективності забезпечується постійним приведенням їх у відповідність з рівнем сучасної науки і техніки, з суспільними потребами і можливостями.

* * *

В статье излагаются методологические и методические основы определения эффективности социальных норм по отклонениям в человеческом поведении. Используя материалы конкретных социологических исследований, автор приходит к выводу, что одним из показателей величины отклонения от соблюдения социальных норм является тяжесть наказания, то есть величина применяемых обществом санкций социальных норм.

Дослідження виробничої обізнаності робітника

А. В. ШИШОВА, В. С. МАКСИМЕНКО

Наукове управління соціалістичним виробничим колективом є процесом не тільки регулювання, але й обміну інформацією. Серед інших засобів управління — стимулів, санкцій, зміни соціальних позицій тощо — істотне місце посідає інформування, поширення соціальної інформації.

У соціальному управлінні інформація, повідомлена індивідові, становить засаду і стимул до бажаної поведінки. Тому поінформованість є одним з вирішальних чинників наукового управління соціалістичним виробничим колективом.

У нашій попередній статті¹ було розглянуто теоретичний аспект вивчення поінформованості як виробничої обізнаності в умовах сучасного промислового підприємства, а також викладено методику і техніку дослідження цього феномена².

Завершення конкретного соціологічного дослідження, здійсненого на одному з судноремонтних заводів Одеси відділом соціологічних проблем управління Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР за безпосередньою участю авторів, дає змогу викласти здобуті результати, а також розширити й уточнити матеріали попереднього аналізу, наведені в першій статті.

Безперечно, на підставі даних, одержаних на одному підприємстві, не можна зробити достатньо загальних висновків без зіставлення їх з даними, одержаними іншими авторами в інших умовах виробничої діяльності. А тут ми наштотвуємося, так би мовити, на «аспект порівняльності» — дається взнаки неідентичність методик в дослідженнях, що їхні результати порівнюються.

Проблема уніфікації принаймні основних процедур соціологічного вимірювання лишається однією з пекучих і, на жаль, досі не розв'язаних проблем конкретних соціологічних досліджень. Втім, зіставлення результатів на практиці робляться і робитимуться надалі, бо цього потребує процес здобуття нового наукового знання. Отже, слід якнайшвидше ліквідувати прикру прогалину в методиці соціологічного вимірювання.

Ведучи мову про зіставлення, ми солідаризуємося з думкою А. Н. Алексеева про те, що таке «... порівняння матеріалів ряду досліджень можливе поки що тільки з боку загальних тенденцій... Можна вважати, що одне дослідження підтвердило результати іншого, якщо в тому й іншому виявлено наявність деякого зв'язку між цими, подібними в різних дослідників, параметрами»³.

Отож, розглянемо деякі конкретні результати. Обізнаність працівників заводу по всіх виділених блоках інформації⁴ (надалі для зруч-

¹ Див.: «Філософська думка», 1973, № 3.

² Зазначена методика має достатньо загальний характер і може бути використана для широкого кола аналогічних завдань.

³ А. Н. Алексеев. Опыт сопоставительного анализа результатов различных исследований массовой коммуникации. У зб.: Проблемы социологии печати, вып. II. Новосибирск, 1970, стор. 179—180.

⁴ Про блоки інформації див. згадану статтю В. С. Максименка і А. В. Шишовой, стор. 33—34.

ності коротко називатимемо її інтегральною обізнаністю) становить 0,32. Це відносно незначна величина, якщо зважити на те, що теоретично обізнаність може набувати значень, що містяться між 0 (жоден працівник не обізнаний з жодним із питань) і 1 (всі працівники обізнані якнайвичерпніше з усіма питаннями).

Привертає до себе увагу те, що поінформованість по різних блоках зовсім не однакова. Найбільше обізнані працівники з правилами внутрішнього трудового розпорядку (III блок, рівень 0,50), з можливостями кваліфікаційного та загальноосвітнього зростання (IV блок, рівень 0,43), найменше — з виробничою діяльністю колективу (I блок, рівень 0,23), з матеріально-побутовими питаннями, розв'язуваними на підприємстві (V блок, рівень 0,09).

Якщо перейти до окремих питань, то виявиться, що найбільша поінформованість припадає на такі з них: що вважається прогулом (0,68), від чого залежить обсяг так званої «тринадцятої зарплати» (0,58), за що адміністрація має право позбавити премії (0,52).

Найменше поінформовані працівники про розміри фондів громадського споживання (0,04), про строки виконання річних планів (0,04), про середньорічне зростання заробітної плати (0,04) і продуктивності праці (0,11), про виконання планових завдань з основних показників (0,13) тощо.

Докладна інформація про фактичну обізнаність працівників з різних питань має практичну цінність для вдосконалення заводських засобів масової комунікації (зрозуміло, у статті наводиться лише незначна частина тієї інформації, яку одержано під час дослідження і яка стане в пригоді адміністрації, партійній та громадським організаціям заводу, допоможе поліпшити агітаційно-пропагандистську роботу).

Низька поінформованість щодо низки зазначених вище питань характерна не тільки для обстеженого підприємства. Тою чи іншою мірою здобуті результати подібні до тих, які містяться в інших дослідженнях⁵.

Досі йшлося про зіставлення виробничої обізнаності всіх працівників по різних елементах інформації (блоках, питаннях). Безперечний інтерес становить зіставлення обізнаності працівників, які належать до різних демографічних і професійних груп, причому обізнаності як інтегральної, так і по окремих елементах.

Істотний вплив на виробничу обізнаність справляє соціальне становище працівника. Найбільше поінформовані інженерно-технічні працівники (0,42), найменше — службовці (0,24). Обізнаність робітників набуває проміжкового значення, проте вона ближча до поінформованості службовців (0,30). Це стосується не лише інтегральної поінформованості, але й обізнаності з окремих питань. Так, рівень поінформованості ІТП про умови преміювання, наприклад, становить 0,31, робітників — 0,25, службовців — 0,14. І тут поінформованість робітників, як і раніше, набуває проміжкового значення, але цього разу вона ближча до поінформованості ІТП.

Виділені групи однорідні за рівнем обізнаності. Наприклад, у групі ІТП поінформованість організаторів первинних виробничих колек-

⁵ Див., наприклад: Н. С. Мансуров. Общественная психология и планы социального развития предприятия. У зб.: Социальное планирование в условиях хозяйственной реформы, вип. II. Инф. бюлл. ССА, № 51, 1971; А. Яковлев. XXIV съезд КПСС: проблемы идейно-воспитательной работы. «Коммунист», 1971, № 10; В. Колосков. Доска почета в зеркале социологии. «Литературная газета», 1971, № 39.

тивів (IV структурна група) ⁶ становить 0,42, а представників кваліфікованої розумової праці (III структурна група) — 0,41. Порівняно близькі за рівнем обізнаності й різні групи робітників: значення індексів містяться між 0,27—0,32. Показово, що найбільш поінформованими є представники кваліфікованої і висококваліфікованої фізичної праці (0,32—0,31), найменш — представники некваліфікованої праці (0,27). При переході від інтегральної обізнаності до поінформованості по блоках, відзначена особливість зберігається, тобто вона практично не залежить від типу інформації ⁷.

За допомогою здобутих під час дослідження даних можна порівняти обізнаність працівників, що мають різні соціально-демографічні ознаки. Якщо розглянути достатньо представницькі, «наповнені», «стажні» групи (скажімо, з інтервалом у 5 років), впаде в око тенденція збільшення поінформованості із зростанням стажу ⁸. Цей факт можна пояснити тим, що обрано саме такий тип інформації: пригадаймо, що йдеться про виробничу обізнаність. Вона — в середньому — із збільшенням часу перебування працівників на підприємстві має зростати (можливо, цей факт і не становить особливого наукового інтересу, проте для нас він цінний з точки зору перевірки здобутих результатів на надійність).

Зі збільшенням віку працівників виробничу обізнаність спочатку зростає, досягаючи максимуму, що припадає на тих, які належать до вікової групи 31—40 років, а потім не набагато, але монотонно зменшується ⁹. Максимальна обізнаність працівників віком 31—40 років, як видно, значною мірою зумовлена їхньою особливою активністю. На цю обставину звертає увагу ряд дослідників ¹⁰. До певної міри максимальна обізнаність працівників цієї вікової групи пов'язана, можливо, з їхньою загальною «благополучністю»: вони характеризуються стабільністю (коефіцієнт плінності вдвоє нижчий за середньозаводський), високим кваліфікаційним рівнем, максимальною заробітною платою, високою вдовolenістю роботою тощо.

Чітко простежується залежність між виробничою обізнаністю й освітою працівників. Мінімальною є поінформованість працівників з початковою освітою, далі, з підвищенням освітнього рівня, вона монотонно зростає, досягаючи найбільшого значення у працівників з вищою освітою. Зв'язок, таким чином, тісний, позитивний ¹¹.

У теорії семантичної інформації звертається увага на те, що завоювання інформації великою мірою визначається інформаційним запа-

⁶ Поняття структурної групи запропоноване О. І. Шкаратаном. Див., наприклад: О. І. Шкаратан. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР. М., 1970.

⁷ Певна річ, це не виключає деяких «відхилень», коли розглядається обізнаність з окремих питань.

⁸ Якщо виділити дрібніші інтервали, стане помітною низька поінформованість працівників зі стажем 4—5 років. Цікаво, що ця група характеризується низькою вдовolenістю роботою і заробітною платою, їй притаманна велика плінність.

⁹ Тут йдеться про середню тенденцію. А під час докладного розгляду привертає до себе увагу вікова група 22—24 роки, для якої характерна низька поінформованість. І тут вона супроводиться низькою вдовolenістю роботою, заробітною платою, а також високою плінністю.

¹⁰ Див., наприклад: «Литературная газета» и ее читатель (опыт организации конкретно-социологического исследования). У зб.: Проблемы социологии печати, вып. II. М., 1972, стор. 132.

¹¹ У зіставленні впливу різних ознак на виробничу обізнаність інтерес становить порівняння варіаційних розмахів індексів поінформованості в різних «перерізах». Так, наприклад, у працівників різних вікових груп він дорівнює 0,06 (0,34—0,28), в групах з різним стажем — 0,12 (0,36—0,24), в соціально-професійних групах — 0,18 (0,42—0,24), в групах з різним рівнем освіти — 0,20 (0,42—0,22).

сом індивіда (так званим «тезаурусом») ¹². На стан же тезауруса передусім впливає загальноосвітній рівень індивіда. Отож, ефект будь-якого інформування, і зокрема виробничого, як ми бачимо, істотною мірою визначається рівнем загальної освіти людини.

Підкреслимо, що виробнича обізнаність є результатом впливу різних «перехресних» чинників, її не можна пояснити дією лише одного, бодай дуже важливого чинника. Доведемо це на прикладі. Хоча вплив освіти, як було показано, дуже важливий, істотний і простежується досить чітко, недостатньо зважити тільки на цей чинник, щоб пояснити, наприклад, такі результати: освітній рівень службовців дещо вищий, ніж робітників, проте поінформованість перших — нижча. Тут явно простежується вплив такого чинника, як соціальний статус.

На структуру фактичної поінформованості, як уже відзначалося, впливає вибірковість сприйняття інформації. Відбір відомостей визначається потребами, інтересами і цілями особи, при цьому відбираються, як правило, ті відомості, які мають «шанс» бути реалізованими у конкретній діяльності.

Зазначеною особливістю характеризується обізнаність не лише усієї вивченої сукупності працівників. Хоч рівні поінформованості різних демографічних і соціально-професійних груп різні, проте послідовність розміщення блоків інформації за рівнем обізнаності залишається подібною (зокрема, III блок завжди виходить на перше місце), незначна розбіжність в розміщенні блоків не позначається на загальній тенденції.

Усередині III блоку найбільша обізнаність припадає на питання, пов'язані з позбавленням премії і «тринадцятої зарплати». До цих санкцій, як до мір покарання, на заводі вдаються найчастіше (як показав аналіз заводської документації, здійснений В. В. Поповичем); до того ж, на думку працівників заводу, ці заходи найефективніші ¹³⁻¹⁵.

Вибірковість сприйняття інформації виявляється також у відносно низькій обізнаності працівників, старших за 30 років, з формами організованого проведення дозвілля. Ці форми переважно «молодіжні», тому зрозумілим є «згасання» інтересу до них із збільшенням віку і, як наслідок, зменшення поінформованості. Аналогічно пояснюється і нижча обізнаність працівників, що мають вищу освіту, порівняно з працівниками інших освітніх груп щодо питань, пов'язаних з можливостями підвищення кваліфікації й освіти (IV блок), а також із створеними на підприємстві можливостями проведення дозвілля (VI блок).

Однією з причин низької обізнаності працівників з соціалістичними зобов'язаннями колективу є, як показав аналіз змісту заводських джерел інформації, недостатнє, іноді формальне висвітлення цих питань: не роз'яснюється, яке значення має виконання соціалістичних зобов'язань для реалізації особистих цілей працівників, не показується зв'язок колективних та індивідуальних цілей (тут з усією гостротою постає питання про дієвість заводських засобів масової кому-

¹² Див.: Ю. А. Шрейдер. О семантических аспектах теории информации. У зб.: Теоретические проблемы информатики. М., 1968.

¹³⁻¹⁵ Разом з поінформованістю ми вивчали також громадську думку працівників про застосовувані на підприємстві санкції. Відомості про поширеність різних заходів для заохочення і покарання порівнювались із думкою про їхню ефективність. Найпоширеніша міра покарання — догана, на думку працівників, вживається занадто часто і не завжди дає бажані наслідки. Водночас такі заходи, як переведення на нижчеоплачувану роботу, перенесення відпустки з літнього часу на інший, пересунення черги на квартиру тощо, недооцінюються адміністрацією.

нікації,— питання, яке вимагає пильної уваги і спеціального дослідження).

Ці та багато інших результатів, які не наводяться тут через брак місця, підтверджують справедливність загального висновку про те, що добирається і фіксується функціонально корисна інформація, яка має особистісно-практичне значення й цінується як орієнтир для діяльності в конкретних виробничих умовах.

Ми мали на меті зіставити поінформованість працівників з їхньою фактичною поведінкою. Встановлено міцну позитивну кореляцію між виробничою обізнаністю й участю у громадській роботі¹⁶. Важко однозначно відповісти, що в даному разі є причиною, а що — наслідком. Можна зробити припущення, що кожний з чинників частково є причиною, а частково — наслідком: висока поінформованість може породжувати високу активність у сфері громадської діяльності; висока активність, у свою чергу, може зумовити і високу поінформованість. В принципі, проте, не виключено, що цей зв'язок є зв'язком супроводження, тобто наслідком дії деякого третього чинника, наприклад, освіти або соціально-професійної належності.

Виявлена міцна негативна кореляція між поінформованістю і плинністю: максимально «плинні» групи працівників водночас є мінімально поінформованими і навпаки.

Треба відзначити, що не підтвердилися наші припущення про наявність міцної значущої кореляції між виробничою обізнаністю працівників і такими показниками трудової діяльності, як виконання норм виробітку, досвід роботи в межах спеціальності, якість продукції, участь у раціоналізаторстві та винахідництві, трудова дисципліна.

Нам не вдалося достатньо вивчити характер зв'язку між виробничою обізнаністю і таким показником суб'єктивного ставлення до праці, як вдоволеність роботою (підприємством), хоч багато груп, в яких виявлено низьку вдоволеність роботою (наприклад, як ми бачили, працівники віком 22—24 роки, працівники зі стажем 4—5 років та ін.), характеризуються і низьким рівнем виробничої обізнаності. Це питання потребує дальшого спеціального дослідження.

Спинимось дещо докладніше на специфічному характері проведеного дослідження поінформованості. Як правило, дослідники фіксують оцінку індивідом своєї обізнаності з тих чи інших питань. Таку поінформованість природно назвати оціночною. Вимірена нами поінформованість є фактичною, бо ми дізнавалися, що насправді (фактично) індивідові відомо про кожний з елементів інформації. На нашу думку, безперечний інтерес становить зіставлення (бажано в рамках того ж самого дослідження) фактичної поінформованості з оціночною. Для реалізації цього завдання ми включили до анкети, разом із запитаннями, орієнтованими на виявлення фактичної поінформованості, низку запитань типу: «Якою мірою ви поінформовані про...?» — з віялом відповідей: «добре», «задовільно», «погано». Відповіді на ці запитання дають нам, очевидно, оціночну поінформованість.

Зіставивши обидва типи запитань з одним і тим же елементом інформації, ми дістали можливість зіставити самооціночну і фактичну

¹⁶ З цього погляду становлять інтерес дані, одержані на Таллінському електричному заводі імені М. І. Калініна, де вивчалась робота системи політосвіти. Найбільш активними виявились інженерно-технічні працівники (вони, за нашими даними, найбільш поінформовані на підприємстві), найменш активними — службовці (за нашими даними, найменш поінформовані). Див.: М. И. Федорова. Система политического просвещения на заводе. (Опыт конкретного социологического исследования). У зб.: Проблемы научного коммунизма, вип. II. М., 1968.

обізнаність¹⁷. Головний висновок з такого зіставлення: самооцінки завжди вищі за фактичну поінформованість, але, за деяким винятком (в окремих вікових, «стажних», «освітніх» групах), крива самооцінок «повторює» рух кривої фактичної поінформованості.

Обґрунтуємо цей висновок деякими конкретними результатами. Фактична обізнаність з сукупності питань, виділених для зіставлення поінформованості, в інженерно-технічних працівників становить 0,46, «самооціночна» ж — 0,79, тобто на 0,33 вища. У робітників відповідні показники — 0,34 і 0,64, тобто перевищення — 0,30. У службовців — 0,24 і 0,5, перевищення — 0,27. Таким чином, у працівників усіх основних соціально-професійних груп самооцінки вищі за фактичну обізнаність, причому перевищення майже однакове: приблизно 0,30.

Аналогічна картина спостерігається і під час зіставлення поінформованості працівників різних «стажних» груп. Зауважимо лише, що мінімальне перевищення — у працівників зі стажем до одного року, максимальне — у працівників зі стажем понад 20 років.

Відзначена вище загальна тенденція спостерігається і під час зіставлення поінформованості працівників різних освітніх груп. Виявлена тут така особливість перевищення: максимальне — у працівників низького освітнього рівня (початкова освіта і 5—7 класів), мінімальна — у тих, що мають вищу освіту. Цікаво, що значно завищують оцінку своїх знань працівники з освітою 10—11 класів і незакінченою вищою.

Хоч у віковому «перерізі» крива самооцінок так само у принципі аналогічна кривій фактичної обізнаності, а перевищення теж приблизно однакове у працівників різних вікових груп, воно є мінімальним у наймолодших працівників (до 18 років і 19—21 рік). Зі збільшенням віку спостерігається тенденція до завищення власної обізнаності.

Те, що крива самооцінок, хоч і розміщується над кривою фактичної поінформованості, усе ж приблизно повторює її рух, дає змогу порівняти показники фактичної обізнаності з результатами досліджень поінформованості за самооцінками. Так, соціологи з НДР, які вивчали обізнаність працівників промислових підприємств¹⁸, виявили, що найменше поінформовані службовці, дещо краще — робітники, на першому місці — інженери. Цікава подібність результатів!

Польські соціологи встановили, що поінформованість інженерно-технічних працівників вища, ніж робітників¹⁹ (на жаль, не наводяться відомості про обізнаність службовців). Вивчаючи зв'язок виробничої обізнаності з освітнім рівнем працівників, польські соціологи дійшли висновку, який становить для нас безперечний інтерес: «...можна стверджувати, що чим вищий рівень освіти, тим вищий ступінь поінформованості»²⁰.

Як уже зазначалось, ми не можемо з достатньою мірою надійності вивести міцний зв'язок між виробничою обізнаністю і показниками трудової діяльності. В цьому випадку здобуті нами дані суперечать

¹⁷ Такі зіставлення робилися для груп індивідів: поінформованість групи описувалася з допомогою індекса. Обчислення індексів за методикою, розробленою одним з авторів, здійснені М. Синиченко.

¹⁸ Див.: Rudi Weidig. Sozialistische Gemeinschaftsarbeit. Eine soziologische Studie zur Entwicklung von Gemeinschaftsarbeit, Arbeitskollektiv und Persönlichkeit in sozialistischen Industriebetrieben. Dietz Verlag, Berlin, 1969, S. 243—248.

¹⁹ Див.: Kształtowanie się socjalistycznego modelu stosunków przemysłowych. Referat zespołowy, wygłoszony przez M. Hirszkowicz na III Zjeździe Socjologicznym, w: "Studia Socjologiczne", 1965, nr. 3/18, s. 160.

²⁰ Див.: S. Widerszpil, H. Białyszewski, op. cit., s. 137.

результатам досліджень, здійснених методом «самооцінок». Так, у ряді праць радянських і зарубіжних соціологів стверджується, що виявлена на підставі емпіричного вивчення різниця у рівні виробничої обізнаності працівників дає змогу зробити висновок про високу позитивну кореляцію поінформованості і професійної компетентності (продуктивності праці, якості роботи, виконання норм виробітку)²¹.

Ця розбіжність у висновках може бути, по-перше, наслідком недосконалості методу «самооцінок», що призводить до завищених результатів. Висококваліфіковані, більш «благополучні» працівники, які відзначаються певною «самоповагою», могли переоцінити свою виробничу обізнаність, що й створило картину високої узгодженості професійної майстерності та поінформованості. По-друге, на результатах нашого дослідження могли позначитись деякі особливості судноремонтного підприємства з боку «відносин» загальноосвітнього і кваліфікаційного рівнів працівників. Так, звертає на себе увагу розподіл працівників різного освітнього рівня всередині груп з різним рівнем кваліфікації: основний склад робітників високих розрядів (V і VI) має освіту 5—7 класів, мінімум робітників V і VI розрядів дістав середню освіту.

Виявляється, що при наявному технічному рівні судноремонту кваліфікаційне зростання залежить здебільшого від стажу й досвіду роботи і значно менше — від рівня освіти працівника; ситуація, до речі, аж ніяк не виняткова: дослідження, здійснені в Ленінграді, Уфі, Новосибірську та інших містах, приводили до аналогічних висновків.

Отже, оскільки працівники високої кваліфікації мають на нашому об'єкті в основному початкову й неповну середню освіту, їхня фактична обізнаність (що визначалася, як було з'ясовано, значною мірою рівнем загальної освіти) виявилась відносно низькою. Тільки в тому випадку, коли на підприємствах, де провадились дослідження поінформованості за «самооцінками», освітній рівень робітників істотно визначає їхні тарифні розряди, можна дати пояснення узгодженості між виробничою обізнаністю і об'єктивними показниками роботи. (Але й у цьому разі не сама по собі кваліфікація визначає ступінь поінформованості, а знов-таки освіта). Коли ж зв'язку між рівнем освіти і кваліфікацією не існує, слід визнати неточними висновки, зроблені на підставі оціночної поінформованості, і віднести помилку на рахунок недосконалості методики вивчення виробничої обізнаності за допомогою «самооцінок».

Стисло сформулюємо основні результати дослідження.

За спеціальною методикою досліджено фактичну виробничу обізнаність працівників промислового підприємства — як інтегральну, так і по окремих елементах та блоках інформації. Виявлено міцний зв'язок цієї обізнаності з соціально-професійним становищем і освітою працівників. Зіставлено обізнаність працівників різних вікових і стажних груп. Встановлено селективність відбору інформації індивідами: краще засвоюється та інформація, яка має для людини практичну цінність і може бути реалізована в конкретній діяльності. Вивчено характер зв'язку виробничої обізнаності і деяких ознак фактичної поведінки: зокрема, встановлено міцний позитивний зв'язок між поінформованістю і громадською активністю працівника, міцний негативний зв'язок

²¹ Див.: Н. С. Мансуров. Общественная психология и планы социального развития предприятия. У кн.: Социологические исследования в партийной работе. М., 1973, стор. 95—99; Р. Д. Бардин. Информированность трудящихся в системе экономического воспитания. Челябинск, 1970; Rudi Weidig, op. cit., S. 242.

між поінформованістю і плинністю. Зіставлено фактичну оціночну поінформованість. Показано, що самооцінка завжди вища за фактичні знання, зафіксовано особливості «перевищень» у працівників різних соціально-демографічних та професійних груп.

Там, де було можливо, здобуті результати порівнювалися з даними досліджень виробничої обізнаності працівників промислових підприємств (досліджувалась оціночна поінформованість), проведених як радянськими, так і зарубіжними соціологами.

* * *

Информированность членов социалистического производственного коллектива является одним из важных факторов научного управления производством. Анализ результатов конкретного социологического исследования показывает, что осведомленность коллектива по разным блокам информации, как правило, соответствует интересам и фактическому поведению индивидов. Различия в уровнях информированности определяется обычно социально-профессиональным положением, возрастными, квалификационными и образовательными характеристиками того или иного члена коллектива. Свойство селективно отбирать информацию соответственно своим интересам и потребностям может успешно использоваться в практике управления социалистическим производственным коллективом.

Формування особистих переконань— одне з головних завдань у викладанні філософії

В. В. БАБЕНКО

У своїх статтях, опублікованих у журналі «Філософська думка»¹, А. Т. Нелеп та В. Є. Давидович запропонували для обговорення науковій громадськості, і насамперед вузівським викладачам філософії, питання, яке вже давно настійно заявляє про себе у практиці викладацької роботи і від розв'язання якого залежить успіх цієї роботи. Уміле з'єднання досягнень марксистсько-ленінської науки з конкретними педагогічними завданнями — справа нелегка. Тому колективний пошук оптимального змісту і форм викладання предмета марксистсько-ленінської філософії надзвичайно важливий.

До сказаного А. Т. Нелепом про відмінність між наукою і навчальним предметом маємо додати ще й їхню відмінність за формою викладу, хоча й тут різниця ця відносна. І науковець, і викладач мають на меті не тільки повідомити знання, а й переконати в їхній істинності. Проте не треба доводити, що для викладача це завдання — одне з найголовніших, тим часом як для вченого-дослідника — додаткове, попутне. У статті А. Т. Нелепа побіжно, коли йдеться про тенденцію відставання викладання від дослідження, згадується про потребу переконування як одну з педагогічних цілей викладання: «Надання знанням стійкості, певної завершеності у викладанні неминуче, оскільки воно має не тільки повідомляти знання, але й переконувати в їх істинності, формувати в учнів певну життєву позицію, виробляти у них соціальні цінності»².

Ми вважаємо за конче потрібне спеціально розглянути питання про формування особистих переконань як одне з головних завдань викладання філософських дисциплін.

Справді, для викладача, коли він готується до зустрічі зі студентською аудиторією, надзвичайно важливі питання «чого навчати» і «як навчати». І, як правило, до змісту предмета, дотримання належного наукового рівня, методики читання курсу прикута вся його увага. Але ж, гадаємо, що все це має бути підпорядковане питанням про те, «кого» і «для чого» навчаємо. Магістральне завдання — підготувати спеціаліста, який опанував основи філософської науки, її новітні здобутки, виховати людину, для якої марксизм-ленінізм зробився не тільки знанням, а особистим внутрішнім переконанням, і яка на цьому ґрунті здатна далі рухати науку, брати найактивнішу участь у здійсненні планів комуністичного будівництва. До цього магістрального

¹ Див.: «Філософська думка», 1972, № 4; 1973, № 3.

² А. Т. Нелеп. Філософія як наука і як навчальний предмет. «Філософська думка», 1972, № 4, стор. 100.

шляху стежка проходить через розум і серце кожного студента. До якого слухача і з якою метою (не взагалі, а щоразу конкретно) звертаємося? Як найкраще дійти до свідомості і розвинути здатності молоді людини? Саме характер аудиторії і цільове призначення лекції чи семінару змушують викладача знову й знову переглядати і оновлювати навчальний матеріал, обмірковувати побудову лекції чи плани проведення практичних занять.

Загалом студентська аудиторія викладачам відома. Вона вже не та, що була 15, 10 і навіть 5 років тому. Змінився її склад як соціальної групи. До вузів приходить щораз більше підготовлена, а отже, і вимогливіша до викладання молодь. Розвинуте соціалістичне суспільство формує новий соціальний тип особи студента. Молодь нашої країни характеризується великою соціальною і пізнавальною активністю, прагненням до творчого опанування наукових здобутків і критичного їх переосмислення. Відтак робота вузів має бути спрямована на виховання в студентів самостійності у ставленні до справи, на спонукання їх до постійного збагачення й оновлення набутих знань³.

За таких умов поліпшення викладання філософії передбачає не лише удосконалення змісту предмета, про що пише А. Т. Нелеп, і вдосконалення методів, про що сказано в статті В. Є. Давидовича, який слушно пропонує широко використовувати методи діалектичного уможляду, сходження від абстрактного до конкретного, проблемної ситуації, поєднання історичного і логічного тощо. Воно передбачає і певні зміни у підході до аудиторії. Викладання філософії повинно бути, так би мовити, більш «особистісним», спрямованим на якнайтісніший контакт і взаєморозуміння того, хто навчає, і того, хто сприймає.

У студентів 2—3-х курсів, які починають вивчати філософію, вже сформувався певний світогляд, що складається зі знань про навколишній світ, про людей та про самих себе, з певних особистих переконань, які реалізуються через систему оцінювальних суджень, принципів поведінки та діяльності. Найбільш важливим показником світогляду людини є її особисті переконання, які виявляються в поглядах особи на життя, у мотивах її поведінки та внутрішніх стимулах до діяльності.

«Світогляд,— зазначав В. О. Сухомлинський,— це особисте ставлення людини до істин, закономірностей, фактів, явищ, правил, узагальнень, ідей»⁴. Це особисте ставлення визначається тим, що знання перетворюються на переконання, які зумовлюють принципи мислення й поведінки особи.

Формування наукового світогляду у студентів є насамперед процесом вироблення у них комуністичних переконань, тобто піднесення їхніх суспільних знань до такого рівня, набуття ними такого стану, що вони переходять в особисті переконання. Саме це завдання у першу чергу постає перед викладачами суспільних наук, перед викладачами філософії у вузах⁵.

Викладач може успішно впливати на перетворення філософських знань у переконання студентів тільки добре вивчивши їхні «особистісні виміри», їхню психологію як окремої соціальної групи, їхні настрої, потреби, запити. Орієнтація на особистість студента передбачає такий виклад філософії, щоб кожне її положення впливало не тільки на абстрактне мислення слухача, але й на його почуття, уявлення, емо-

³ Див.: Воспитание специалиста. «Правда», 1972, 13 листопада.

⁴ В. О. Сухомлинський. Народження громадянина. К., 1970, стор. 101.

⁵ Див.: Научное мировоззрение студента. «Молодой коммунист», 1972, № 10.

ції⁶. Знання тоді стає переконанням, коли воно сприймається людиною як особисто значуще, як таке, що має персональну цінність. Завдання викладачів філософії полягає в тому, щоб слова, звернені до студентів, несли не тільки раціональну, строго поняттєву інформацію, але й емоційний заряд, хвилювали їх, викликали особистий інтерес.

Філософія є тією науковою дисципліною, у якій розглядається відношення людського мислення, свідомості до буття. А реальним носієм мислення, свідомості виступає окрема людина — особистість. Філософські положення про співвідношення мислення і буття є найбільш глибокими узагальненнями людського пізнання, «підсумок, сума, висновок історії пізнання світу»⁷. У філософських поняттях відображені як властивості дійсності, так і ставлення до них людини, у них діалектично поєднується загальне, особисте й одиничне. Кожна з цих категорій має значення для характеристики як властивостей, так і способу дії самих людей. Але виявити цей зв'язок початківцям надзвичайно важко. Тут потрібна допомога викладачів.

К. Маркс і Ф. Енгельс піддавали гострій критиці тих філософів, які перетворювали реальні відносини людей на філософські абстракції, не дбаючи про необхідність перекладу цих абстракцій на всім зрозумілу мову реального життя⁸. Вони відзначали як позитивне прагнення Л. Фейербаха звести філософію «з неба спекуляції у глибину людської нужди»⁹. Своє вчення К. Маркс і Ф. Енгельс вміли так викладати, що найскладніші суспільні питання були зрозумілими для широких мас трудящих. Науково обґрунтовуючи закони розвитку суспільства, вони не обмежувалися аналізом діяльності народів, націй і особливо класів, через яку ці об'єктивні закони реалізуються, а завжди доповнювали характеристику дії суспільних законів показом умов самодіяльності індивідів, в основі якої лежать названі закони¹⁰.

У такому ж плані розглядав суспільне життя В. І. Ленін. Він погоджувався з положенням про те, що історію робить «жива особа з усіма своїми помислами і почуттями»¹¹, доповнюючи його висновком про вирішальне значення марксистської теорії класової боротьби для пояснення історії суспільства¹². Досліджуючи процес відображення світу у свідомості людини, В. І. Ленін звертає увагу на необхідність розглядати цей процес спочатку у свідомості індивіда, а потім уже просуватися до пояснення того, як відображається світ у суспільній свідомості¹³.

Закони науки, як відомо, не існують у «чистому» вигляді. «Загальне,— писав В. І. Ленін,— існує лише в окремому, через окреме»¹⁴. У «чистому» вигляді об'єктивні закони буття виявляє людське мислення, в якому останні як загальне поєднанні з особливим і одиничним. Закон як загальне переходить в особливе й окреме в процесі діяльності людини. Одне з основних завдань навчання полягає в тому, щоб у процесі засвоєння знань зробити такий перехід зрозумілим для кожного.

⁶ Див.: Г. М. Штракс. О превращении философских знаний в убеждения. М., 1971.

⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 80.

⁸ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 427.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 42.

¹⁰ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 67.

¹¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 394.

¹² Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 26, стор. 51.

¹³ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 170.

¹⁴ Там же, стор. 300.

У філософії, де вивчаються найбільш загальні закони буття та універсальні властивості дійсності, домогтися такої очевидності нелегко. Простим заучуванням тут справі не зарадиш, бо в такому разі філософські знання лишаться чимось зовнішнім, неактуалізованим, не стануть часткою особистих переконань. Треба, характеризуючи загальний зміст філософських законів і категорій, показувати також їхнє значення як принципів мислення і діяльності окремої людини, розкрити їхню специфіку на прикладах діяльності індивідів.

Для надання навчальному предмету філософії такої ясності і доказовості виклад філософії маємо будувати на зрозумілій для слухачів загальній основі, апелювати до свідомості конкретних слухачів, зважаючи на їхнє світосприйняття, їхній життєвий досвід. Таке залучення студентів до активного мислення видається потрібним і важливим. Сьогоднішні студенти — це люди, збагачені чималими знаннями. У старших класах школи вони дізналися про багато філософських категорій, якими вони оперують на рівні повсякденних, емпіричних переконань. Викладач має від самого початку поріднити філософію із внутрішнім світом молодої людини, допомогти їй збагнути мудрість, всеосяжність, глибину і потрібність марксистсько-ленінської науки, підносити її мислення з буденного рівня до наукового. Якщо викладач зуміє це зробити, студент не залишиться байдужим до занять з філософії, відчує потяг до самостійної роботи. Постановка і роз'яснення філософських питань на заняттях повинні бути такими, щоб кожний студент, засвоюючи їхній загальний зміст, знаходив у них щось особисто для себе, відчував радість відкриття.

Як же конкретно реалізувати цей підхід, яким способом досягти того, щоб марксистсько-ленінська філософія робилася надбанням особи, перетворювалася у принципи її мислення та дії?

Це питання є по суті питанням про зміст і призначення філософії як навчального предмета, поставленим у методичному плані. Приєднуючись до тих порад і висновків, які обґрунтовані у статті В. Є. Давидовича¹⁵, хочемо спинитися для ілюстрації своєї думки на одному прикладі.

Перша, вступна тема з курсу марксистсько-ленінської філософії «Філософія, її предмет та роль в суспільстві» — найбільш складна для викладу, бо в ній багато треба сказати, визначити вихідні поняття і основні положення навчального предмета, які потім будуть розкриті у наступних лекціях.

Цільове призначення першої теми курсу марксистсько-ленінської філософії полягає, як відомо, в тому, щоб дати студентам уявлення про специфіку філософії як навчального предмета, чітко визначити предмет марксистсько-ленінської філософії, назвати проблеми, якими вона займається, розкрити її суспільні функції. Певною мірою ці положення знайомі студентам ще з школи. Тому треба, спираючись на відоме їм — але по-новому і водночас зрозуміло — подати знання, які стоять на щабель вище, ніж набуті ними раніше. Якщо немає елемента новизни і складності, глухне інтерес, і годі сподіватися навіть на задовільне засвоєння знань, а не те що на їх органічне всотування всім еством молодої людини. Звісно, складність має бути сумірна з можливостями студента, і нарощувати її слід поступово. В іншому разі викладач з висот абстракції не буде почутий слухачами.

У процесі підготовки до лекції треба особливо ретельно продумати ті основні питання, які насамперед маємо довести до свідомості студен-

¹⁵ Див.: «Філософська думка», 1973, № 3.

тів, щоб вони увійшли до системи поглядів людини, що формується, стали її переконаннями.

Здійснюючи цю нележку, але дуже важливу роботу, треба насамперед врахувати, на наш погляд, два моменти. Перший: на особисті переконання можуть перетворюватися і перетворюються не всі знання, а лише ті, у цілковитій певності, вірогідності яких людина впевнена, яким вона надає великого значення і якими керується в своїй практичній діяльності. Переконання — це висновки, які мають силу вихідного принципу, своєрідного алгоритму мислення і дії. Такі висновки формуються у людини під впливом потреби у визначенні своєї особистої позиції в житті з того чи іншого питання. Тому лише ті знання, які допомагають людині визначити цю позицію, стають її особистими переконаннями. Отже, знання, які ми викладаємо студентам, треба оцінювати, зважаючи і на їхнє значення для формування життєвих позицій студента.

Другий важливий момент: переконаннями стають лише ті висновки, до яких студенти доходять самостійно. Д. І. Писарев писав, що переконань не можна купити в крамниці, чи позичити у знайомих. Їх треба виробити шляхом власного самостійного мислення¹⁶. Самостійність мислення слухачів на лекції виявляється у свідомому ставленні до тієї інформації, яку вони сприймають, у прагненні переосмислити її, збагатити чи підтвердити її прикладами з власного життєвого досвіду.

Викладач має допомогти їм у цьому, роблячи висновки, які мають значення для окремої особи і для всіх студентів, можуть викликати у них прагнення засвоїти ці висновки як свої особисті. Якщо, викладаючи філософську науку, зупинитись на рівні загального, це означає випустити ініціативу з рук, лишити багатьох, хто ще не навчився плавати, як кажуть, без керма і без вітрил. Певна річ, мова йде не про те, щоб опуститися до їхнього рівня, а щоб піднімати їх до свого, готувати до того, щоб вони йшли ще далі.

Перше питання вступної теми вузівського курсу марксистсько-ленінської філософії — загальна характеристика філософії як особливої форми суспільної свідомості. Розглядаючи його, слід свідомо поставити собі за мету довести студентам, що філософське мислення є однією з необхідних форм теоретичного оволодіння світом, формою, в якій нерозривно поєднується об'єктивне і суб'єктивне. Теоретичний розгляд ставлення мислячої людини до навколишнього світу є предметом вивчення філософії як наукової дисципліни. Засвоєння основних філософських положень допомагає кожній людині визначити своє місце серед явищ, що її оточують, набути надійного критерію їх оцінки, глибше збагнути саму себе як реального носія свідомості і прагнути піднести її до науково-теоретичного рівня.

Кожна людина оцінює свою розумову діяльність, свою властивість усвідомлювати себе і своє оточення. І для того, щоб гарантувати себе від ілюзій, щоб реально споглядати життя, треба надійно стояти на позиціях матеріалізму і діалектики при аналізі природних процесів, явищ суспільного та особистого життя, добре розуміти, якої шкоди можуть завдати практичній діяльності людини ідеалізм та метафізичне мислення. Лише за такої умови світогляд людини може розвиватися як науковий і вона буде здатна розв'язувати найскладніші питання як у теорії, так і на практиці. Без філософського рівня мислення, без свідомого застосування принципів матеріалістичної діалектики не може-

¹⁶ Див.: Д. И. Писарев. Сочинения. В 4-х томах, т. 4. М., 1956, стор. 197

обійтись той, хто прагне бути не свідком, а співучасником суспільного розвитку нашої країни.

Другим важливим питанням вступної лекції є характеристика предмета та особливостей марксистсько-ленінської філософії. Розглядаючи це питання, треба довести до свідомості студентів, що філософія стала справді науковою лише з появою марксизму-ленізму. Характер філософії залежить від розуміння сутності людини, важливою формою самосвідомості якої і є сама філософія. Оцінка ж сутності людини залежить від розуміння суспільства, закони розвитку якого вперше відкрив марксизм. Отож, певне тлумачення людини і суспільства вже становить філософську концепцію.

Інший висновок, який мають ґрунтовно засвоїти студенти, полягає в тому, що у класовому суспільстві філософія є класовою, партійною. Марксистсько-ленінська філософська наука відображає інтереси найреволюційнішого класу сучасності — робітничого класу, який найбільше зацікавлений у науковому поясненні законів розвитку суспільного життя. Цей висновок важливий для того, щоб при розгляді будь-якого філософського питання студенти звикали відразу ж уточнювати: про яку філософію йдеться, з позицій якого класу викладаються філософські міркування.

Розгляд питання про предмет і особливості марксистської філософії є також доброю нагодою для формування у студентів розуміння необхідності широкого теоретичного підходу до всіх тих знань, у тому числі й фахових, якими вони оперують, для вироблення у молодих спеціалістів переконання в тому, що їм треба вміло користуватися всією сучасною системою знань.

Третім основним питанням вступної лекції курсу філософії є характеристика її суспільних функцій: світоглядної, методологічної та ідеологічно-виховної. Розгляд цього питання дає великі можливості для формування у студентів правильних поглядів на роль марксистсько-ленінської теорії у розвитку сучасного суспільства. Зокрема, слухачам слід переконливо показати, що успіхи комуністичного будівництва в нашій країні, здобутки світової системи соціалізму, міжнародного робітничого руху є незаперечним свідченням правильності та дієвості марксистсько-ленінського наукового світогляду. Обґрунтування ролі марксистської філософії як єдино наукового методу сучасної науки буде глибоко сприйняте студентами, якщо вони відчують, зрозуміють, що знання марксистської діалектики дає незрівнянні переваги мисленню, творчості, практичній діяльності в подоланні догматизму, обмеженості, консерватизму. Показати це на яскравих прикладах слід уже в першій лекції.

Ще більше можливостей для формування світогляду студентів дає характеристика ідеологічно-виховної функції філософії. Тут треба підкреслити, що філософія обстоює інтереси певних класів, а отже, і окремих людей, які входять до їхнього складу. Всі основні положення філософії мають не тільки суспільний, але й особистісний характер. У центрі марксистсько-ленінського вчення стоїть людина праці. Філософія є одним з засобів всебічного розвитку людини; її вивчення дозволяє максимально розширити кругозір кожного члена суспільства, піднести його свідомість до рівня наукового світогляду, допомогти зрозуміти і з'єднати громадський і особистісний сенс життєдіяльності, наповнити своє повсякденне буття напруженим і творчим життям.

Вивчення марксистсько-ленінської філософії виводить студентів на шлях глибоких роздумів про своє місце у житті, допомагає їм зробити вірні висновки про нерозривний зв'язок їхніх особистих дол з долею

усього нашого соціалістичного суспільства, про пряму залежність їхніх особистих успіхів від успіхів комуністичного будівництва у нашій країні. Щоб філософські знання поступово перетворювалися на особисті переконання, треба вміло з'єднати багатий теоретичний зміст марксистсько-ленінської філософії з особистістю студентів, що її вивчають, виявляти й активізувати цей зв'язок. Це має стати одним із головних засобів викладання і вивчення марксистсько-ленінської філософської науки.

* * *

В связи с обсуждением проблемы о единстве и различиях философии как науки и как учебной дисциплины возникает вопрос о задаче формирования личных убеждений студентов в процессе изучения философии как одной из главных задач преподавания этого предмета.

Для превращения философских знаний в личные убеждения студентов основные положения марксистско-ленинской философии, изучаемые согласно программе, должны преломиться через личность молодого человека, стать органической частью его мировоззрения. Для этого излагать их нужно в интересной и доступной форме, не избегая сложности, побуждающей к самостоятельности мышления, но соизмеряя ее с возможностями студента.

Изучение марксистско-ленинской философии выводит студентов на путь глубоких раздумий о своем месте в жизни, помогает сделать выводы о неразрывной связи их личных судеб с судьбой всего нашего общества, нашей социалистической Родины, воспитывает активное, творческое отношение к труду. Успешное овладение марксистско-ленинской философской наукой поможет будущим специалистам стать участниками ее движения вперед, сознательными творцами коммунистического общества.

Ідеологічна спрямованість концепцій західнонімецького техніцизму

М. М. ХАЛІЛОВА, Т. А. ТАРАСЕНКО, К. Г. КЛЕЦ

Розгортання науково-технічної революції в сучасних умовах, коли одна одній протистоять дві соціальні системи — соціалізм і капіталізм, стає ареною гострої ідеологічної боротьби. Антикомуністична спрямованість буржуазної пропаганди, що відображає «прагнення буржуазії застосовувати більш замасковані форми експлуатації і гноблення трудящих, її готовність у ряді випадків йти на часткові реформи з тим, щоб по змові вдержувати маси під своїм ідейним і політичним контролем»¹, приховується під закліками «гуманізації суспільного життя», під різними ідеалістичними інтерпретаціями тих реальних процесів, які відбуваються в сучасному буржуазному суспільстві. Одна з таких інтерпретацій — так звана філософія техніки — набула значного поширення, зокрема, у ФРН. Техніцизм ґрунтується на суб'єктивному, позаісторичному аналізі техніки, яка нібито кидає «виклик» людині².

Десять років тому ідеологи Західної Німеччини намагалися створити навколо «індустріального капіталістичного суспільства» ореол «економічного дива». Проте сама практика життя спростувала цей «оптимізм». Поглиблення загальної кризи капіталізму, деструкція в сфері виробництва і виробничих відносин загострили і кризу буржуазної свідомості. Західнонімецькі буржуазні ідеологи вдаються до містифікації сучасної капіталістичної дійсності, намагаючись використати для цього ідеалістично витлумачені успіхи науково-технічної революції. Технократичні концепції Х. Рейманна, К. Тухеля, Г. Шумана, К. Штейнбуха та інших буржуазних теоретиків є спробою пристосувати розвиток науки і техніки до політики капіталізму в галузі соціально-економічного і духовного життя.

Характерною рисою буржуазних технократичних концепцій є намагання розв'язати соціально-економічні проблеми капіталізму на основі так званої концентрації потенціальних можливостей сучасної науки і техніки, але без врахування об'єктивних закономірностей розвитку капіталістичного виробництва. Залишаючи ці закономірності осторонь, буржуазні філософи не дають наукового пояснення і особливостей сучасного розвитку науки і техніки, підкреслюючи ті його моменти, які не є визначальними. У центрі уваги багатьох західнонімецьких техніцистів стоять такі, пов'язані з дальшими перспективами розвитку науки і техніки проблеми, як удосконалювання засобів масової комунікації, спрощення знань і чітке визначення значення понять (йдеться про так звану семантичну «наповненість» мови). Цими момен-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 16.

² Дяв.: К. Tüchel. Herausforderung der Technik. Bremen, 1967.

тами й обмежують своє поле зору буржуазні філософи, намагаючись вивести з них особливості соціального розвитку.

Ось як розв'язує проблему спрощення знань відомий спеціаліст в галузі автоматки і кібернетики з Карлсруе (ФРН) К. Штейнбух. Він досліджує соціальні аспекти розвитку техніки, але зводить їх в основному до соціальних проблем інформації. На його думку, нині виникла якась «дивна» ситуація. З одного боку, з допомогою техніки людина активно перетворює навколишнє середовище, а з другого — перетворена природа стає все менш зрозумілою індивіду³. Таке становище, твердить автор, зумовлено свідомістю сучасного суспільства, яка не може сприймати комплексність світу в його цілісній і складній структурі. Саме цим Штейнбух намагається пояснити настрої песимізму, відчаю, занепадництва, які охопили певні верстви буржуазного суспільства. Але найбільшим лихом хванитивного мислення, неминучим наслідком науково-технічної революції він оголошує «стандартизацію ідей», що приводить до «уніфікації мислення».

Як бачимо, соціальні категорії Штейнбух замінює технічними. Світ, який роздирається суперечностями, розглядається ним як суто технічний організм. Крім того, якщо згідно з попередніми концепціями «єдиного індустріального суспільства» справжнім критерієм дійсності є так зване споживче суспільство, то технократ К. Штейнбух апелює до свідомості широких верств технічної інтелігенції і учнівської молоді. Він закликає їх бути гуманними, звертає увагу на наявність «багатих і бідних» в індустріальному ХХ столітті, однак замість визнання класово-антагоністичних суперечностей буржуазного суспільства висуває теорію про суперечності в так званій системі «Північ — Південь»⁴.

Суть цих суперечностей, на думку К. Штейнбуха, полягає в неоднаковому рівні одержання і споживання наукової продукції в названих географічних зонах, внаслідок чого нібито економічний розвиток «Півдня» нижчий від розвитку «Півночі». Ліквідувати таку невідповідність Штейнбух пропонує здійсненням деяких реформ в галузі освіти, зокрема, за допомогою розв'язання проблеми спрощення знань.

Зазначимо, що в наш час надмір інформації, ускладнення розвитку науки справді роблять цю проблему актуальною. Методологія спрощення систем знання при максимальному збереженні його інформаційної цінності розробляється у марксистській літературі⁵. Однак ніяке спрощення знань не розв'язує соціальних проблем.

Соціолог же з ФРН вважає, що інформація про найновіші досягнення в галузі науки і техніки, точніше відбір її в концентрованому спрощеному вигляді і передача «масі», могли б розв'язати основні суперечності сучасної епохи. Прибічник «технічного елітаризму», він вважає погляди вчених-технократів еквівалентними поглядам «маси». Тому методологія спрощення знань у нього нескладна: воно зводиться до примітивного пояснення складних проблем. Визначальним фактором розвитку суспільства, за К. Штейнбухом, є «співвідношення між інформацією та інформаційними засобами»⁶. Девальвація духовних цінностей — це нібито результат відсутності зв'язків між людиною і технікою. Від цієї взаємодії залежить «врятування» людини, створення нею нової

³ K. Steinbuch. Informationstechnik und Gesellschaft. In: Zukunft im Kreuzverhör. Güterloh. Wien. 1970.

⁴ K. Steinbuch. Technik und Gesellschaft im Jahre 2000. München, 1968, S. 7.

⁵ Див., наприклад: Б. В. Плесский. Методы упрощения систем знания и проблема сохранения информационной ценности знания при упрощении. Реферат канд. диссертации. Одесса, 1969.

⁶ K. Steinbuch. Die Informativerte Gesellschaft, in: Perspektiven für das letzte Drittel des 20. Jahrhunderts. Stuttgart, 1968, S. 97.

аксіології в технічній цивілізації. Відношення між комп'ютером і індивідом, заявляє К. Штейнбух, полягає в тому, що комп'ютер визначає логічні зв'язки між явищами дійсності і постачає доступну, сконцентровану у спрощеному вигляді інформацію про ці зв'язки. За людиною залишається чуттєве осмислення раціональних, логічних знань, оскільки в противному разі світ для неї залишатиметься ворожим, незрозумілим. Тут К. Штейнбух наближається до екзистенціалістського розв'язання проблеми людини та її сутності. Стара аксіологія з її поняттями Добра, Краси, Істини у вік техніки втрачає, на його думку, свою цінність. Нову систему ціннісних орієнтацій, твердить соціолог, індивід повинен формувати, виходячи з свого внутрішнього «Я». Модель його поведінки і життєві правила в епоху бурхливого розвитку науки і техніки нібито істотно відрізняються від традиційних внаслідок біологічних особливостей людини, через які вона не пристосована до існування в умовах «індустріального суспільства». Тут Штейнбух виявляє тенденцію оцінювати перспективи розвитку суспільства в дусі традиційного німецького біологізму подібно до таких техніцистів, як, наприклад, Х. Рейнманн або Г. Бек⁷. Однак політичній сфері він надає перевагу перед біологічною і звинувачує існуючі соціологічні та політико-економічні теорії в тому, що саме вони призвели до «декламаційного», нетворчого стилю мислення. «Мислителні моделі, мораль і система цінностей,— пише Штейнбух,— вся ідеологія, віддалена від дійсності, має бути піддана критиці»⁸. Критикувати, на думку Штейнбуха, треба передусім інтелігенцію за те, що вона «програмує» фальшиву ідеологію, відірвану від дійсності. К. Штейнбух твердить, що «менша небезпека лежить в існуванні ідеології, ніж у неусвідомленні цієї ідеології»⁹ і закликає не тільки до посилення технізації, але й до реформ у галузі «духовних ідеалів».

Основними компонентами свого варіанта перетвореного суспільства Штейнбух вважає: 1) інтенсивно розвинуті науки і техніка, які дадуть можливість тримати під контролем сировину, енергію і засоби масової комунікації; 2) реформована освіта (щоправда, рецепти автора щодо цього дуже розпливчасті); 3) нова система духовних цінностей, одержана завдяки успіхам логіки, семантики і кібернетики; основна вимога до цієї системи — її семантична «наповненість», змістовність.

Модернізований варіант «технократичної» концепції розвитку суспільства, що його пропонує К. Штейнбух, повністю вписується в рамки численних буржуазних теорій реформації і трансформації існуючого ладу, немов прояснюючи їхню справжню ідеологічну спрямованість. Науково-технічна революція, доповнена своєрідним інтелектуалізмом, становить основний зміст «раціонального опору» розвитку суспільства, до якого закликає К. Штейнбух. При всьому цьому він прагне за допомогою «інтелектуального моралізування» переконати читача в об'єктивності, «позапартійності» своїх позицій, нетрадиційності свого підходу до соціальних явищ.

Теорія «кінця ідеології» є своєрідною реакцією буржуазної свідомості на певні успіхи в галузі науки і техніки. Вона набула «теоретичного» обґрунтування у працях Р. Арона і Д. Белла і тісно пов'язана з теорією «сформованого суспільства» Л. Ерхарда, яка являє собою німецький варіант концепції «деідеологізації», правильніше, її «економічне» обґрунтування.

⁷ Див.: H. Reinmann. Kommunikationssysteme: Umriss einer Soziologie der Vermittlungs- und Mittelungsprozesse. Tübingen, 1968.

⁸ K. Steinbuch. Falsch programmiert. Stuttgart, 1968, S. 17.

⁹ Ibidem, p. 148.

На думку Л. Ерхарда, «сформоване суспільство» або «суспільство загального благоденства», вільне від ідеології. Воно не складається з класів чи груп, не потрясається соціальною боротьбою, оскільки «ґрунтується на добровільних спільних діях усіх груп і інтересах, підпорядкованих спільним цілям»¹⁰. Тому, мовляв, ідеологія в такому суспільстві — анахронізм.

Багато західнонімецьких соціологів активно пропагують такі погляди. Так, Г. Лілієнштерн заявляє: «Ми живемо в таку історичну та економічну фазу, в якій немає попиту на ідеологію. Тому більш необхідним... є поширення нової концепції для дальшого розвитку індустріального господарства»¹¹. Такою «новою» концепцією є теорія «вільного ринкового господарства», яка насправді є техніко-економічним варіантом горезвісної теорії «деідеологізації».

Буржуазні соціологи вважають, що економічні і технічні перетворення приводять (і вже нібито привели!) до вирівнювання соціальної структури суспільства і перетворення його в суспільство «загального благоденства та єдиних інтересів», вільне від класових конфліктів і конфронтуючих ідеологій.

Західнонімецький соціолог з Дармштадта Ганс Шуман, котрий, як і більшість прибічників техніцизму, абсолютизує роль техніки, твердить, що технічна максимізація означає не тільки реальну можливість оволодіння природою, але й «визволення людей для їх культурної самосвідомості»¹². Версію про технічний прогрес в інтересах усіх членів суспільства він «удосконалює» вигадками про «громадську свідомість», в якій технічний прогрес фіксується як такий, що нібито задовольняє інтересам усіх верств суспільства. Шуман доводить, що група «соціально пануючих» використовує засоби масової комунікації, через які «масовій свідомості» навіюється, що саме в її інтересах провадяться Організація, Функціонування, Технізація, Програмування тощо. Так у загальне слововживання, на думку Шумана, впливається нова лексика. Призначення якої — виявити новий зміст соціальних категорій. Автор відзначає появу у мовному словнику нового лексичного пласту, взятого з політики, економіки, техніки і технології. Він називає цей пласт «технократичним жаргоном» і підкреслює, що останній досить швидко увійшов до загальноуживаної лексики та фразеології. Особливістю цього жаргону є те, що він виконує певні психолого-пропагандистські функції. Таке ідеологічне використання мови, на думку Шумана, означає лише одне: «...мова як засіб комунікації спрямована до мети обґрунтування, зміцнення, оформлення певного ідейного вчення»¹³.

За визнанням автора, новий технократичний жаргон близький до відомого «жаргону дійсності» Т. Адорно, засновника школи «негативної діалектики». І Шуман, і Адорно зачіпають питання про широкі можливості функціонального, або «магічного» (термін неокантіанця Е. Кассірера) використання мови, спрямованого на закріплення тих стандартів «свідомості», які характерні буржуазному світосприйманню.

Хибність позиції Г. Шумана полягає в тому, що він, абсолютизуючи роль техніки в суспільстві, некритично ставиться до її застосування. Загальна філософська платформа Г. Шумана лежить у межах сучасних буржуазних ідей і концепцій. Він є активним прихильником

¹⁰ Н. И. Дворкин и др. Критика теорий современных буржуазных экономистов. М., 1971, стор. 214.

¹¹ H. R. von Lilienstern. Die Industriegewirtschaft vom Morgen. Ein Blick hinter den Schleier der Zukunft. Düsseldorf. Wien, 1965, S. 28.

¹² Abschied von der autoritären Demokratie? Die Bundesrepublik im Übergang. München, 1970, S. 177.

¹³ Ibidem, p. 170.

франкфуртської школи «негативної діалектики». Це виявляється насамперед в розумінні ним категорії «ідеологія». Як і Т. Адорно, Шуман виводить ідеологію не з класових антагонізмів, а з «тотального» поневолення індивідів державними установами,— з відчуженого стану свідомості в «індустріальному суспільстві»¹⁴⁻¹⁵.

На думку Г. Шумана, в сучасному капіталістичному суспільстві не існує ідеології трудящих мас. Суспільство, твердить він, є абсолютно пасивний реципієнт, здатний сприймати будь-які, нав'язувані йому, навіть найбільш «ірраціональні» ідеї. Як бачимо, погляди Г. Шумана мають вузький «негативістський» характер.

Відомий німецький філософ-марксист Г. Клаус зазначає, що буржуазні теоретики, критикуючи певні соціальні явища, насправді мимохіть відображують інтереси пануючих класів. Зокрема, своїми дослідженнями суспільної значущості слів вони постачають буржуазії «науково розроблений інструмент систематичного, витонченого отруєння громадської думки»¹⁶.

Спільним для «негативістських» ідей Г. Шумана і реформістських теорій К. Штейнбуха є те, що в основі своїй вони техніцистські. Їх техніцизм полягає, по-перше, у фетишизації ролі науки і техніки, нехтуванні характером реальних виробничих відносин у суспільстві; по-друге, — в тому, що, оцінюючи сучасне капіталістичне суспільство як «тоталітарне», «бюрократичне», ці автори вимагають реформ лише у сфері ідеології, по-третє, в тому, що вони спрямовані на створення стереотипів мислення, щоб подати сучасний капіталізм, як таке суспільство, що перетворилось в суспільство «загального благоденства». Створюючи псевдооптимістичні доктрини, «техніцисти» намагаються розв'язувати основні суперечності капіталізму в рамках цього ж ладу.

Прагнучи взяти реванш на ідеологічному поприщі, прихильники техніцизму маскують ідеологічну суть своїх теорій, заявляють про так званий нейтралізм, непричетність до політики. Але насправді «питання стоїть тільки так: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут немає (бо ніякої «третьої» ідеології не виробило людство, та й взагалі в суспільстві, яке роздирають класові суперечності, і не може бути ніколи позакласової або надкласової ідеології)»¹⁷. Проповідь антикомунізму під маркою об'єктивності використовується в теоріях західнонімецького техніцизму в інтересах соціальної апологетики капіталізму, що перекидає суперечливі процеси розвитку капіталістичного суспільства.

* * *

Несостоятельность технократических концепций западногерманского техницизма, в частности утверждений К. Штейнбуха и Г. Шумана об «обществе всеобщего благоденствия», обусловлены социально-политическими интересами их авторов, выполняющих функции апологетов современного капиталистического общества. Кажущееся различие философских взглядов этих теоретиков по существу является только отражением интересов различных конкурирующих групп.

Технократические идеи далеки от демократии и гуманизма, служат средством тщательно маскируемого манипулирования личностью в рамках капиталистических общественных отношений. Философия техницизма — один из вариантов буржуазной апологетики, спекулирующей на успехах современной научно-технической революции.

¹⁴⁻¹⁵ Докладніше див. про це ст.: Б. В. Шешич. Негативная диалектика Т. Адорно. «Философские науки», № 5, 1972.

¹⁶ Г. Клаус. Сила слова. М., 1967, стор. 44.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 6, стор. 37.

Антикомуністична суть клерикальної „футурології“

П. Г. ГОПЧЕНКО

В арсеналі різноманітних форм і методів боротьби імперіалізму проти комунізму значна роль відводиться ідеологічним диверсіям, прямим і замаскованим нападкам на теоретичні основи марксизму-ленінізму. Апологети імперіалізму вдаються до витонченої фальсифікації наявних історичних тенденцій, фабрикації ідеологічних міфів, поширення всіляких ілюзій. Особливу увагу вони приділяють проблемам соціального прогнозування. Занепокоєні катастрофічним занепадом популярності буржуазних ідеалів сьогочасні «пророки» вдаються до так званої футурології — модернізації старих і створення нових соціальних доктрин і прогнозів, що претендують на роль всеохоплюючої, надкласової «науки про майбутнє».

В обґрунтуванні переваг неокapіталістичних «моделей» суспільства майбутнього, що висувуються як альтернатива марксистській теорії суспільного прогресу, і полягає головна мета сучасного антикомунізму.

Методологічною основою буржуазної футурології є різноманітні ідеалістичні теорії — від неопозитивізму до неотомізму, яким властивий антиісторизм, що межує з фаталізмом. Розвиток суспільства характеризується в них як ланцюг випадкових подій або ж, навпаки, відповідно до телеологічної схеми «божого приречення». Претензії цих теорій на науковість поєднуються, як правило, з ірраціоналізмом і провіденціалізмом, з залученням релігійної міфотворчості та есхатології, в яких прийдешнє людства пов'язується з неминучою загибеллю світу і другим пришествям Ісуса Христа.

У період загострення загальної кризи капіталізму, пов'язаної з переростанням світової системи соціалізму у вирішальний фактор світового розвитку, християнська апокаліптика видається буржуазними ідеологами за «взірець» наукових прогнозів, за якими неминуча загибель капіталізму сприймається як знамення загибелі всієї людської цивілізації. Клерикальні теологи намагаються виступати в ролі «провісників» і «пророків». Відображаючи погляди найреакційнішої правлячої еліти капіталістичних країн, вони прагнуть надати модернізованим есхатологічним передбаченням антикомуністичного характеру. Абсурдне твердження, нібито людство наближається до катастрофи, висуває відомий баптистський проповідник Біллі Грехем у книжці «Світ у вогні». Повторюючи найпримітивніші вигадки і домисли трубадурів антикомунізму, баптистський «пророк» страхає читача тим, що над християнською цивілізацією нависла смертельна небезпека комуністичної агресії. «На мою думку, — пише він, — бог, мабуть, використає комунізм як вирок над Заходом»¹. Люто ненавидячи все передове, прогресивне, Б. Грехем воліє не помічати позитивних зрушень у світовій обстановці, зокрема конструктивного характеру миролюбних зусиль світової системи соціалізму, спрямованих на утвердження миру і співробітництва між народами.

¹ В. Graham. World aflame. Tadwortl, 1966, p. 26.

Поряд з есхатологічними в сучасній клерикальній «футурології» висувуються так звані оптимістичні концепції, в яких наголошується на «земних» питаннях. Прагнучи перебороти затяжну кризу в ідеології християнства, «соборні отці» підтримують орієнтацію на більш активну участь церкви в розв'язанні проблем, актуальних для сучасного і майбутнього людства. Вони твердять, нібито тільки християнство знає той «чарівний» засіб, який дозволить повністю подолати всі суперечності життя. Їхні заклики до модернізації дійсності йдуть у руслі вимог «спокійної, поміркованої діяльності» згідно з веліннями бога. У кожному положенні клерикальних ідеологів приховано підтекст — прийдешня цивілізація докорінно не відрізнятиметься від сьогоденного суспільства «приватної ініціативи». Революційні методи перебудови світу заперечуються. Оголошуються гріховними навіть думки про можливість кардинального поліпшення «матеріального життя» за допомогою утвердження комуністичного суспільства і творчої праці. Єдино «істинним» визнається положення про те, що до самого «кінця світу» на землі відбуватиметься лише «славна трансформація» того, що колись було нібито створено богом. Така інтерпретація перспектив соціального розвитку є яскравим виявом єдності християнської ідеології з інтересами експлуататорського суспільства.

Водночас під впливом науково-технічного прогресу, зростання авторитету передових ідеалів, внаслідок виявлення ефемерності буржуазних «моделей» майбутнього відбуваються диференціація і розмежування у католицизмі. Дальшої трансформації зазнає концепція «християнської» цивілізації. Показовим щодо цього є теологічна система поглядів Тейяра де Шардена, в якій майбутнє суспільства уявляється як ірраціональний синтез релігії і науки.

Та все ж ворожість до прогресивного розвитку суспільства єднає клерикальних футурологів. Вони намагаються знайти таку альтернативу передовим суспільним поглядам, яка б найбільше відповідала релігійним ілюзіям і разом з тим приваблювала б зовнішньою «новизною». Зокрема, в післявоєнний період ними була висунута концепція «надцивілізації», яку один з її авторів, Моват, рекламував як «нову істинну ідеологію», котрій нібито притаманний універсальний гуманізм, що не знає расової і національної ворожнечі².

Останнім часом серед впливових ідеологів католицизму простежується тенденція доповнити цю концепцію тейярівською «останньою філософією», яка конструє перехід від земного життя до «наджиття», коли «абсолютно гармонійне суспільство наблизиться до самого бога». Вважаючи можливим використати теологічну доктрину тейярдизму в боротьбі з комуністичним вченням, деякі теологи намагаються видати «філософію еволюції» за вищий, порівняно з марксизмом, етап у розвитку діалектики. Насправді ж викладене в ній розуміння еволюційних процесів є антинауковим і антиісторичним, бо виходить з тези про універсальну субстанцію, в якій духовне не є похідним від матеріального.

Лідери сучасного католицизму і протестантизму намагаються спрямувати проти комунізму найрізноманітніші соціальні вчення. Так, поширеним варіантом «соціального християнства» є концепція «відповідального суспільства», орієнтована на так звані середні класи капіталістичного суспільства, високооплачувану частину працівників розумової і фізичної праці. Основна її ідея — створення системи «загальноприйнятних моральних і етичних принципів», які б «забезпечували соціальну стабільність» і узгоджувалися з християнською «совістю людини».

² Див.: Л. В. Скворцов. Об особенностях кризиса современной буржуазной идеологии. М., 1970, стор. 16.

Останніми роками під тиском громадської думки і критичних виступів окремих теологів концепція «відповідального суспільства» підміняється теоріями, що спекулюють на нових тенденціях суспільного розвитку. Так, на Женевській конференції в 1966 році протестантські клерикали змушені були визнати серйозну кризу своїх соціальних ідеалів та погодитися на обговорення найбільш прийнятних варіантів «теології революції», в яких антикомуністична спрямованість новітніх моделей розвитку суспільства замасковується ревізіоністськими і «неомарксистськими» ідеями. Християнські теологи під впливом соціальних перетворень світу на комуністичних засадах визнають революційні зміни, але не в марксистському, а в реформістському розумінні, такі зміни, що відбуваються, так би мовити, на фасаді суспільства, не підриваючи основ експлуататорського ладу.

Окремі ідеологи сучасного католицизму і протестантизму дедалі настійніше вимагають засудження антикомуністичної орієнтації церкви. Як підкреслюється в Основному документі Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій в Москві (1969), «піднесення боротьби проти експлуатації та злиднів широких мас, проти імперіалістичного гніту приводить до того, що на прогресивні сподівання відгукується і передова частина релігійних кіл»³.

Посилення суперечливих тенденцій в сучасному християнстві зумовлює далі розмежування між реакційними, ліберально-поміркованим напрямками клерикалізму і тією частиною духовенства, що виступає за союз з демократичним рухом, вбачаючи в ньому гарантію кращого майбутнього народів. Це звужує сферу впливу релігійної ідеології.

Отже, сучасний клерикалізм переживає гостру кризу, яка виявляється у втраті соціальної перспективи, в непослідовності, суперечності і аморфності пропонованих ним «моделей майбутнього». Теоретична і практична неспроможність клерикальної «футурології» є відображенням загальної кризи соціальних ідеалів буржуазії, кризи всієї капіталістичної системи.

Комуністичні партії, керуючись принципами марксизму-ленінізму, незмінно виступають за об'єднання всіх трудящих — незалежно від расової, національної і релігійної належності — у боротьбі за мир і соціальний прогрес. Ідеї наукового комунізму оволодівають серцями мільйонів людей. За цих умов реакційні сили змушені маневрувати і відступати. Однак, незважаючи на їх зусилля, антикомунізм втрачає одну позицію за одною.

* * *

В системе идеологических средств современного антикоммунизма важнейшая роль отводится церковно-клерикальным концепциям «общества будущего». Широкое распространение в христианстве получили модернизированные эсхатологические «пророчества». Новый этап общего кризиса капитализма породил множество прогнозов, в которых будущее человечества изображается сквозь призму неминуемой «гибели мира». В арсенале идеологии клерикалов одно из ведущих мест занимают футурологические модели «социального христианства», которые выдвигаются в качестве альтернативы подлинно научной теории преобразования общества на коммунистических началах. Автор показывает несостоятельность клерикальных схем «христианской цивилизации» и «сверхцивилизации», концепций «ответственного общества», их антикоммунистическую направленность.

³ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 284.

Дослідження з філософії у південних областях Української РСР

Останнім часом активізувалась наукова діяльність викладачів філософії вузів півдня УРСР, що знайшло відображення і в збільшенні кількості публікацій, і у більш активній участі у союзних і республіканських науково-теоретичних конференціях. Накреслилась тенденція до збільшення кількості дисертацій, що захищаються і готуються. Філософські дослідження на півдні УРСР провадяться співробітниками опорної кафедри філософії Одеського державного університету, працівниками відділу соціологічних проблем управління і сектора методології системних досліджень Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР, а також викладачами філософії 22 вузів Одеси, Сімферополя, Миколаєва, Херсона, Севастополя, Ізмаїла.

Науковими дослідженнями охоплено основні проблеми марксистсько-ленінської філософії — діалектичний і історичний матеріалізм, логіку й методологію науки, конкретні соціологічні розробки, а також галузь філософських питань природознавства й загальної теорії систем.

Розробці загальної теорії систем і застосуванню системного методу у вирішенні тих чи тих наукових і філософських проблем присвячено понад 300 опублікованих праць. Як і методи аналогії, моделювання тощо, системний метод включається в арсенал методологічних засобів, застосовуваних у межах загального діалектико-матеріалістичного світогляду. Але, як і кожний окремий метод, системний підхід потребував конкретних і докладних розробок. Так було введено поняття системних параметрів як особливого роду властивостей, притаманних або не притаманних системам. Проведено класифікацію систем, вивчено деякі аспекти опису, оцінки й побудова систем. Результати першого етапу розвитку системних досліджень опубліковано у збірнику «Проблеми формального аналізу систем» (М., 1968). Праці з системних досліджень друкувалися у збірничку «Системні дослідження» (1969—1973 роки), у збірниках «Філософські проблеми сучасного природознавства», 27-й випуск якого (1972 року) був підготовлений кафедрою філософії Одеського університету і присвячувався системним дослідженням. Дослідження одеських системологів опубліковано у всесоюзних і зарубіжних виданнях.

При кафедрі філософії Одеського держ-

університету створено науково-дослідну лабораторію системології й систем управління, в рамках якої функціонує науково-дослідницька група конкретно-соціологічних досліджень. До складу лабораторії включено як співробітників кафедри філософії за їх основною роботою, так і співробітників, які залучені до теми по господарствах з промисловими підприємствами й організаціями. Протягом 1973—1974 років лабораторія розробляла господарську тему «Системологічні обґрунтування й розробка комплексності автоматизованої системи організації управління процесами виконання виробничих програм» для Одеського метизного заводу ім. Іванова.

Соціологічна група лабораторії займається дослідженням проблем, пов'язаних із соціально-економічним забезпеченням системи організації управління. Лабораторія підтримує наукові зв'язки з іншими науково-дослідними центрами країни. Зокрема, тісні наукові контакти встановлено з відділом соціологічних проблем управління Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР. Цей відділ організовано на базі соціологічної лабораторії Одеського державного університету. У відділі 15 співробітників (три з них — кандидати наук) — економісти, математики, історики, юрист, журналіст, географі, філолог.

У відділі розробляють проблематику, що пов'язана з соціологічними проблемами управління соціальною діяльністю (стосовно виробничих колективів). Протягом 1970—1973 років дослідження проводилися на підприємствах морського транспорту — судноремонтних заводах, в Іллічівському порту, у різних пароплавствах країни.

В результаті проведених досліджень отримано важливі дані про особливості поведінки робітників «поармійського» віку, про зв'язок освіти й трудової діяльності з співвідношенням внутрішнього і зовнішнього руху кадрів, про рівень виробничої обізнаності різних груп працівників, про доцільні соціальні показники функціонування виробничих колективів. Вивчено також деякі питання стимулюючої функції зарплати (соціальна «норма» зарплати), прогнозу й профілактики плинності кадрів (прогноз плинності на основі інформації про суб'єктивні характеристики робітників) тощо.

Успішному виконанню робіт сприяли розроблені у відділі методики вимірювання

орієнтації на роботу й на спеціальність, на підвищення кваліфікації, вимірювання рівня виробничої обізнаності, вимірювання ефективності використовуваних санкцій.

Відділ активно співробітнічає з науково-галузевими інститутами Міністерства морського флоту — Черноморнаукопроектотом і Центральним науково-дослідним інститутом морського флоту. Останнім часом у відділі соціологічних проблем Одеського відділення АН УРСР завершується робота з теми «Оцінка ефективності управління в умовах АСУВ», що виконується на замовлення Державного комітету по науці й техніці при Раді Міністрів СРСР.

1973 року у видавництві «Наукова думка» вийшла колективна монографія на тему «Проблеми соціального регулювання на промислових підприємствах», підготовлена відділом.

З тематикою наукової роботи співробітників держуніверситету й Інституту економіки переплітаються й наукові інтереси кафедр філософії й наукової комунізму Одеського інституту народного господарства. Тут розробляються філософські проблеми прогнозування соціальних наслідків науково-технічної революції, зокрема прогнозування й планування цілеспрямованого формування нової людини в умовах науково-технічної революції, здійснюються соціологічні дослідження виховної роботи з студентами економічного вузу, ведеться критика буржуазних і релігійно-ідеалістичних теорій суспільного розвитку.

Кафедрою підготовлено і включено у план видавництва на 1975 рік монографію «Філософські проблеми прогнозування соціальних наслідків сучасної науково-технічної революції». Готується до публікації монографія «Прогнозування й планування цілеспрямованого формування нової людини в умовах науково-технічної революції», разом з Інститутом народного господарства м. Варна (НРБ) готується збірник «Побудова розвинутого соціалістичного суспільства і деякі проблеми формування особи».

Філософським питанням природознавства, методології науки, розробкою категоріального апарату діалектичного й історичного матеріалізму присвячують свої дослідження співробітники багатьох кафедр. Дослідження ведуться у кількох напрямках: вдосконалення апарату матеріалістичної діалектики, проблема генезису знань, методології науки й методики викладання у вузі. Багато дослідників працюють в галузі філософських питань природознавства й методології науки. А. І. Уйюмов опублікував останніми роками дві великі монографії: «Аналогія в практиці наукового дослідження» (М., 1970) й «Логічні основи методу моделювання» (М., 1971), а також статті. Змістовні праці підготували працівники Сімферопольського держуніверситету.

В. М. Костюк видав монографію «Підтвердження і вибір гіпотези в науковому дослідженні», а також статті, наприклад: «Вибір гіпотези в сучасному природознав-

стві» (у зб.: «Проблеми філософії й методології у сучасному природознавстві». М., 1973). У цьому збірнику взяло участь багато одеських філософів. Доценти А. В. Веселаго і П. Г. Гопченко (Одеський інститут народного господарства) опублікували праці з філософських проблем релігії й мистецтва, II і V розділи у колективній монографії «Духовна культура і релігія» (К., 1972).

Питанням наукового атеїзму, зокрема критичному аналізу соціально-етичної концепції сучасного російського православ'я, присвячено праці доцента Ф. М. Придлувалова. Поряд із статтями з цієї проблематики (у журналі «Людина і світ») вийшли у світ його монографічні праці — «Антинаукова сутність соціально-етичних принципів російського православ'я» (К., 1972) і «Церква, віруючі і сучасність» (Одеса, 1973).

Слід відзначити, що викладачі університетської кафедри ведуть активну методичну й гурткову роботу із студентами. Багато з рефератів, підготовлених студентами, відібрано на республіканський і всесоюзний конкурси. В університеті працює філософський студентський клуб сучасних проблем. У диспутах, що проводить Рада клубу, беруть участь не тільки студенти університету, а й інших вузів. Цікаві диспути провадяться й на філологічному факультеті університету.

1971 року на базі кафедри марксизму-ленінізму Одеського інженерно-будівельного інституту було створено кафедру історії КПРС і кафедру філософії та наукового комунізму.

Значну наукову й методичну роботу веде кафедра філософії Севастопольського приладобудівного інституту. Тут виконуються науково-дослідні держбюджетні й госпдоговірні теми. Завершено відповідно до плану дві теми: держбюджетну «Єдність наукового знання у розвитку фізичних теорій» та госпдоговірну «Проведення соціологічних досліджень по управліннях «Південрибхолодфлот».

Молодий Сімферопольський університет має кафедру філософії, на якій працюють вісім співробітників. Професор А. Г. Шумілін досліджує проблему творчості, доцент В. І. Русін — філософсько-соціологічні погляди декабристів, доцент І. А. Єнін — проблему колективу і особи. Кафедра проводить студентські диспути, готує теоретичну конференцію з проблем творчості.

Наукову й методичну роботу веде кафедра філософії Миколаївського суднобудівельного інституту. Значний інтерес становить робота, що її проводить кафедра філософії Херсонського сільськогосподарського інституту.

У Херсонському педагогічному інституті доцент В. М. Савчук закінчив роботу над монографією «Діалектика відтворення природи». Доцент Є. П. Поліщук досліджує проблеми розвитку вчення про суспільну свідомість в філософії марксизму, доцент

М. В. Шорохов — проблеми філософського аналізу загальних видів систем.

Скажемо про методичну роботу. Кафедра філософії Одеського університету проводить міські семінари філософів, на яких обговорюються актуальні питання методики й теорії марксистської філософії. Здійснюються взаємовідвідування лекцій і семінарських занять. У лютому 1973 року проведено двотижневу зональну методичну конференцію, на якій було заслухано і обговорено майже 20 доповідей. Значна увага приділяється розширенню застосування технічних засобів в учбовому процесі. Так, у квітні 1974 року було проведено семінар філософів м. Одеси, присвячений використанню технічних засобів, а наприкінці травня в Одесі відбулася міжвузівська кон-

ференція по застосуванню технічних засобів у викладанні марксистсько-ленінської філософії. У конференції взяли участь викладачі Київського держуніверситету. Учасники конференції заслухали і обговорили доповіді, деякі з них супроводжувалися демонстрацією тих або тих технічних приладів; відвідали семінарські заняття, які проводились з допомогою машин «Еврика-14». Ці технічні засоби застосовуються, наприклад, в Одеському педагогічному інституті, в Одеському електронно-технічному інституті зв'язку, Одеському вищому морському училищі.

С. В. ОСТАПЕНКО

Збірники наукових праць філософів Сегедського університету*

Філософи міста південної Угорщини — Сегеда, побратима міста-героя Одеси, регулярно випускають збірники своїх наукових праць. З 1959 по 1971 рік вийшло 12 таких збірників.

В інтересах дальшого розвитку контактів філософів соціалістичних країн деякі статті сегедських філософських збірників публікуються російською мовою. Крім того, члени кафедри філософії Сегедського університету подають своїм одеським колегам потрібну допомогу у вивченні матеріалів їхніх збірників, виданих угорською мовою. Ознайомлення радянської філософської громадськості з результатами роботи філософів Сегедського університету є одним із компонентів творчої співдружності наших міст-побратимів у рамках спільних інтернаціональних завдань всебічного розвитку зв'язків країн соціалістичної співдружності.

Тематика збірників досить розмаїта, відображає багатство інтересів філософів Сегеда. В основному вона пов'язана з філософськими питаннями природознавства, логікою і проблемами етики. Неоднаковість проблематики має як позитивну, так і негативну сторону, оскільки збірники не мають тематичного характеру. Відрізняються статті і за своїм науково-теоретичним рівнем.

Великий вплив на сегедських філософів робить розвиток філософії у Радянському Союзі. Це виявляється в тематичі статей і в тому, що часто творчо використовуються ті або інші думки, висловлені у нашій літературі. Іноді спостерігається і полеміка, яка має дружній характер.

Серед проблем, пов'язаних з філософським осмисленням результатів сучасного природознавства, на сторінках сегедських збірників звертає увагу тема співвідношення між просторово-часовим континуумом і матерією. Їй присвячена стаття А. Кочонді «Простір і час як форми існування рухомої матерії» (вип. 3, 1961). На противагу суб'єктивно-ідеалістичній концепції простору і часу автор, послуговуючись основними ідеями теорії відносності, обґрунтовує діалектико-матеріалістичне розуміння простору і часу як форм існування матерії. А. Кочонді, на наш погляд, цілком пра-

вильно підкреслює філософську значущість відмінностей між простором і часом. Погоджуючись загалом з тим, що категорії форми і змісту застосовні до характеристики відношення просторово-часового континууму і матерії, він заперечує проти зведення до згаданого відношення всього багатства діалектики форми і змісту.

На його думку, з онтологічного погляду не можна говорити про взаємодію між просторово-часовим континуумом взагалі і матерією взагалі. Така взаємодія визнається стосовно лише окремих, конкретних форм матерії, з одного боку, і просторово-часового континууму, з другого. А цього достатньо, щоб визнати також правомірність, пояснення з допомогою названої взаємодії основних результатів загальної теорії відносності.

Велика увага у працях сегедських філософів надається методологічним проблемам кібернетики. Зокрема, у статті Ш. Секеля «Неможливість зведення форм руху і питання про так звані мислячі машини» (вип. 2, 1960) йдеться про відтворення у машинах функцій нервової системи. Автор вважає, що воно можливе лише в процесі безконечного ускладнення будови машини, наближення її до будови людського організму.

Лейтмотивом, що проходить через низку рецензованих праць, є вивчення специфіки предмета кібернетики, методу моделювання, кібернетичного моделювання. Сегедські філософи, підкреслюючи значення досліджуваних ними теорій, методів і понять, рішуче виступають проти їх розширеного тлумачення, прагнуть до чіткого визначення предмета, що вивчають.

Показові з цього боку опубліковані в передостанньому випуску збірника статті А. Кочонді «Деякі гносеологічні особливості кібернетичних моделей» (вип. 11, 1970) і Д. Вега «Деякі актуальні питання теорії відображення» (вип. 11, 1970). Обидва автори виступають проти розширеного тлумачення термінів «моделювання» і «модель», яке нібито охоплює також категорії «відображення» і «образ». У цьому зв'язку критикується поняття «внутрішня модель», що використовується Г. Клаусом у книжці «Кібернетика і суспільство» та І. Пономарьовим у «Психіці та інтуїції». Останні вважають, що внутрішня модель утворюється внаслідок безпосереднього впливу

* Acta universitatis de Attila Jórsef nominatae. Sectio philosophica. I—XII. Szeged.

зовнішнього світу на систему, що сприймається, і становить деякий комплекс ставів цієї системи, тоді як зовнішня модель створюється дослідником. Здатність створювати зовнішні моделі Пономарьов розглядає як ознаку, що вирізняє людину із тваринного світу. На протигагу цій думці А. Кочонді твердить, що модель у справжньому значенні цього слова може бути тільки зовнішньою. Образ — це природний розвиток форм відображення, притаманних матерії загалом. Що ж стосується моделювання, то його передумовою є абстрактне мислення. Тому образ — складовий елемент процесу побудови моделі.

У зв'язку з дискусією про співвідношення образу і моделі, що була також і в Радянському Союзі (В. А. Штофф, В. С. Тюхтія та ін.), варто відзначити отаке. Якщо виходити із визначення моделі як предмета, інформація про який переноситься на інший предмет — прототип, то розв'язання дискутованої проблеми буде визначатися тим, чи поділені у свідомості дослідника образ і те, що в цьому образі відображається. Якщо такого поділу немає, то образ не виступає як модель дійсності. Коли ж на підставі образу можна судити про те, яка дійсність, він виступає у функції моделі, що є для його носія чимось «внутрішнім».

Стосовно мислення ідея існування внутрішніх закономірностей обґрунтовується у низці статей П. Катони («До питання сучасного витлумачення логіки», I, 1959; «Ленін про діалектичну логіку», XI, 1970; «Зауваження до витлумачення Енгельсом принципу $a = a$ », XII, 1971), присвячених темі про місце співвідношення діалектичної і формальної логік. У них досить переконливо показано, що проблема суперечності (відома, що формальна логіка прагне до усунення суперечностей у міркуваннях, тоді як діалектична логіка вивчає єдність і боротьбу протилежностей, виникнення, подолання і нове виникнення суперечностей) має розв'язання, що не потребує «відкидання» формальної логіки.

Термін «логіка» можна розглядати принаймні у двох значеннях: як науку про форми і закони правильного мислення; як всяку теорію, зокрема філософську, що може бути як ширшою, так і вузькою від логіки у першому значенні. П. Катона вважає, що в першому розумінні відповідає формальна логіка, а у вислові «діалектична логіка» поняття «логіка» вживається у другому значенні.

Діалектична логіка те саме, що і діалектика; вона вивчає найзагальніші закони буття і їх відображення в мисленні. Логіка як наука про мислення має відповідні онтологічні передпосилки, від яких залежить характер логічних числень. У певному розумінні про формальну логіку і діалектику (в її логічному аспекті) можна говорити як про мову і про метамову досить високого порядку.

Можна заперечити проти деяких надмірно різних формулювань П. Катони, де

ототожнюється онтологічне трактування формальної логіки з твердженням про нерозрізнювання законів буття і мислення. Безперечно, існуючі специфічні закономірності мислення можуть виконувати пізнавальну функцію лише в тому разі, якщо вони є відображенням законів буття.

Цікаво подана в рецензованих записках Сегедського університету гуманітарна проблематика. Вона висвітлюється, зокрема, у низці статей, присвячених питанням етики. Про діалектику об'єктивних і суб'єктивних чинників розвитку комуністичної моралі пише Д. Калочаї («Моральний кодекс будівника, комунізму і моральні відносини на нашій батьківщині», вип. IV, 1962). Ці ж проблеми розбирає І. Кучик («Роль об'єктивних чинників у формуванні комуністичної моралі та її перетворення в загальну», вип. IV, 1962) й Л. Хоруді («До питання про основні принципи комуністичної моралі», вип. III, 1961).

Звертає на себе увагу проблемна рецензія Я. Келемена «Перехідна епоха і етичне мислення» (вип. X, 1969) на книжку Д. Колочаї «Етика Декарта», видану угорською мовою у Будапешті 1964 р. Уже за цією рецензією можна судити про багатство змісту монографії. У центрі уваги як Д. Колочаї, так і його рецензента стоїть питання про загальні закономірності розвитку моральної свідомості у переломні періоди історії. Дослідження етичних ідей Декарта дає вихід до моральних проблем епохи переходу від капіталізму до соціалізму.

Видається правильною думка Я. Келемена щодо особливого значення моменту неперервності у розвитку моральних відносин і свідомості. Однак зауважимо, що самі ці форми у своїх різних елементах неоднаково піддаються перебудові під впливом змісту, що змінюється. У радянській етичній літературі уже доводилося, що при зміні моральної свідомості спостерігається перебудова системи етичних категорій. На різних етапах розвитку етичної думки на перший план виступає то одна, то інша категорія, дістаючи значення вихідної, визначаючої. Наприклад, у етичних системах Демокріта і Епікура як така вихідна висувається категорія щастя; у системі Арістотеля — добра; у християнській етиці і етиці Канта — обов'язку, у Гегеля — категорія совісті¹. Можна припустити, що таке зміщення акцентів систем етичних категорій становить найрухомішу особливість моральної свідомості. При цьому спостерігається відома повторюваність всередині обмеженого набору форм. Останні виявляються досить місткими, щоб охопити широкий діапазон змістових змін (скажімо, евдемонізм і ригоризм щодо змісту порізного були подані у неоднакові періоди розвитку етичної думки). Проте проблема

¹ Див.: Л. М. Архангельський. Категорії марксистської етики. М., 1963, стор. 18—19.

ця потребує ще серйозного вивчення на конкретному матеріалі історії етики.

Дослідження Д. Калочаї загострює увагу на інтерпретації внутрішніх суперечностей етичних ідей Декарта, які відбилися, зокрема, у наявності нібито двох етичних програм — «тимчасових» норм моралі і норм «незмінної» етики. Автор монографії розглядає ці суперечності як вираження перехідного характеру даної етичної системи.

Цікава у цьому зв'язку спроба Д. Калочаї побачити у принципі раціоналізму Декарта основу цілісності суперечливої системи картезіанської етики³.

Нам видається глибоко правильною думка Я. Келемена про необхідність співвіднести етичну систему Декарта з іншими елементами суспільної свідомості епохи, зокрема дослідити питання про те, як інтерпретують проблему пристрасті філософ Декарт і драматург Расін⁴. Не претендуючи на обговорення цієї проблеми, зазначимо, що можливість подолання крайностей раціоналізму, взята у рамках самої раціоналістичної культури, на наш погляд, більшою мірою була виражена саме в художній самосвідомості епохи, ніж у її філософії.

Але й у Декарта цей сумнів у всесилі розумного начала угадується у тих його етичних положеннях, які мають становити немовби противагу колізіям між пізнанням і дією, між суб'єктивними намірами і об'єктивними результатами поведінки людини. На наш погляд, Я. Келеман правий, коли мовить, що вчення Декарта про потребу розмежовувати залежне від індивіда і незалежне від нього містять у собі усвідомлення філософом проблеми невідповідності «свіби і живив». З цим ученням, безперечно, пов'язане і картезіанське тлумачення «ударів долі».

Скажемо ще і про таку статтю Я. Келемена «Філософські проблеми людини в італійському романі після 1945 року» (вип. VIII, 1967), темою якої є дослідження філософських проблем людини після 1945 року. Серед багатьох питань, розгорнутих у ній, звертає на себе увагу спроба автора

подати в загальному плані феномен «людини, яка нудьгує», і його зв'язки з контекстом сучасної масової культури. Матеріалом для цього аналізу був загальнофілософський і соціально-психологічний зміст ряду післявоєнних творів італійських письменників, а серед них і роман Альберта Моравія «Нудьга» (1948). Що несе з собою «людина, яка нудьгує»? Яку запрозу «людині розумній» вона в собі містить? Стаття Я. Келемена не відповідає на ці питання, але ставить їх.

Цікава проблематика розвернута у працях Л. Хоруді «Етика католицизму про сексуальність» (вип. VIII, 1967) і «Зауваження до питання про зв'язок сексуальності і розвитку особистості» (вип. VII, 1966). Даючи критику етиці католицизму з питання про природу і значення сексуальності, автор спиняється і на інтерпретації цього питання у марксистській етиці. Проблемам розвитку особистості присвячена стаття М. Тота «До питання про всебічний розвиток особистості» (вип. IV, 1967).

Видається правильною думка, що поняття всебічності особистості характеризує не конкретний її стан, а тенденцію розвитку. Насправді, всебічність, коли її розуміти як цілісність особистості, може бути інтерпретована саме так. І в такому розумінні це поняття вживає К. Маркс, характеризуючи загальну спрямованість поступального розвитку особистості⁵. Від поняття цілісності особистості як синоніма її всебічності треба, на наш погляд, відрізнити поняття цілісності особистості, вживане в сучасній філософській літературі, ще і в іншому значенні — для характеристики одного із можливих інструментальних підходів до її вивчення, тобто інтегрального на відміну від аналітичного. Обидва підходи до особистості можливі у рамках будь-якої наукової дисципліни, що вивчає особистість, — чи то соціології, психології та ін.⁶

Зміст учених записок Сегедського університету свідчить про активну розробку угорськими філософами актуальних філософських проблем як природничих, так і гуманітарних наук.

А. К. ЗУБАНОВ, І. Я. МАТКОВСЬКА,
А. І. УЙОМОВ

³ Як відомо, Г. Плеханов інтерпретував раціоналістичний характер етичних ідей як одну із специфічних рис етики перехідних періодів. Дивись його аналіз етичних ідей французьких матеріалістів в XVIII ст.: Г. В. Плеханов. Собр. соч., т. VIII, М., 1925, стор. 42—45.

⁴ Зазначимо, що таке зіставлення філософії і мистецтва здійснюється в дослідженні: B. Suchodolski. Roswój powożytnej filozofii człowieka. Warszawa, 1967, г. I.

⁵ Див.: К. Маркс, Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 517.

⁶ Про співвідношення інтегрального і аналітичного підходів до вивчення особистості див.: Б. Д. Парыгин. Основы социально-психологической теории. М., 1971.

Матеріалістична діалектика як методологія пізнання та творчої діяльності

В основу збірника «Матеріалістична діалектика і актуальні питання суспільної практики та наукового пізнання» (Київ, 1973, 282 стор.) покладено матеріали республіканської науково-теоретичної конференції (1971 р.), організованої Інститутом філософії АН УРСР, Науковою координаційною радою АН УРСР з проблем діалектичного матеріалізму та Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Він охоплює широке коло проблем з діалектичного та історичного матеріалізму і складається з чотирьох розділів: «Діалектика матеріального і духовного виробництва. Об'єктивні закономірності суспільного розвитку та свідомо діяльність людей»; «Діалектичні закономірності формування нової людини»; «Актуальні проблеми діалектичної логіки»; «Критика сучасних буржуазних інтерпретацій суспільно-історичного процесу».

У вступній статті М. Л. Злотіної «Матеріалістична діалектика — метод творчого освоєння дійсності» доводиться, що саме матеріалістична діалектика, як теорія розвитку, є загальним методом теоретичного і практичного освоєння світу. Причому підкреслюється, що наведене положення слід тлумачити не абстрактно, а конкретно. Матеріалістична діалектика, пише автор, є «загальний метод такого виду діяльності, завдяки якому реалізується загальне як сутність людської діяльності. Цим видом діяльності є *творчість*, об'єктивним аналогом якої є процес розвитку як сутність саморуху матерії» (стор. 5). Правильною є думка, що творче освоєння дійсності полягає в розв'язанні проблем, сутністю яких є суперечність. Тому категорія суперечності виконує функцію логічної основи методології творчого пошуку.

Проте, на наш погляд, потрібно було б ширше висвітлити зв'язок понять «творчість», «загальне» і «розвиток», бо саме під час їх розгляду постає чимало питань, які ще недостатньо розроблені в нашій літературі.

Перший розділ збірника відкривається статтею О. І. Яценка «Діалектика матеріального і духовного виробництва та деякі актуальні проблеми сучасності». Автор висловлює оригінальну тезу, що матеріальне і духовне виробництво виступають один щодо одного як мета і засіб її досягнення. Якщо на початку людського суспільства, як відомо, існувало єдине нерозчленоване виробництво, яке згодом роздвоїлося на матеріальне і духовне, то нині, в умовах науково-технічної революції, відбувається зрощення науки, як найважливішого компонента духовного виробництва, з матеріальним виробництвом. Саме тому, що матеріальне виробництво стає тепер сфе-

рою вільної самодіяльності людей, його слід розглядати як мету, як вияв їх сутнісних сил. Ця обставина потребує розробки критеріїв ефективності матеріального виробництва щодо виробництва духовного і щодо всебічного розвитку людини.

Актуальною є стаття І. А. Моргунова «Аналіз діяльності як проблема філософії». На думку автора, щоб розвинути цілісну теорію людської діяльності, потрібно здійснити: уточнення поняття діяльності з урахуванням її сучасного рівня і масштабів; методологічний аналіз конкретно-наукових розробок тих чи інших аспектів проблеми діяльності; систематизацію всіх досліджень з цього питання у межах єдиної теорії (див. стор. 40). Однак, на наш погляд, розв'язання порушеної проблеми не вичерпується виконанням цих трьох завдань.

Стаття Є. І. Мікуліної «Історія як процес суспільного виробництва» недостатньо інформативна, має не досить чіткі визначення. Таким є, наприклад, твердження, що історія — це «безперервне виробництво матеріальних умов існування, в процесі якого люди створюють світ олодненої природи і розвивають свої продуктивні сили, та виробництво форм спілкування і соціальних інститутів, в межах яких формуються соціальні якості людей» (стор. 51).

М. Т. Кузьменко («Суперечність між духовним виробництвом і його матеріальними засобами в буржуазному суспільстві») конкретизує загальне положення про суперечність у буржуазному духовному виробництві. Ця суперечність полягає, на його думку, у невідповідності між практичними можливостями і реальним змістом духовного виробництва в буржуазному суспільстві, між його засобами і класовою метою. На певному ступені розвитку духовної культури, коли відчуженість її щодо трудящих стає перешкодою прогресивного розвитку суспільства, виникає потреба поставити її технічну базу під контроль усього суспільства.

У збірнику аналізуються і такі питання, як: співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в суспільному розвитку, функції ідеології, місце мети в механізмі дії соціальних законів, висвітлюються проблеми соціального прогнозування та ін. На жаль, деякі статті (зокрема — «Поняття «соціалістичні міжнародні зв'язки» та його значення для дослідження співробітництва країн соціалізму» Л. Ф. Лаврової, «В. І. Ленін про характер якісних змін при соціалізмі» Б. А. Буслинського) хоча і висвітлюють загалом важливі питання, дещо виходять за межі загальної тематики розділу, до якого належать.

Окремий розділ книжки присвячений питанням формування нової людини. Сюди

входять статті про значення ленінської теоретичної спадщини для вивчення особистості (І. М. Гавриленко), про зв'язок людської самосвідомості з науковим світоглядом (О. Є. Ільченко), про значення праці у формуванні цілісної особистості (В. А. Капустін).

У статті В. П. Іванова «Актуальні проблеми формування нової людини» проводиться ідея, що методологічним принципом у дослідженні особи є не принцип єдності біологічного і соціального, а діалектичне відношення «особа — суспільство». Названі проблеми, вважає автор, потрібно розв'язувати у контексті реальної історії людства (днів стор. 153). (Зазначимо, однак, що зовсім відкидати біологічний фактор, на нашу думку, не можна).

В. П. Іванов доводить, що оскільки особа може стати суб'єктом історичної діяльності, коли перетворює досвід і надбання минулої історії у внутрішню потенцію власної діяльності, то потрібно з'ясувати принципову можливість засвоєння особою усього багатства форм діяльності, що їх виробило людство. Але через те, що механізм узагальнення соціального досвіду до форм, приступних для такого засвоєння, виробляє сам історичний процес, розв'язання названої проблеми потребує глибокого вивчення цих механізмів.

М. М. Єсипчук («Історичне як засіб формування особи») висловлює думку, що, крім дослідження механізмів засвоєння людиною історичного досвіду, потрібно вивчати, як соціальне перетворюється на індивідуальне, як відбувається індивідуальний розвиток особи.

М. В. Попович («Логіка наукового пізнання та діалектична логіка») цілком слушно підкреслює, що логіка і методологія науки не можуть бути зведені до суто формальних побудов, бо неминуче торкаються питань про відношення наших понять до об'єктивного світу, про об'єктивний зміст категорій. Криза логічного позитивізму і пояснюється саме тим, що за умов інтенсивного розвитку логічних досліджень він не здатний відповісти на світоглядні питання. Це здійснює лише матеріалістична діалектика, яка в методології науки виконує функції як теорії пізнання, так і логіки.

Слід погодитись з твердженням М. В. Поповича, що оскільки з розвитком наукового знання змінюються і засоби відображення дійсності, через що матеріалістична діалектика не може дати єдиного рецепту побудови наукової теорії, завжди виникатиме питання, як саме відбувається «спрощення» живого в тій чи іншій теорії. Відповідаючи на нього, не обійтись і без формальнологічної техніки, і без розв'язання світоглядних проблем. Межі застосування формальної логіки, співвідношення її з логікою діалектичною розглядатимуться шоразу конкретно. Причому загальне розв'язання проблем матеріалістичної діалектики «є ключем до нових розвідок у філософії науки, а не їх завершенням» (стор. 204).

Цікавою, хоча й не безперечною, є спроба порівняти діалектичний і аксіоматичний методи дослідження, яку робить В. Ф. Шевцов у статті «Про два методи побудови теоретичного знання». На його думку, під час застосування аксіоматичного методу до побудови теорії вибір її «начала» довільний, а під час діалектичного — вихідні принципи визначаються як єдино можливі; аксіоматичний метод застосовується до опису об'єктів, природа яких не зумовлює форми організації знання про нього, а діалектичний метод неодмінно враховує розвиток об'єкта. На жаль, деякі твердження Шевцова не зовсім чіткі і потребують більш ґрунтовного доведення. Наприклад, незрозуміло, чому «...поширення аксіоматичного методу свідчить про те, що сучасне природознавство в освоєнні методів побудови наукової теорії багато в чому перебуває на рівні діалектики Канта і, отже, ще не досягло діалектичної логіки» (стор. 220).

Г. Ю. Кікець і Є. П. Поліщук («Проблема співвідношення методу пізнання і його об'єкта») доводять, що ключем до розв'язання сформульованої в назві статті проблеми є категорія суспільноісторичної практики. Автори правильно відзначають суперечливу єдність методу і об'єкта при визначальній ролі об'єкта. Однак деякі їхні положення недостатньо розвинуті (зокрема, щодо «можливості використання спеціальних методів соціального пізнання в інтересах розвитку природничих наук», стор. 229).

Актуальну проблему досліджує В. В. Гончаренко у статті «Про суть визначення об'єкта як цілого». Автор пропонує розрізняти три групи понять: сума і компонент, система — структура — елемент, ціле і частина. На його думку, категорії «ціле» і «частина» тоді виражатимуть розвиток, коли розглядатимуться, як єдність протилежностей. «Саме діалектична суперечність робить систему саморухомим органічним цілим» (стор. 234). Проте В. В. Гончаренко не дає чітких визначень згаданих категорій і це не виключає довільності у їх тлумаченні.

Активність суб'єкта у пізнанні аналізує І. О. Бублик («Роль віри і переконання в науковій творчості»). Моментами, що характеризують цю активність, він вважає, зокрема, віру і сумнів, підкреслюючи, що вирішальна роль у подоланні сумніву і у формуванні переконання належить практиці як критерію істинності знання. Гадаємо, порушення такої мало розробленої проблеми заслуговує на увагу.

Конкретний підхід до розв'язання поставлених проблем має місце у статтях Б. І. Конвая «Зміст знання як визначення явищ природи відносно практики» (на жаль, вона написана дещо ускладненим стилем) і В. В. Романенка «Роль ідеї у пошуку математичного доведення».

В останньому розділі збірника дається критика сучасної буржуазної соціології, доводиться, що вона неспроможна відпові-

дати на актуальні питання суспільно-історичного розвитку.

Стаття І. В. Бичка «Від «строгих» фактів до апології капіталізму», побудована на протиставленні поглядів діячів ранньої буржуазної епохи і сучасних буржуазних мислителів, переконливо показує деградацію буржуазної соціологічної думки. «Апологія відживаючого ладу, — робить висновок автор, — і є основним соціальним змістом всіх нових і новітніх філософських і соціологічних концепцій сучасної буржуазії» (стор. 264).

В. Г. Табачковський («Проблема «наука — техніка — історія» та її тлумачення у філософії французького персоналізму») докладно обгрунтовує думку, що представники французького персоналізму, незважаючи на критичне ставлення до негативних явищ сучасної буржуазної культури, не здатні осягнути їх справжньої природи, бо загалом підтримують буржуазний соціальний лад.

Статті Н. Я. Іванової «До критики спієнтізму» та Г. Д. Дроздової «Методологічне

значення матеріалістичного розуміння історії для критики сучасної буржуазної соціології» відзначаються широким використанням зарубіжної літератури, всебічністю критики буржуазних авторів. Проте, правильно висвітлюючи порушені проблеми, автори не завжди повністю використовують новітні досягнення марксистської філософської думки.

Хибою збірника, на нашу думку, є те, що він не має достатньої цілісності, що можна пояснити надто широкою проблематикою конференції (мабуть, є сенс з'ясувати проблематику таких конференцій).

Загалом же збірник, у багатьох статтях якого поставлені цікаві і важливі проблеми, хоч не всі вони висвітлюються на однаковому теоретичному рівні, певною мірою відображає стан філософської думки на Україні і сприятиме новим дослідженням у різних галузях філософії.

О. І. АФАНАСЬЄВ, А. Ю. ЦОФНАС

Філософське дослідження проблем релігійної психології

У наш час, коли релігія, все більше відступаючи під натиском науки, намагається відновити свій вплив на духовне життя сучасної людини, важливого значення набуває філософський аналіз особливостей релігійної психології.

Серед праць з релігійної психології, опублікованих останнім часом радянськими дослідниками, помітно вирізняється колективна монографія науковців Інституту філософії АН УРСР¹. У ній аналіз філософських проблем релігійного світогляду вдало поєднується з розкриттям конкретного механізму емоційного впливу на віруючих з боку сучасної релігії, з дійовими порадами, якими можна скористатися у практиці атеїстичної пропаганди.

Рецензована праця містить розділи: «Релігійний світогляд і релігійна психологія» (М. Д. Коротков), «Психологія релігійної віри» (В. К. Щедрін), «Проблема установки і атеїстичне виховання» (В. В. Павлюк), «Емоційний чинник в релігії та в системі атеїстичного виховання» (П. П. Свободний).

Головна ідея монографії полягає в тому, що релігійна віра, релігійні почуття не є надприродним і позасоціальним феноменом. Цілком правомірно є думка, що релігія як об'єкт дослідження має вивчатися не з погляду її окремих елементів, а

як певна система, сторони якої взаємно пов'язані. Виходячи з цього, автори не обмежуються дослідженням лише психологічного моменту релігійної свідомості, а розкривають складні взаємозв'язки між її онтологічним, гносеологічним, соціологічним, психологічним та іншими аспектами. Вони доводять, що методологія марксистсько-ленінської філософії озброєно науковців такими пізнавальними засобами, за допомогою яких можна розкрити «таємницю» релігійної психології і, отже, знайти ефективні засоби впливу на свідомість віруючих, подолання їх релігійних почуттів та уявлень, формувати науково-матеріалістичний світогляд.

У книжці показано, як відбувається нині модернізація релігійних доктрин. Так, у зв'язку з тим, що під впливом бурхливого наукового прогресу християнська онтологія, побудована на міфологічній картині світу, втрачає своє світоглядне значення, церковники змушені звертатись переважно до релігійної антропології і психології. Релігійна антропологія є своєрідним соціально-психологічним засобом закріплення спотвореного уявлення про навколишній світ, ілюзійним способом самоутвердження людини.

Людина в інтерпретації теологів виступає позаісторичною, абстрактною сутністю, що непадлавною часу. Як підкреслюють автори, в релігійному світогляді створюється «така схема відносно людини: людина — природа — бог, причому перші два

¹ Релігійна психологія і формування атеїстичного світогляду. К., 1973, 229 стор.

елементи цієї схеми наперед визначені її останнім членом» (стор. 19).

Автори розрізняють релігію як духовне явище суспільства і як дії людей, закріплені в обрядово-культурній практиці, як певну інституцію, що «організує і регулює діяльність людей, а отже, і впливає на соціальну організацію суспільства» (стор. 9). У монографії цілком справедливо підкреслюється, що релігія має два аспекти: відображальний і регулятивний. Регуляція здійснюється нею не лише через сферу духовного життя, а й через певні соціальні інститути. Однак дещо суперечливою є спроба авторів убачати другий структурний елемент релігії лише в обрядово-культурній практиці, хоча у монографії дається й ширше визначення цього елемента релігії. Діяльність людини спрямовувана релігійними мотивами, цілком правильно поділяється на 1) культову; 2) участь у конфесійних інститутах і організаціях, що не мають суто культового характеру; 3) релігійно-мотивовану лінійно соціальної і побутової поведінки (стор. 92). Та, на жаль, автори не дотримуються такого визначення послідовно, протягом усієї книжки.

Цікавим є зроблений у книжці аналіз двох рівнів релігійної свідомості: буденної і богословської. На думку авторів, відмінність між цими рівнями полягає у тому, що богослов'я — це теоретично оформлена система поглядів, яка завжди є складовою частиною світогляду експлуататорських класів, духовним засобом поневолення експлуатованих, тимчасом як буденна релігійна свідомість не становить чіткої логічної системи.

Вдало розкриваються також погляди Гегеля на специфіку релігії, зокрема його положення, що в релігійній свідомості модель світу будується на даних почуттів і уявлень, що «релігія опановує надприродне в чуттєво-образній формі» (стор. 37).

Проте, як нам здається, автори не завжди беруть до уваги те, що в релігійній свідомості значне місце посідає образне відображення дійсності. Гадаємо, слід зважати на те, що у формуванні релігійної свідомості головну роль відіграють знання, що ґрунтуються на буденних уявленнях, хоча релігійна ідеологія є системою вищого рівня організації, ніж аморфність первісного «синкретизму»².

Розглядаючи віру в надприродне як основний елемент релігійної психології, автори справедливо зазначають, що «з вірою слід зіставляти не знання саме по собі, а

таку розуму переконаність, яка орієнтує поведінку людини, інакше кажучи, свідоме і обґрунтовне переконання» (стор. 63). Психологічною і гносеологічною основою релігійної віри є переконаність в існуванні надприродного, упевненість в тому, що це надприродне реально впливає на долю людини і віту. Тому цілком слушним є висновок авторів, що «завдання науково-атеїстичної пропаганди — не тільки давати знання а й формувати переконання» (стор. 63).

Важливу у рецензованій монографії є аналіз релігійної психології з боку взаємозв'язку її домого і несвідомого, які впливають на формування в уявленні віруючого об'єктів надприродних сил. Свого часу ще Ж. Фейербах підкреслював, що головне в релігії — це не пізнавальна, а практична якість. Специфіка релігійної віри полягає в тому, що вона є виявом не лише певної типу психологічного стану людини, а й зворотного до уявного бога. Тому релігійна віра має два компоненти: ілюзійно-відображальний і ілюзійно-практичний.

У книжці докладно висвітлюється роль соціальних наукових чинників в атеїстичному вихованні, у подоланні релігійної свідомості, скривається співвідношення атеїстичної релігійної орієнтації в реальній поведінці віруючих. У цьому зв'язку автори цілком слушно підкреслюють, що саме практик комуністичного будівництва в СРСР є основою подолання релігійного світосприймання і утвердження науково-матеріалістичного світогляду. Особливий інтерес ставить здійснений ними аналіз соціально-психологічних механізмів формування релігійних установок.

Гадаємо, що в монографії слід було б більше ува приділити викриттю реакційної релігійної пропаганди, яка ведеться імперіалістичними державами проти країн соціалістичної співдружності, докладніше показати роль в атеїстичному вихованні громадських організацій, зокрема профспілок, покликаних налагоджувати соціально-психологічний контакт з віруючими, боротися за утвердження комуністичної, колективістської ералі.

Загалом вчені Інституту філософії АН УРСР обили плідний вклад у дальшу теоретичну розробку шляхів подолання релігійних пережитків і формування у трудящих науково-матеріалістичного світогляду, у вивчення одного з важливих ідеологічних завдань, поставлених перед радянською аурою ХХІV з'їздом КПРС.

А. В. ВЕСЕЛАГО,
В. А. СТОКЯЛО

² Див.: А. И. Горячева. О взаимоотношении идеологии и общественной психологии. «Вопросы философии», 1963, № 11:

Н а ш і а в т о р и

- ЛУКЕРЕНКО**
Владислав Леонтійович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Вищої партійної школи при ЦК КП України
- СОЧИНСЬКА**
Саїда Іллівна — старший викладач кафедри наукового комунізму Оде-
ського технологічного інституту харчової промисловості
- БРАТАНОВСЬКИЙ**
Анатолій Іванович — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри
філософії Херсонського сільськогосподарського інституту
- КОСТЮК**
Володимир Миколайович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафед-
рою філософії Одеського державного університету
- ЯЦКО**
Валентина Антонівна — асистент кафедри марксизму-ленінізму Одеського гідроме-
теорологічного інституту
- КУРЧИКОВ**
Леонід Миколайович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафед-
рою філософії Одеського політехнічного інституту
- ФЕДЧЕНКО**
Петро Опанасович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Сімферопольського державного університету
- УЙОМОВ**
Авенір Іванович — доктор філософських наук, професор, старший науковий
співробітник Одеського відділення Інституту економіки
АН УРСР
- ГРИЗОВА**
Ірина Олександрівна — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри
філософії Одеського державного університету
- ШЕПЕЛЄВА**
Майя Спиридонівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і
наукового комунізму Одеського інституту народного гос-
подарства
- МОУН**
Віктор Борисович — науковий співробітник відділу соціології Одеського від-
ділення Інституту економіки АН УРСР
- ЯЦЕНКО**
Анатолій Миколайович — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри
філософії Одеського державного університету
- ПОПОВИЧ**
Володимир
Володимирович — старший науковий співробітник відділу соціології
Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР
- ШИШОВА**
Аделіна Володимирівна — в. о. старшого наукового співробітника відділу соціології
Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР
- МАКСИМЕНКО**
Валентин Семенович — кандидат філософських наук, старший науковий співробіт-
ник відділу соціології Одеського відділення Інституту
економіки АН УРСР
- БАБЕНКО**
Василь Вікторович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Миколаївського кораблебудівного інституту
- ХАЛІЛОВА**
Марина Михайлівна — аспірантка кафедри філософії Одеського державного
університету
- ТАРАСЕНКО**
Тамара Андріївна — аспірантка кафедри філософії Одеського державного уні-
верситету
- КЛЕЦЬ**
Катерина Григорівна — аспірантка кафедри філософії Одеського державного
університету
- ГОПЧЕНКО**
Петро Григорович — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий кафед-
рою філософії і наукового комунізму Одеського інституту
народного господарства

Р е д а к ц і я н а к о л е г і я :

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО,
Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО,
П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН,
М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного
редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар В. А. АЗАРХІН.

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська
думка». Телефон 29-61-27.

„ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА“

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

На сторінках журналу читачі знайдуть цікаві й оригінальні дослідження з проблем діалектичного та історичного матеріалізму, теорії наукового комунізму, марксистсько-ленінської естетики та етики, наукового атеїзму, теоретичної та конкретної соціології, філософських питань природознавства, логіки та методології науки, історії філософської та соціологічної думки на Україні. Журнал систематично висвітлює найновіші досягнення марксистської думки, найважливіші здобутки природознавства та суспільствознавства, що мають світоглядне значення, вміщує теоретичні узагальнення практики комуністичного будівництва, піддає аргументованій критиці сучасну буржуазну філософію. У журналі порушуються актуальні дискусійні питання з усіх галузей філософської науки. Враховуючи запити читачів, журнал друкує методичні розробки та пропагандистські матеріали. Наступного року для пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійної освіти в журналі буде опубліковано цикл статей з теми «Марксистсько-ленінська філософія і критика сучасних буржуазних філософських та соціологічних концепцій».

У журналі систематично публікуються огляди літератури з найактуальніших філософських проблем, науково-інформаційні та реферативні матеріали, бібліографічні довідки, друкуються рецензії на філософську літературу, вміщуються рекомендації щодо напрямів і завдань філософських досліджень на Україні, висвітлюється філософське життя в республіці, в Радянському Союзі, за рубежом.

Журнал «Філософська думка» розрахований на широке коло читачів: науковців, викладачів і студентів вузів, партійних, радянських і громадських працівників, пропагандистів.

Періодичність журналу — 6 номерів на рік, обсяг — 12 друкованих аркушів. Передплатна ціна — 2 крб. 40 коп. на рік.

Передплату приймають всі агентства «Союздруку», відділення зв'язку, листопошти, громадські розповсюджувачі преси на підприємствах, в установах, учбових і культосвітніх закладах.

Редакція журналу.

Технічний редактор С. С. Грабовська.

Коректор С. А. Пова.

БФ 31821. Здано до складання 17.V 1974 р. Підписано до друку 10.VII 1974 р. Папір друкарський № 1, формат 70×108^{1/8}. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 11,74. Тираж 2330. Замовлення К-78. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 4, 1974 г. (на украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции, 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Філософська думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Репіна, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 11,74. Тираж 2330. Цена 40 коп.